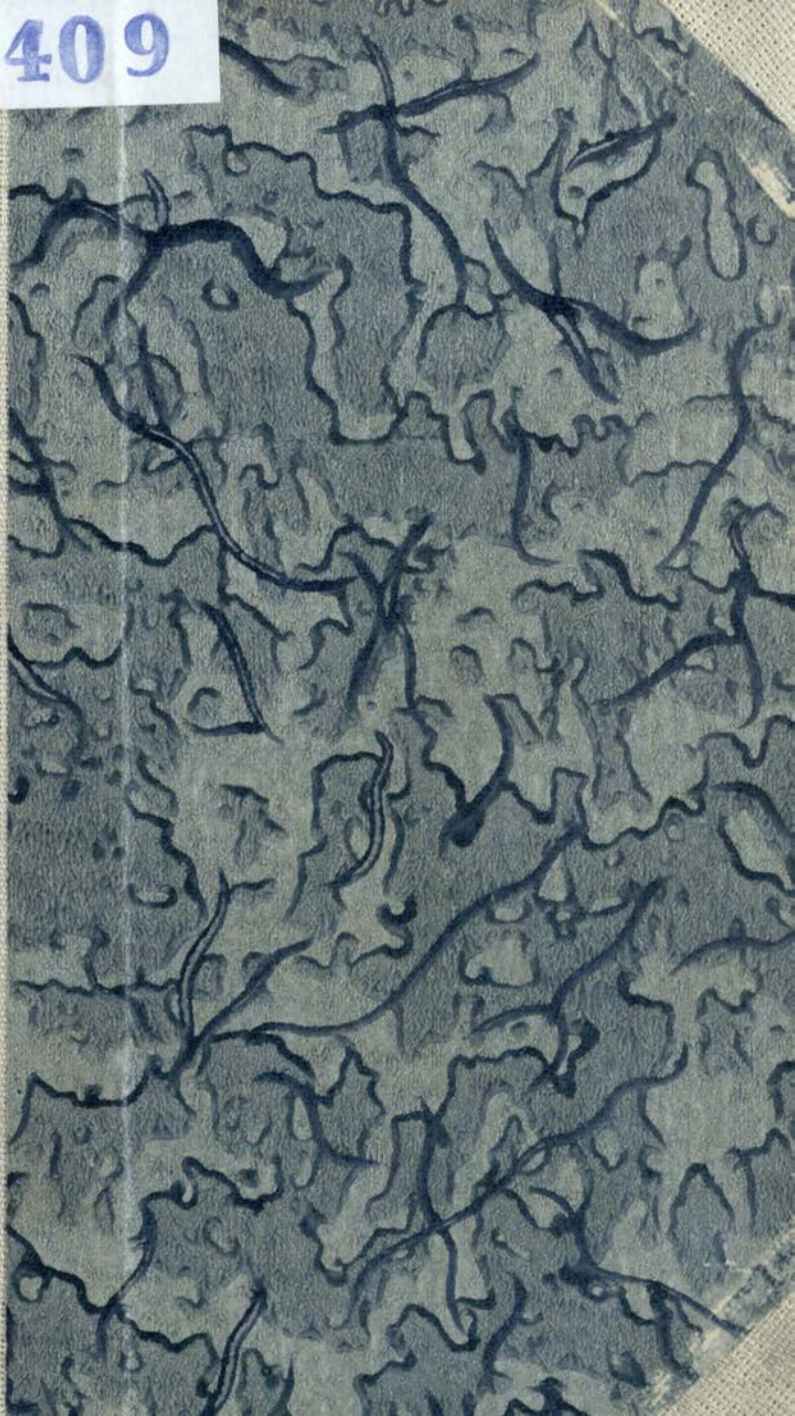

13409

15.404
MAJERSKI STANISŁAW.

Geografia handlowa

CBGiOŚ, ul. Twarda 51/55
tel. 0 22 69-78-773

Wa5149815

LWÓW.

Z Drukarni i Litografii Piller-Neumanna.
1912.

G. Chowaniec
Podziękowanie: Ark. Red.
<http://rcin.org.pl>

13.409

Do poznania różnych zjawisk na kuli ziemskiej uwzględnimy przedewszystkiem horyzont czyli widnokrąg, tak nazwany od słowa greckiego horidzo, co znaczy dzielę. Horyzont przedstawia się nam bowiem jako granica, oddzielająca Ziemię od nieba i to w postaci koła.

Następnie horyzontem, czyli poziomem nazywamy także płaszczyznę nim objętą, a położenie na nim linii, położeniem poziomem; linie owe nazywamy liniami horyzontalnymi w przeciwstawieniu do linii i obszarów pionowych. Na tej podstawie granice państw, brzegów rzek, jezior, mórz, nazywamy układem poziomym, a wszelkie wzniesienia układem pionowym.

Horyzont dla każdego punktu Ziemi jest inny. Dla miejsc niżej położonych mniejszy, ciaśniejszy. W miarę, jak się wznosimy wyżej, staje się dla nas horyzont rozleglejszy. Z najwyższej wysokości jest tak wielki, że płaszczyzna jego przecina ziemię na dwie równe części.

Horyzont objęty naszym okiem, nazywa się horyzontem naturalnym, fizycznym, pozornym. Horyzont, którego płaszczyzna przechodzi przez środek Ziemi i dzieli ją na dwie równe części, jest tylko pomyślany, matematyczny, rzeczywisty.

Zmienia się też dla nas horyzont ze zmianą miejsca naszego w poziomie. Jedne przedmioty znikają dla nas pod horyzontem, gdy nowe na niego wychodzą. Poruszając się w kierunku północnym, znikają dla nas przedmioty z południa horyzontu, a na północy wydobywają się nowe. Tak samo zmienia się dla nas horyzont, gdy poruszamy się w każdym innym kierunku.

Tę stronę horyzontu, w której słońce wschodzi, nazywamy wschodem, w której zachodzi, zachodem. Punkty głównych stron świata oddalone są od siebie po 90° .

Są cztery główne strony świata: Wschód, Zachód, Północ i Południe, a pomiędzy nimi cztery poboczne: południowy wschód (Pd. W.), północny wschód (Pn. W.), południowy zachód (Pd. Z.), północny zachód (Pn. Z.).

Strony świata poznajemy przy jasnym dniu podług stanowiska słońca i podług cienia, padającego od przedmiotów. Gdy słońce znajduje się nisko, cienie od przedmiotów są długie. Przy wschodzie padają cienie od wschodu ku zachodowi i odwrotnie. Im wyżej słońce nad horyzontem, im bliżej południa, cienie są coraz krótsze, a najkrótsze u nas w samo południe.

W okolicach, nad którymi słońce dochodzi do ich zenitu w południe, nie ma cienia. Poza nimi w południe pada cień na półkuli północnej na północ, na południowej na południe. Na podstawie zmiany cienia sporządzono zegary słoneczne.

Poznać można nadto strony świata podług tego, że różne przedmioty, jak: drzewa, słupy długo nie ruszane, kamienie, ściany itp. oblekają się mchem lub ciemną powłoką od północy.

Do oznaczenia stron świata służy wreszcie busola, w której igła magnetyczna zwraca się zawsze jednym końcem ku północy, a przeto drugim ku południu.

W nocy poznać można strony świata podług gwiazd. Na północnej stronie nieba widać konstelację gwiazd 7 miu. zwaną wozem, czyli niedźwiedzicą. Od niej przez dwie tylne gwiazdy poprowadzona prosta linia, dojdzie do gwiazdy polarnej, świecącej nad biegunem; od wozu na prawo ku wschodowi dochodzimy do konstelacji pięciu gwiazd, zwanej Kassiopeą, ułożoną w kształcie wielkiej litery W. Jeżeli do linii, poprowadzonej od Wozu do Kassiopei, poprowadzimy od gwiazdy polarnej prostopadłą, to ona na południu dojdzie do jasnej gwiazdy Węgi. Obok niej jest konstelacja Łabędzia, ułożona w postać krzyża,

a z drugiej strony do Kapelli, należącej do konstelacji gwiazd Woźnicy, ułożonej w postać czworoboku.

Pomyślmy prostopadłą z pewnego punktu poziomu Ziemi wyprowadzoną ku niebu, to jej punkt końcowy na niebie będzie zenitem dla danego punktu na Ziemi. Punkt przeciwny do niego na drugiej półkuli ziemskiej jest nadirem.

Od zenitu do horyzontu wynosi łuk 90° . Horyzont przeto dla zenitu równikowego pada na oba bieguny. Horyzont dla każdego innego zenitu jest inny. Horyzonty dla zenitów pewnych stopni szerokości geograficznych posuwają się o tyle stopni po za biegun północny, o ile stopni jest zenit od równika oddalony na północ, czyli o tyle stopni wznosi się biegun północny nad horyzontem, o ile stopni zenit oddalony od równika, a o tyle znów stopni biegun południowy kryje się pod horyzont. N. p. horyzont dla zenitu 50° północnej szerokości geograficznej przechodzi 50° poza biegun północny. Biegun północny jest 50° nad horyzontem, a południowy 50° pod horyzontem.

Pomyślmy przez kulę ziemską poprowadzoną linię czyli oś, koło której się ona obraca, to końce jej są biegunami: północnym i południowym.

Dla oznaczenia położenia geograficznego miejsca na ziemi pomyślane są na niej stopnie geograficzne. Równik dzieli ją na półkulę północną i południową. Do niego w równej do siebie odległości, wynoszącej 111·3 klm, czyli 15 mil geograficznych poprowadzone są równoleżniki. Największem z nich kołem jest równik, ku biegunom równoleżniki są coraz mniejsze. Liczymy ich od równika ku biegunowi 90. Równik oznaczamy jako stopień 0, bieguny jako stopień 90-ty, odległość od równika zowie się szerokością geograficzną. Na północnej półkuli jest szerokością geograficzną północną, na półkuli południowej szerokością geograficzną południową. Równoleżniki nazywamy stopniami szerokości geograficznej.

Od biegunów prowadzą prostopadłe przez równik i przez równoleżniki koła, zwane południkami. Ponieważ

równoleżniki i równik jako koła dzielą się na 360° , a południki poprowadzone są przez owe stopnie, liczymy tedy południków 360.

Każdy stopień dzieli się na 60', a minuta na 60".

Za pierwszy południk możemy przyjąć każdy południk. Atoli przyjęto powszechnie za pierwszy ten, który przechodzi przez obserwatorium astronomiczne w Greenwich (Grynicz) pod Londynem. Ptolemeusz (150 po Chr.) ustanowił 0 południk przecinający wyspę Ferro w grupie wysp Kanaryjskich. Francuzi uważają za południk 0 ten, który przecina Paryż. Południk Ferro od Greenwich oddalony jest na zachód $17^{\circ} 40'$, a od Paryskiego 20° .

Stopień 0 Greenwichu uważamy jest za czas zachodnio-europejski, 15° na wschód przechodzący przez Stargard za czas środkowo-europejski, 30° za wschodnio-europejski. Jestto czas tak zwany kolejowy. To znaczy, że np., przyjmując dla środkowej Europy czas środkowo-europejski, ustawia się wszystkie zegary do czasu, jaki wypada na 15° wschodniej długości. Gdy miejsce tedy jakieś odległe jest od 15-go stopnia stopni 10, to różnica miejscowego rzeczywistego czasu, a zegarem środkowo-europejskim wynosi 40 minut.

Południk 0 dzieli Ziemię na półkulę wschodnią i zachodnią. Odległość mierzona południkami, nazywa się długością geograficzną. Na półkuli wschodniej jest wschodnią długością, a na zachodniej jest zachodnią. Południki są stopniami długości geograficznej.

Odległość jednego południka od drugiego na równiku wynosi 111·3 klm. Odległość ta we wyższych szerokościach geograficznych ku biegunom maleje

Jeżeli znamy szerokość i długość geograficzną jakiegoś miejsca, to znamy jego położenie dokładnie.

Czwarta część południka nazywa się kwadrantem, a 10 cio milionowa jego część jest metrem, który służy za podstawę systemu metrycznego.

Obroty Ziemi.

Ruch wirowy.

Ziemia obraca się w około swej osi od zachodu ku wschodowi. Skutkiem tego gwiazdy, słońce wydają się nam jakoby przechodziły ponad naszym horyzontem od wschodu ku zachodowi.

Dla wykonania jednego obrotu wirowego potrzebuje Ziemia 24 godzin czyli 1440 minut. Dla wykonania tedy drogi od jednego południka do drugiego potrzebuje $1440 : 360 = 4$ minut. Wszystkie miejsca położone na południku mają równocześnie jedną i tę samą godzinę, mają równocześnie i południe, dlatego te stopnie nazwano południkami. Południki nazywają się także stopniami długości geograficznej.

Ruch postępowy Ziemi. Ziemia oprócz ruchu wirowego, wykonuje ruch postępowy na około Słońca. Do przebycia tej drogi potrzebuje 365 dni, 5 godzin, 48 minut, 47 sekund. Ma ona kształt elipsy, a w jej ognisku znajduje się Słońce. Skutkiem tego w różnych czasach odległość Ziemi od Słońca jest różna. Najbliżej znajduje się Ziemia od Słońca w czasie naszej zimy, a najdalej w czasie naszego lata. Średnia odległość Ziemi od Słońca wynosi 150 milionów mil.

Oświetlenie i ogrzanie Ziemi przez Słońce.

Ziemia biegnie do drogi swej, zwanej ekliptyką, nachylona pod kątem $66\frac{1}{2}^{\circ}$, zbacza więc od prostopadłej $23\frac{1}{2}^{\circ}$. I to właśnie nachylenie sprawia, że Ziemia ustawia się do Słońca raz wychylona ku niemu biegunem północnym, drugi raz południowym, że promienie jego przesuwają się po Ziemi od równika ku biegunowi północnemu i z powrotem do równika i bieguna południowego, że promienie na jeden i ten sam punkt Ziemi padają pod różnym kątem w różnych czasach. Prostopadle przesuwają się promienie tylko od równika do zwrotników.

Jeżeli Słońce jest w zenicie równika dnia 21. marca i 23. września, to horyzont dla niego czyli granica oświetlenia pada na oba bieguny. Wtedy wszystkie równoleżniki przecięte są tym świetlanym horyzontem do połowy. Każdego z nich 180 stopni jest oświetlonych i ma dzień 12-godzinny, a druga ich połowa jest pod horyzontem świetlanym, jest w cieniu, ma więc noc 12-sto godzinną.

W miarę przeto, ile stopni posuwa się Słońce w zenicie na północną lub południową półkulę, horyzont świetlany posunie się za biegun północny lub południowy. Najdalej poza równik posuwa się słońce do zenitu $23\frac{1}{2}^{\circ}$ na północ, do zwrotnika północnego t. j. do zwrotnika Raka, na południe do $23\frac{1}{2}^{\circ}$, do południowego zwrotnika, t. j. do zwrotnika Koziorożca.

O ile stopni wzniesie się biegun jeden Ziemi nad horyzontem świetlanym, o tyle drugi schowa się pod jego horyzont.

Najdalej horyzont świetlany przechodzi poza bieguny $23\frac{1}{2}^{\circ}$, t. j. do $66\frac{1}{2}^{\circ}$ na północ lub na południe. Owe tedy stopnie są kołami podbiegunowemi.

Ze stanowiskiem Ziemi wobec Słońca w ciągu roku łączą się różne jej oświetlenie i różne ogrzanie.

Po 21. marca postępujące Słońce w zenicie poszczególne stopnie oświetla tak Ziemię, że horyzont jego oświetlenia przecina równoleżniki w ten sposób, że im dalej na północ, tem większa część każdego jest oświetlona, a o tyle każdego na południowej półkuli jest pod horyzontem oświetlenia czyli w cieniu.

To zjawisko uwydatnia dobrze globus, poruszający się na osi w okrągłej deszczułce, uzmysławiającej płaszczynę horyzontu, która zarazem może nam znów uwydatniać horyzont świetlany. Jeżeli tedy do owego horyzontu ustawimy tak globus, że punkt zenitalny, w którym Słońce się znajduje, wzniesiemy nad ów horyzont globusowy stopni 90, to horyzont ten przecina równoleżniki. Na każdym tedy równoleżniku można przy pomocy południków odczytać, ile stopni każdego równoleżnika

jest nad horyzontem, a ile pod nim. Jeżeli ilość stopni pomnożymy przez 4 minuty, otrzymamy długość dnia, ewentualnie długość nocy na każdym równoleżniku.

W miarę znajdowania się Słońca w zenicie różnych stopni szerokości, różne też jest ogrzanie Ziemi.

W miejscu, gdzie słońce rzuca promienie prostopadłe, tam największe ogrzanie. Promień słoneczny przebywa bowiem najkrótszą drogę, najlepiej grzeje, tam i cienia chłodzącego powierzchnię Ziemi niema.

Jestto strefa gorąca, zawarta pomiędzy obu zwrotnikami, obejmująca 47° .

Ćwiczenie. Odczytywać okolice międzyzwrotnikowe: lądy, kraje, rzeki, morza, wyspy. Od kół podbiegunowych ku biegunom słońce najmniej grzeje. Jestto strefa zimna północna i południowa i obejmuje 47° .

Pomiędzy oboma strefami zimna i gorąca od zwrotników ku kołom podbiegunowym jest strefa pośrednia, czyli umiarkowana północna lub południowa obejmująca 86° .

Oprócz 5 stref głównych, odróżnia się jeszcze 5 stref pobocznych: 2 podzwrotnikowe od zwrotników do 34° szerokości geograficznej, 2 ciepłe od 34° — 48° i pod kołami podbiegunowymi od 60° — $66\frac{1}{2}^{\circ}$.

Ćwiczenie: odczytać lądy, kraje, morza, wyspy leżące w tych strefach.

Dzień 21. marca i 23. września są dniami zrównania dnia z nocą wiosennego lub jesiennego.

Dzień zaś 21. czerwca i 21. grudnia nazywają się przesileniem letniem lub zimowem.

Kalendarz.

W starożytności przyjęto rok na 365 dni. Popełniano przez to błąd, bo opuszczano 5 godzin, 48' i 47". Juliusz Cezar przyjął w r. 45. prz. Chr. rok na 365 dni i 6 godzin. Opuszczano jednak owe 6 godzin, z czego w 4-ech latach powstał jeden dzień, który doliczano do

każdego czwartego roku. Każdy przeto czwarty rok wynosił 366 dni. Był to rok przestępny. Kalendarz podług tego ułożony nazywa się kalendarzem juliańskim.

Atoli ten kalendarz, oparty był na błędnem założeniu przez przyjęcie 365 dni i 6 godzin na rok. Błąd wynosił 11' i 13'', o które rok za krótki przyjmowano, a przez co w 129 latach przybył jeden dzień i rok ten był o dzień za długi.

Z tym błędem był kalendarz aż do w. XVI., w którym to czasie zwiększył się błąd o 10 dni. Dopiero papież Grzegoż XIII. przyjął polski kalendarz, obmyślany przez Polaka Marcina z Olkusza, profesora akademii krakowskiej i w r. 1582. kazał po 4. października opuścić 10 dni i liczyć odrazu dzień 15-sty. W 400 latach opuszcza się 3 dni przestępne t. j. w tych setkach lat, które są przez 4 podzielne. Kościół grecki został przy kalendarzu juliańskim i różni się dziś od gregoryańskiego o 14 dni.

Mapa, Globus.

Do przedstawienia Ziemi i poszczególnych jej obszarów służą mapy i globusy. Wymierzenie przestrzeni połączone jest z nadzwyczajnymi kosztami. Dlatego państwa posiadają do tego instytucje, utrzymywane kosztem milionów, mających na celu „zdejmnowanie“ obszarów przy pomocy odpowiednich przyrządów technicznych. Zajmują się tem przedewszystkiem wojskowe instytucje, sztaby jeneralne, ponieważ mapy są dla celów wojskowych niezbędnie potrzebne. Na podstawie tych prac wypracowuje się mapy w odpowiednim pomniejszeniu, a zmniejszenie to wyrażone jest na każdej mapie stosunkiem n. p. 1 : 1000, 1 : 100.000 i t. d., czyli skalą pomniejszenia i miarą, t. j. linijką, na której przeprowadzona jest podziałka podług tego zmniejszenia.

Skala wyraża pomniejszenie w linii. Jeżeli cyfrę skali podniesiemy do kwadratu, otrzymamy pomniejszenie obszarów. Sztabowe karty austriackie rysowane są

w skali 1 : 75.000, 1 : 200.000; są to karty specjalne. Karty o małej skali są mniej szczegółowe i nazywają się generalne. Są karty o bardzo wielkiej skali, mające na celu szczegółowe przedstawienie przestrzeni. Są to mapy katastralne, lub plany, potrzebne do wykonania różnych w polu robót, jak regulacji rzek, prowadzenia dróg, kolei, kanałów, wykonywania budowli, oznaczenia posiadłości poszczególnych właścicieli i t. p.

Mapy przedstawiają także i układ pionowy. Do jego przedstawienia uważa się wszelkie wzniesienia podzielone na równe części płaszczyznami poziomymi do siebie równoległymi. Granice tych płaszczyzn są warstwicami czyli isohypsami. Warstwica czyli isohypsa jest linią łączącą ze sobą punkty jednakiej wysokości. Są one stosownie do rodzaju stoków wzniesienia różnej od siebie odległości. U stoków stromych warstwice są blisko siebie, u łagodnych są bardziej od siebie oddalone. Przy szczegółowszych mapach oddają teren kreski, czyli szrafy. Są one wyrysowane pionowo na warstwicach z odpowiednim cieniowaniem. Ciemniejszy kolor oznacza stok stromy, jaśniejszy łagodny. Kierunek, w którym kreski (szrafy) się rozbiegają, oznacza kierunek spadku góry, a kierunek w którym szrafy do siebie się zbiegają, oznacza kierunek wznoszenia się ku wierzchołkowi góry. Miejsca jasne pomiędzy kreskami do siebie się zbiegającymi, oznaczają wierzchołki, grzbiety gór.

Miejsce, ku którym rozbiegające się kreski są zwrócone, oznaczają przełęcze lub wcięcia w stokach góry złoby, źleby, któremi wody spływają. Zamiast kresek dla łatwiejszego i tańszego wykonania używają wiszerowania.

Warstwice bywają oddawane kolorami.

Mapy, w których uwytatniony jest układ pionowy, nazywają się fizyczne. Pozatem są mapy polityczne, etnograficzne, roślinne i t. d.

Na mapach wyrysowane są stopnie geograficzne, albo łukami, albo prostymi liniami.

Jeżeli na mapach są stopnie łukowe, to obszar taki, jest przedstawiony jakby był częścią stożka. Taki rysunek zowiemy rzutem stożkowym. Podług rzutu Merkatora stopnie są wyciągnięte w proste linie, a obszary ich jakby wzięte z powierzchni walca.

Globus najlepiej oddaje postać kuli ziemskiej. Nie oddaje jednak jej spłaszczenia na obu biegunach, ponieważ ono jest tak małe, że w stosunku do wielkości globusu, spłaszczenie nie da się uwydatnić.

Globus jest albo zupełny albo niezupełny, czyli z zupełną armaturą, albo z niezupełną. Z niezupełną armaturą jest globus w kształcie kuli na odpowiedniej podstawie. Globus zupełny składa się z kuli, przedstawiającej Ziemię, kula umieszczona jest na podstawie i porusza się w kole poziomem, zrobionem z deszczułki. Koło to uzmysławia widnokrąg (horyzont). Na owym deszczułkowym widnokręgu są podziałki. Na nich oznaczone są dni i miesiące roku, oraz Zodyak podzielony na stopnie, po przed którym przesuwa się ziemia po ekliptyce.

Drugie koło pionowe, metalowe wyobrażające południk, przechodzi przez oba bieguny ziemi. W południkowym kole może się globus poruszać w około osi, której końce przedstawiają biegun północny i południowy ziemi. Południk metalowy podzielony jest na 360 stopni. tj. na 4 części po 90 stopni, licząc od równika (0) do biegunów (90°). U bieguna północnego umieszczone jest kółko metalowe, podzielone na 24 części, przedstawiających 24 godziny dnia ze wskazówką.

U spodu zaś przy podstawie jest umieszczona igła magnetyczna do pokazywania stron świata.

Listewka metalowa, zwana kwadrantem, na którą jest przeniesiona odległość czwartej części koła danego globusu, oznaczona stopniami od 0— 90° . Listewkę można przymocować zapomocą śrubki do południka metalowego i jeżeli pragniemy znaleźć odległość danego miejsca od drugiego to wprowadzamy dane miejsce pod południk metalowy. Nad niem przymocowujemy listewkę (kwadrant)

i kierujemy nią w miejsce, którego odległości szukamy. Odczytujemy na kwadrancie ilość stopni wskazujących odległość. Ponieważ zaś odległość jednego stopnia kwadrantu od drugiego jest równa odległości stopni na równiku, lub odległości jednego równoleżnika od drugiego a ta odległości = 111·3 kilometra, przeto mnożymy ilość stopni znalezionych przez 111·3 kilometra i uzyskujemy szukaną odległość.

Oprócz tego na każdym globusie narysowany jest równik, dzielący globus na dwie równe części, oznaczony liczbą 0. Równik, jako koło podzielony jest na 360° . Bieguny połączone są ze sobą południkami, z których każdy znów na 360° jest podzielony. Przez te stopnie przeprowadzone są równoleżniki. Jest ich przeto na północnej półkuli 90° i tyleż na południowej.

Ćwiczenia.

Porównać równoleżniki z południkami, co do kierunku, wielkości, figur, jakie z ich wzajemnego przecięcia się powstają.

Obliczyć wielkość stopni długości geograficznej w kilometrze na poszczególnych równoleżnikach.

Oznaczyć zapomocą kwadrantu, odległość od Lwowa do Warszawy, Kijowa, Poznania, Wiednia, Rzymu itp. Dla danego globusu utworzyć kwadrant z listewki np. papieru.

Ażeby ustawić globus do stron świata, do horyzontu danego miejsca, należy ustawić igłę magnetyczną tak, ażeby jej końce schodziły się z punktami, północy i południa. Następnie obrócić tak globusem, ażeby południk metalowy przypadł w płaszczyznę igły magnetycznej. Dane miejsce wprowadzić pod południk metalowy, a wreszcie owym metalowym południkiem przesunąć we wcięciach znajdujących się w deszczułce horyzontu tak, ażeby żądane miejsce było 90° ponad horyzontem.

Łącl.

Ziemia powstała przez stygnięcie najpierw lotnej potem płynnej materyi, której części cięższe osa-

dzały się w jej środku, a lżejsze pozostawały na jej obwodzie. Kiedy już utworzyła się zastygła stała zewnętrzna powłoka, to wewnątrz posiadało jeszcze ogromny żar. Ono jednakowoż stygnie i kurczy się, zewnętrzna tedy powłoka odstaje, zapada się, a gdzie się pomieścić nie może, wypiera sąsiednie warstwy do góry i w ten sposób tworzą się nierówności, wyżyny, góry i doliny. Najniższe obniżenia wypełniają wody.

Działanie to nie ustało, ale odbywa się ustawicznie. Jedne warstwy zapadają się i kryją się pod morze, drugie dźwigają się do góry. Często jeden i ten sam obszar kilka razy mógł być dnem morskiem i kilka razy suchym lądem.

Ląd ulega także przemianie pod wpływem erozyi, t. j. niszczą go wody i unoszą jego cząstki do morza, niszczą wiatry i zmieniający się stan ciepłoty. Pod ich to wpływem wietrzeją skały, kruszeją i rozpadają się. Wody i wiatry zwierzałe cząstki unoszą i zasypują nimi okolice.

Pokrywał się ląd w różnych czasach namulem morskim i zatapiał ze swą roślinnością i zwierzętami.

Tworzyły się przeto przez miliony lat warstwy, zwane pokładami geologicznymi, a wiek ich, można ocenić podług zawartych w nich roślin i zwierząt, odcisniętych na namule morskim, który następnie razem z nimi skamieniał. Rośliny bowiem i zwierzęta zmieniały się i przybierały coraz to nowe formy i tworzyły nowe gatunki. Starsze postacie zwierząt i roślin leżą w starych pokładach, a młodsze w młodszych.

Formy lądu i rozprzestrzenienie się mórz zmieniało się ustawicznie i zmienia po dziś dzień. Zmiany te jednak postępują zwolna, dlatego w codziennem życiu uchodzą uwagi człowieka.

Powierzchnia lądu jest o trzecią część mniejsza niż powierzchnia morza.

Ponieważ zaś ląd nie jest równy, ale w różne kształty pocięty, przeto morze wciska się w niego ro-

ku przeciwnym brzegom. Są to prądy ciepłe, ogrzewające brzegi, koło których płyną.

Prądy odróżniają się od powierzchni wody morskiej tem, że zawierają więcej soli i mają przeto barwę ciemno-błękitną.

Na Atlantyku płynie prąd, zwany Golfstromem czyli Zatokowym, do morza Meksykańskiego, a stamtąd koło Florydy i wzdłuż brzegów Stanów Zjednoczonych coraz szerszem łożyskiem do 140 m. średniej rozległości ku północy, następnie ku wybrzeżom Europy, powraca następnie w prąd podzwrotnikowy. Odgałęzienia prądu Zatokowego płyną koło Islandyi, zachodniej Grenlandyi, północno-wschodniej Anglii, Norwegii, Nowej Ziemi, aż do Spitzbergów. Ciepłota Golfstromu w różnych miejscach różna. Koło Florydy wynosi 30° Celsjusza. Różna też w różnych miejscach jego chyżość.

Prąd Golfowy czyli Zatokowy ogrzewa brzegi Europy. Atoli w powrocie z północy ku południu oziębia brzegi, ponieważ przy pływa z chłodniejszych okolic. Ochładza więc brzegi Portugalii i północnej Afryki.

Na oceanie Wielkim płynie prąd Kuro Siwo, czyli Czarny prąd, tak nazwany od barwy ciemno-błękitnej. Jedna jego odnoga dostaje się pomiędzy Australią a wyspami Sundajskimi na ocean Indyjski i płynie ku brzegom Afryki, jako prąd Mozambicki pomiędzy Madagaskarem a Afryką.

Pomiędzy prądami ciepłymi znajdują się wielkie obszary spokojne, zwane morzem Sargasso, czyli morzem ziół, pełne płynących po nich roślin.

Prądy zimne płyną ku równikowi, a wskutek obrotu Ziemi napływają ku wschodnim brzegom Ameryki, Azji. Na Atlantyku płynie prąd pomiędzy Spitzbergami a Grenlandyą, łączy się z prądem wychodzącym z zatoki Baffina i z kanału Dawisa pod nazwą prądu Labradorskiego. Prąd ten odsuwa od brzegów Ameryki prąd Zatokowy, z powodu obrotu Ziemi usuwając skręcić ku wschodowi i two-

rzy tak zwany „zimny mur“. Prąd zimny przynosi z okolic podbiegunowych góry lodowe, które topnieją koło Nowej Founlandyi.

Prądy zimne na południowej półkuli płyną wzdłuż zachodnich brzegów Ameryki, jako prąd Peruwiański, część jego jako prąd przyładka Horn zdąża ku Afryce. Benguelski prąd płynie koło Afryki, Australii i Now. Zelandyi.

Prądy morskie mają dla żeglugi doniosłe znaczenie, ponieważ ułatwiają wielce podróż morską. Dawniej były one dla żeglugi decydujące. W dzisiejszych czasach znaczenie ich się obniżyło wobec okrętów parowych. Korzystają z nich okręty żaglowe, które przez odpowiednie ustawianie żagli zdołają płynąć w zamierzonym kierunku. Wpływają one nadto na ciepłość lądów a przeto i na roślinność, oziębiając je lub ogrzewając i na rybołówstwo. Sprowałzają bowiem z różnych klimatów w jedno miejsce różne gatunki zwierząt, jak n. p. na ławie Nowo Founlandzkiej

Morze ulega nadto przyciąganiu słońca i księżycy. Podnosi się na południku, w którym znajdzie się księżyc i znów po 6 godzinach opada, ażeby następnie za 6 godzin podnieść się i znów opaść. Jest to przyptyw i odpływ morza. Wysokość przyptywu przy brzegach jest w różnych miejscach różna. W morzach śródziemnych, dokąd wpływ oceanów nie sięga, zjawisko przyptywu i odpływu ledwie daje się uczuć. W ujściach rzek wysokość przyptywu podnosi prąd rzeki jemu przeciwny pod Londynem do 5 m. średniej wysokości, 6 pod Liverpoolem, w ciasnych zatokach pod wpływem wiatru wznoszą się fale do 21 m. Na Amazonce widoczny prąd do 900 km. w głąb rzeki, na Łabie 148 km. Fale morza uderzają na brzegi i niszczą je. Tak przerwały połączenie Anglii ze stałym lądem, uderzają na Duński półwysep i niszczą go.

Przyptyw i odpływ morza ma dla stosunków żeglugi doniosłe znaczenie. Pod ich wpływem mogą ciężkie okręty wpływać głęboko w rzekę. W miejscach, do któ-

rych przyptyw morza sięga, powstały wielkie portowe miasta, jak n. p. Londyn, Hamburg, Liverpool.

Ocean Atlantycki, wnikający licznymi odnogami w cztery części Ziemi, jest znakomitym czynnikiem komunikacyjnym. Jego podmorski grzbiet, zwany płaskowyżem kabli, ciągnie się od Islandyi do Azorów, do wysp St. Paul, Tristan da Cunha (Kunja) i dzieli go na kotlinę wschodnią i zachodnią. Parowce, płynące pomiędzy Europą a St. Zjednoczonymi, płyną w obszarze prądu Zatokowego od połowy sierpnia do połowy stycznia stroną jego północną, unikając ławy Nowofounlandzkiej, przez resztę resztę roku płyną więcej na południe.

Powietrze.

Powietrze składa się z 21% tlenu i 78% azotu z domieszką bezwodnika kwasu węglowego, amoniaku i azotu, a nadto zawiera w sobie wiele pyłu, powstałego ze zwierzęcych skał, z morza i z wybuchów wulkanicznych. Promienie niebieskie, przechodzące przez atmosferę, rozpraszają ów pył w atmosferze łatwo i czynią ją niebieską. Inne promienie słoneczne, jak czerwone, pomarańczowe, żółte, dostają się do naszego oka dopiero wówczas, gdy przebijają się i załamują przez gęstsze pary, chmury n. p. rano lub wieczorem. Na pyłku atmosferycznym gromadzą się kulki pary, z czego powstają chmury.

Ziemia nie jest jednakowo wszędzie przez Słońce ogrzana. Promienie Słońca, padające prostopadle na Ziemię, są ze wszystkich innych najkrótsze, tracą więc przez drogę najmniej ciepła, powtórę mają mniejszą przestrzeń Ziemi do ogrzania niż padające ukośnie. Ostatnie zjawisko można łatwo sobie przedstawić, biorąc dwa równoległe do siebie pręciki i ustawiając je prostopadle na stole. Zobaczymy, że o ile oba pręciki pochylać będziemy do powierzchni stołu, o tyle pomiędzy ich spodkami będzie większa przestrzeń. Widocznym z tego, że promienie prostopadłe mają mniejszą, ukośne większą przestrzeń Ziemi

do ogrzania. Grzeją przeto słabiej. A i cienie od przedmiotów przy ukośnem oświetleniu są długie. Pomiedzy tedy zwrotnikami jest najgoręcej, a coraz zimniej ku biegunom. Powietrze koło równika rozpieczone rozszerza się, staje się lekkie, wzbija się w górę i odpływa ku biegunom. W okolicach koło równika nie czuć tego prądu. Jestto pas ciszy czyli kalm. Cisza równikowa obejmuje większą przestrzeń na północy od równika, niż na południe od niego, ponieważ północne okolice od równika lepiej się ogrzewają niż południowe.

Powietrze z okolic ciszy płynące górą, przybiera kierunek na półkuli północnej wiatru południowo-zachodniego, na półkuli południowej północno-zachodniego. Są to antypassaty. Koło 30° spadają prądy te po większej części ku Ziemi, łączą się z passatami, płynącymi od biegunów i płyną jako passaty północno-wschodnie na półkuli północnej, a jako południowo-wschodnie na półkuli południowej w krainę ciszy.

Antypassaty przychodzą z okolic o większym ruchu Ziemi w okolice zmniejszonego ruchu. Mają więc od Ziemi otrzymany ruch szybszy i zatrzymują go, mimo że Ziemia w wyższych szerokościach ma ruch słabszy. Nastaje przeto skręcenie prądów, wirowanie. Tu okolica zmiennych wiatrów z przewagą wiatrów zachodnich. Po brzegach niektórych lądów, jak: Australii, Chin, Indyi azjatyckich panują wiatry monsunowe, tak nazwane od słowa arabskiego maunsin, co znaczy pory roku. Ponieważ zależnie od pór roku wieją w lecie w rozpieczone obszary lądu, a w zimie z lądu na morze.

Oprócz tych wielkich prądów wietrznych, powstają wiatry miejscowe, wywoływane nierównem ogrzaniem powietrza, a to tem silniejsze, im większa jest różnica ogrzania powietrza. Są to föhny w górach, sirocco ze Sahary, mistral w Prowancyi, bora na Krasie, Chamsin w Egipcie, samum, wiejący od środka Arabii przez północne morze Czerwone, wreszcie wiatry wiejące z morza na ląd i z lądu na morze.

Z mórz, z wód lądowych, z gleby wznosi się para wodna i wypełnia powietrze. Prądy powietrzne roznoszą ją znanymi drogami wiatrów po atmosferze. Jeżeli przyniosą parę z cieplejszych okolic w zimniejsze, następuje wtedy opad, jeżeli z zimniejszych w cieplejsze, to pod wpływem panującego gorąca w danych obszarach chmury się rozpuszczają, a gdy do tego jeszcze natrafią na góry, na które opady się opuszczają, to wieją dalej jako mało wilgoci posiadające. Stąd są obszary pustyń: w Australii środkowej, w Azji, Saharze, w południowo-zachodniej Afryce, step Kalahari i Atacama. Największe deszcze padają regularnie codziennie w pasie ciszy popołudniu. Ludzie tam życie swe do tego też stosują np. na zaproszeniach dodają: prosimy o przybycie „po burzy“.

W środkowych szerokościach panują przemienne wiatry, pod których wpływem opuszczają się o różnym czasie we wszystkich porach roku opady, z tą różnicą, że w jednych więcej w innych mniej; w pobliżu mórz więcej i regularniej, niż zdale od nich, na górach, więcej niż w nizinach, na obszarach przed górami, licząc od morza więcej, niż poza górami.

W strefie umiarkowanej cieplejszej panuje w lecie passat bezdeszczowy. Pomiędzy 28—40° jest strefa deszczów jesiennych i wiosennych. Jeżeli słońce posunie się ku równikowi, następują passaty zachodnie deszczowe. Tak n. p. we Włoszech deszcze od jesieni posuwają się na południe, a na wiosnę powracają znowu na północ. Jestto klimat śródziemnomorski.

W okolicy międzyzwrotnikowej postępują deszcze za stanowiskiem słońca w zenicie.

Gdy słońce jest na północy od równika, to w strefie gorącej północnej padają deszcze, a w południowej równocześnie jest posucha i znow odwrotnie.

Jeżeli w jakiejś okolicy obejmiemy wszystkie zjawiska atmosferyczne, jak oświetlenie, ciepłość, wiatry-opady, to mamy obraz jej klimatu. Klimat ulegający wpły-

wom morza jest łagodny i zowie się oceaniczny. Klimat okolic bardzo odległych od morza jest ostry kontynentalny.

Dla życia człowieka doniosłe znaczenie ma stan „pogody“ i jej zmiany, przeto usiłowania wyteżone są do jej przepowiedzenia. Dlatego utrzymuje się stacje meteorologiczne, mające na celu przeprowadzić badania nad zjawiskami atmosferycznymi. Zjawiska te zestawiają razem i telegraficznie je sobie udzielają. Na tej podstawie wydają karty stanu pogody, z której można przepowiadać pogodę.

Roślinność.

Roślinność zależy od klimatu i od gleby.

Stosownie do stref klimatycznych odróżniamy rośliny strefy gorącej, umiarkowanej chłodniejszej, umiarkowanej cieplejszej, zimnej, wysokich gór, stepów i pustyni.

Ponadto w każdej z tych okolic rozdziela się roślinność na rozliczne krainy. Jedne bowiem lubią wysoką, a krótkotrwałą ciepłość, inne wymagają niższej ale długo trwałej, jedne udają się na żyznej, inne znów na chudej glebie.

Uwzględnimy przedewszystkiem te rośliny, które w gospodarstwie człowieka, więc w kupiectwie i przemyśle mają wybitne znaczenie.

Strefa umiarkowana, główny teren pracy i rozwoju człowieka, jest przedewszystkiem spichrzem zbóż, miejscem wielkich łąk pasznych, a nadto wielkich lasów, i na tych czynnikach opiera się gospodarstwo rolne i hodowla bydła.

Kwitnie tu sadownictwo i warzywnictwo. Pszenica lubi dłuższe suchsze ciepłe lato i żyzną glebę. Udaje się głównie w południowej części strefy umiarkowanej. Największe obszary zajmuje w krainie stepowej południowej Rosyi, południowe okolice zachodniej Syberyi, północne Chiny, prerye Kanady i Stanów Zjednoczonych, pampasy cieplejsze Argentyny i stepowe okolice południowo wscho-

dniej Australii Najwięcej pszenicy wywożą Stany Zjednoczone, a najwięcej spotrzebowuje jej Anglia. Żyto udaje się w chłodniejszych okolicach i na lichtszej glebie, niż pszenica, głównie w środkowym pasie Rosyi, w północnych Niemczech, u nas w Polsce zachodniej i w Stanach Zjednoczonych. Na targu światowym ma małe znaczenie, bywa bowiem zwykle spotrzebowane w krajach jego produkcji.

Jęczmień i owies lubią jeszcze chłodniejszy klimat, niż żyto i posuwają się aż do 70° sz. g. północnej. Nie są produktem wielkiego handlu i bywają spotrzebowane na miejscowe potrzeby. Jęczmień służy głównie na wyrób piwa, a owies na pożywienie dla koni.

Kukurudza pochodzi z gorącego klimatu Meksyku, sprowadzona w XVI. wieku z Ameryki do Europy, trzyma się klimatu umiarkowanego cieplejszego wilgotniejszego. Główną krainą jej uprawy są Stany Zjednoczone; w Europie najwięcej uprawiają jej na Węgrzech, w Austrii, Rumunii i Rosyi.

Mniejsze znaczenie handlowe mają: hreczka, proso, a większe znaczenie durha czyli proso murzyńskie w Afryce, a gaolan w Chinach.

Chmiel, roślina europejska, przeniesiony do Stanów Zjednoczonych i Australii. Najwięcej produkuje go Anglia, potem Niemcy, następnie Stany Zjednoczone. Jest on podstawą browarnictwa.

Z roślin bulwiastych najważniejszy ziemniak, roślina Andów przywieziona do Europy w r. 1586, udaje się w każdym klimacie. Ziemniak stał się pożywieniem uboższej ludności i powstrzymał tak często nawiedzający Europę przedtem głód i mór ludności. Bardzo mało pożywny. W porównaniu do mąki zawiera zaledwie 20% części pożywnych. Tam gdzie jest przeważną częścią pożywienia ludności, znać pewną jej degenerację. Dziś przeto usiłowano zastąpić go innem pożywieniem. Używają go do wyrobu krochmalu i spirytusu.

Rośliny strączkowe: koniczyna, groch, soczewica wyka, lucerna, bób, mają w gospodarstwie doniosłe znaczenie jako pożywienie dla zwierząt i ludzi, mniej we wielkim handlu.

Strączkowych roślin jak grochu uprawiają wiele we Włoszech, a u nas najczęściej: w Poznańskim, w Prusiech, północnej części kr. Polskiego, Żmudzi, Wołyniu, zresztą w Europie środkowej, mniej w innych częściach Ziemi. Bób lubi klimat chłodniejszy, wilgotniejszy. Wiele uprawiają go w Anglii i Holandyi.

Burak cukrowy doszedł do znaczenia dopiero w w. XVIII., kiedy go przez sztuczną uprawę uszlachetniono i zawartość w nim cukru podniesiono, a dokonano tego najpierw na Śląsku, a następnie we Francyi. Francya stała do konkurencyi z angielskim cukrem trzcinowym przez wytwarzanie cukru burakowego, a za nim poszły inne kraje. Burak udaje się w średnich chłodniejszych wilgotniejszych szerokościach geograficznych, posiadających silne ciepło w późniejszym lecie. Ogniskiem niemal dziś jedynem uprawy buraków jest Europa środkowa, gdzie 90% uzyskują całej produkcji światowej, a przede wszystkim obszary pogranicza francusko-belgijskiego, następnie okolice od środkowej Wezery do Łaby, dalej Czechy, Śląsk, Morawa i gubernia Kijowska. Uprawa buraków podnosi znacznie zamożność rolników.

Owoce: jabłka, gruszki, śliwki i czereśnie hodowane bywają tylko w strefie umiarkowanej i mają w handlu światowym pewne znaczenie.

Najwięcej owoców produkuje środkowa Europa, wschodnia Kanada i wschodnie St. Zjednoczone.

Uprawiają rośliny korzenne, jak: gorczycę, kminek, anyż i to głównie w Niderlandach i w Rosyi.

Najwięcej lnu wydaje Rosya, bo 70% ogólnej produkcji. Wiele uprawiają go w Stanach Zjednoczonych i w Argentynie. Uzyskują z niego włókno na wyrób płótna a z nasienia oliwę.

Konopie wymagają klimatu cieplejszego, niż len i żyźniejszej gleby. uprawa lnu i konopi mało się rozwija, z powodu wielkiego współzawodnictwa bawełny ze lnem, a lin drucianych z konopiami.

Uprawiają wiele wikliny na wilgotnych miejscach nad potokami i rzekami na wyroby koszykarskie.

Cykoryę, której korzeni używają jako przymieszki do kawy, uprawiają głównie w Europie, począwszy od Francji, Belgii, aż w głąb Rosji. Lasy strefy umiarkowanej dostarczają wiele cennego drzewa budowlanego i materiałowego na meble.

Strefa przyzwrotnikowa czyli umiarkowana cieplejsza, stanowiąca przejście do strefy gorącej, ma wiele roślin wspólnych ze strefą umiarkowaną chłodniejszą. Są to: pszenica, jęczmień, kukurudza, ziemniaki, buraki cukrowe, wino, oliwa, tytoń, rośliny strączkowe.

W tej strefie w okolicach wilgotnych zaczyna się uprawa ryżu, głównie we wschodniej Azji, a mianowicie w Chinach, Japonii, północnych Indjach, uprawiają go także w kotlinie morza Śródziemnego.

Bataty, czyli słodkie ziemniaki udają się w wilgotnych okolicach tej strefy, w południowych St. Zjednoczonych, w Chinach i Japonii.

Kasztan jadalny, stanowiący pożywienie ludu. Najlepsze, zwane maronami, pochodzą z Włoch, Hiszpanii, Prowansji, mniejsze z Tyrolu, północnej Francji i z nad Renu.

Ta strefa jest krainą wybornych owoców, przedewszystkiem, tak zwanych owoców południowych, do których zaliczamy: cytryny, czyli limony, pomarańcze gorzkie i słodkie, zwane apelniami, małe mandarynki czerwone, udające się w kotlinie morza Śródziemnego, w Kalifornii i Atyzonie, w środkowym Czile, w kraju Przylądkowym i w południowej Australii. W klimacie wilgotnym są mniej smaczne, więc z południowych Chin, Japonii, południowych St. Zjednoczonych, Brazylii, Paragwaju. Należą tu nadto: oliwa, figi i chleb świętojański, słodkie drzewo.

Największe rodziny pochodzą z okolic Smyrny, zwane sułtankami. Wydają je także inne kraje śródziemnomorskie, Kalifornia, Azja i Australia. Małe rodziny, zwane koryntami, wydaje Grecya.

Daktele udają się wśród pustyń po oazach Sahary, Arabii, północno zachodniej Indyi, w południowo zachodniej Afryce i Aryzonie. Wprowadzają je w inne okolice posuszne. Podług nauki Mahometa: „Czcij daktelową palmę, bo ona twą matką”, stała się głównym pożywieniem Arabów. Najlepsze, tak zwane królewskie daktele, pochodzą z Tunisu.

Krzew herbaciany udaje się w klimacie ciepłym, wilgotnym, głównie w południowych Chinach, Japonii, północnych Indyach, zwłaszcza w Annamie, na Ceylonie w Transkaukazyi Europa poznała herbatę z początkiem XVII. wieku. Jest około 100 gatunków roślin, które zastępują herbatę.

Mate, czyli herbata paragwajska rośnie w południowej Ameryce i jest tam powszechnie używana.

Mak uprawiają głównie w krajach mahometańskich na wyrób opium.

Krzew kola rośnie w południowej Ameryce na suchych wybrzeżach Boliwii i Peru i służy do wyrobu kokainy, a liście krzewu koki żują dla orzeźwienia.

Drzewo kamforowe dostarcza kamfory i rośnie we wilgotnych okolicach tej strefy.

China, cinchona, pochodzi z Andów, uprawiają ją w południowo-wschodniej Azji, a najwięcej na Jawie. Nazwa jej pochodzi od słowa quina quina, co znaczy kora.

Rhabarbarum pochodzi z Chin, Tybetu, uprawiane dziś już we Francji, Anglii i na Morawie.

Oliwę uzyskują z drzewa oliwnego kotliny m. Śródziemnego, kraju Przylądkowego, Australii i Ameryki. Najdelikatniejszym gatunkiem jest oliwa prowansalka, nadto uzyskują ją ze sezamu, który rośnie w Azji, ze rzepaku, lnu i z orzecha ziemnego.

Z korzeni rośliny lukrecyi wysmarzają lukrecyę. Rośnie w kotlinie m. Śródziemnego i południowej Rosyi.

Pełno w tej strefie drzew i krzewów z wonnemi żywicami. Najbardziej używany mastyks z Chios, kadzidła i mirrhy z Arabii, wiele gum, a zwłaszcza guma arabska, z pewnych gatunków akacyi uzyskiwana.

Farby naturalne uzyskują z krapu, szafranu, indyga i innych.

Perfumy z kwiatu akacyi, rezedy, lawendlu, tymianu, róż, jaśminu, z pomarańcz i z korzeni.

Winna latorośl pochodzi z cieplejszych okolic krajów Zakaukaskich i udaje się w klimacie więcej posuszonym, cieplejszym, umiarkowanym. Uprawa jej objęła głównie kotlinę morza Śródziemnego, Węgry, dolną Austryę, okolice nadreńskie, doszła nawet do Śląska i W. Ks. Po znańskiego.

Rodzyneków ze suszonych winogron dostarcza najczęściej Grecya. Cykoryę, której korzenia używają jako przymieszki do kawy, uprawiają w całym pasie, głównie kakao udaje się najbardziej na nizinach wilgotnych Ameryki głównie w Ekwadore i Venezueli; uprawa jego rozpowszechnia się także w Afryce.

Z korzeni, jest krzew pieprzowy najbardziej rozpowszechniony w strefie gorącej. Targowiskiem na niego jest głównie Singapoore. Pieprz jczzerwony pochodzi z Afryki, piment z Jamajki.

Orzech muszkatełowy głównie na wyspach Sundajskich i Banda, a dziś i w zachodnich Indyach.

Goździki są rodzajem mirtu uprawiane w Sansibarze, na Molukach i na Sumatrze.

Udaje się w tej strefie i to wilgotniejszej najlepiej ze wszystkich okolic tytoń, owoce kola, główne pożywienie mieszkańców w okolicy Górnej Gwinei. Wanilla pochodzi z Meksyku, uprawiają ją także i w innych częściach Ziemi tej strefy.

Cynamon, drzewo z korą pachnącą, pochodzi z Ceylonu i tam głównie hodowane. W tej strefie rośnie imbir.

Tytoń jest rośliną strefy gorącej Ameryki. Przeniesiony do strefy umiarkowanej cieplejszej, udaje się w niej dobrze. Uprawiają go nawet nieco w strefie umiarkowanej wogóle. Najwięcej uprawiają go w Stanach Zjednoczonych, następnie w Rosyi i na Węgrzech.

Kauczuk pochodzi z rozmaitych roślin strefy gorącej. Uzyskuje się go przez nacięcie kory drzewa, przez co z niego wypływa sok kauczukowy. Z ogólnej uzyskanej ilości, przypada 63% na południową i środkową Amerykę i na lasy Amazonki. W Azji dostarcza go głównie Malacki półwysep. Przez dodanie do kauczuku pumeksu uzyskuje się radyrkę. Gutaperka podobna do kauczuku, jest zaschniętym sokiem z drzew ją wydających. Użykuje się ją głównie na wyspach Sundajskich. Odmiana gutaperki jest balat w Wenzueli i Guayanie. Gummilak pochodzi z nad Gangesu, tylnej Indyi i Sumatry. Uzyskują z niego szellak. Rynkiem na niego Brema.

Z roślin farbierskich największe znaczenie ma indygo w strefie gorącej Azji i Ameryki nadto krapp, szafran, saflor, henna i inne. Orlean uzyskiwany z kwiatów rośliny najmniej z Guadelupy i Gujany francuskiej jest czerwono-żółty, używany do farbowania masła sera i jedwabiu.

Bawełna udaje się szczególnie w krainie wilgotnej, gorącej, a do tego nadają się kraje monsunowe, w których naprzemian pora deszczowa następuje po czasie posuchy. Krainą bawełny są przeto Indye Przedgangesowe Barma, Jawa, Brazylia, wyspy Antyle, Afryka z Egiptem. Manila, rodzaj bananu na Filipinach dostarcza wybornego włókna.

Lasy strefy gorącej na wilgotnych gruntach są olbrzymie z mnóstwem gatunków obok siebie, dostarczają drzew farbierskich i luksusowych. Mahagoni czyli mahoń prowadzą z gorącej Ameryki i brzegów Gwinei w Afryce.

Heban pochodzi z południowo wschodniej Azji i z brzegów Gwinei z Madagaskaru i Sanzibaru.

Drzewo teakowe rośnie w Azji, używane bywa dla swej trwałości do budowy okrętów i wodnych budowli. Cedrel, zwany mylnie cedrem, pochodzi z Indyj Przedgangesowych i Środkowej Ameryki, służy na wyrób paczek na cygara.

Z drzew farbierskich zasługuje na uwagę drzewo kamieszowe czyli niebieskie. Służy do czernienia bawełny i jedwabiu, a wełny do czernienia lub farbowania na niebiesko.

Zwierzęta.

Strefa podbiegunowa.

Strefa podbiegunowa posiada mnóstwo zwierząt w niewielu jednak gatunkach. Morze dostarcza łososi, śledzi, sztokfiszów fok, koni morskich, wielorybów. Zjednego wieloryba otrzymuje się tranu do 20.000 kg, rogowców (fiszbinu) do 1500 kg, zębów, zastępujących kość słoniową. Niedźwiedź morski daje futro sealskin. Wiele niedźwiedzi białych. Renifer dostarcza mleka, mięsa, a nadto służy podobnie jak pies tych okolic za zwierzę juczne.

Strefa umiarkowana.

Ze strefy podbiegunowej wiele zwierząt przebywa w strefie umiarkowanej. Sztokfisz przebywa na ławie Nowofounlandzkiej, gdzie 5—6 tysięcy okrętów rocznie zajętych jest jego połowem. Dorsze koło brzegów w północnych stronach Atlantyku, najwięcej koło Nowofounlandyi od czego wyspa przyjęła nazwę wyspy dorszów. Połów ich daje do 20 milionów koron dochodu. Głów dorszów używają na nawóz, mięso na przynętę do łowienia sardynek, które wysyłają do Francyi. Z wątroby uzyskują tran.

Ostrygi poławiają głównie koło brzegów Ameryki do 11 miliardów nadto koło Helgolandu Szkocyi i Norwegii, Stany Zjednoczone posyłają miliard do Europy, Kanada homary i konserwy z łososia.

Śledzie poławiają w Atlantyku, w morzu Północnem i cieśninie Kaletańskiej, w Bałtyku, przeszło 3 miliardy sztuk. Większa część ich połowu przypada na W. Brytanię, a następnie na Norwegię. Obok śledzia przebywa makrela i posuwa się aż do morza Śródziemnego. Morze to dostarcza sardynek, wysyłanych w oliwie w milionach puszek i tuńczyka. Adryatyk dostarcza mątwy (sepii), ulubionej przez uboższą ludność. W brzuchu jej jest płyn do wyrobu sepii.

Z ryb rzecznych mają znaczenie te przedewszystkiem, które przebywają w morzu i przenoszą się w rzeki. Do nich należy łosoś, węgorz i jesiotr. Z jesiotra uzyskuje się kawior, a z pęcherza karuk. Łosoś wpływa we wszystkie rzeki północnej Azji, Europy i Ameryki. Najwięcej łososi jest w rzekach amerykańskich, uchodzących do Pacyfiku.

Węgorzy najwięcej wywożą ze Szwecyi i Włoch. Jesiotr głównie w rzekach Rosyi, uchodzących do morza Kaspijskiego i Czarnego.

Sama rzeka Kolumbia dostarcza go do 20 milionów. Dochód z nich dochodzi do 16 milionów marek. Kawioru uzyskują do 4 milionów kg. Wyrabiają go także z dorszów jako lichszy gatunek.

Koralowina czerwona tworzy się we wodach morza Śródziemnego szczególnie koło brzegów Sycylii i koło Zielonego przylądka. W połowie jej biorą udział przeważnie Włosi i oni uczynili ją podstawą wielkiego przemysłu koralowego.

Gąbki przyrastają do skał podmorskich głównie w morzu Śródziemnem, Czerwonem, nadto w Atlantyku, koło wysp Bahama, Kuby i półwyspu Floryda. Głównem na nią targowiskiem jest Tryest i Marsylia.

Wiele raków wywożą z Galicyi i Rosyi. Futer dostarczają przedewszystkiem: Syberya, Kanada, dalej Rosya, Stany Zjednoczone, Australia, Chiny, Japonia. Głównymi targami na nie są w Rosyi: Niżny Nowogród, Irbit, Kjahta i Astrachan, nadto Londyn, Nowy York, Lipsk.

Bydło udaje się w tej strefie najlepiej. Bydło w okolicach oceanicznych z powodu soczystej paszy i na halach jest mleczne. Step i okolice posuszniejsze sprzyjają, zdaje się, tworzeniu się tłuszczu. Najwięcej ilościowo posiadają bydła St. Zjednoczone (17%), Rosya (10%), po niej zaraz Niemcy (5%) Austro-Węgry (4%), Francya (4%) Anglia (3%).

Hodowli świni sprzyja klimat raczej wilgotny niż posuszny. Najwięcej świni posiadają St. Zjednoczone (28%) ogółu świń: Niemcy (10%), A.-Węgry (6%), Rosya (6%), Francya (4%). Hodują świnię we większej ilości, gdzie lasy dostarczają pożywienia, jak: buk, dąb, kasztan lub kukurudza, ziemniak. Wiele w Chinach. Na Polinezyi jest jedynym zwierzęciem domowem. Najwięcej bydła w stosunku do ilości mieszkańców posiadają okolice stepowe pasznic: Urugwaj, Argentyna, Australia, kraj Przylądkowy, St. Zjednoczone, Bułgarya, Rumunia, nadto kraje wilgotniejsze i chłodniejsze jak: Dania, Finlandya, Turcya i Norwegia. Dobrze hoduje się tu koń, a głównie w równinach. Najwięcej w Rosyi i w Stanach Zjednoczonych.

Owca lubi najbardziej suchsze przyzwrotnikowe okolice i wszędzie w nich rozpowszechniona: w krajach śródziemnomorskich, w południowych Stan. Zjednoczonych, w środku Argentyny i w Chile, w niemieckiej zach. południowej Afryce, na wyżynie kr. Przylądkowego, na stokach wschodnich gór Australii. Najwięcej w Hiszpanii, południowej Francyi, w Apeninach i górach Bałkańskich, na Pomorzu, w połudn. St. Zjednoczonych. Argentyna aż do Patagonii obok Australii jest głównym hodowcą owiec.

Koza głównie w krajach śródziemnomorskich, w Argentynie północno zachodniej, w Afryce południowej, w Indyach angielskich, w Niemczech, mniej we Włoszech Francyi, kraju Przylądkowym, Algierze, Grecyi, Bułgaryi i w Hiszpanii.

Osieł i muł w przyzwrotnikowych okolicach bądź wilgotnych, bądź posusznych.

Wielbłąd w najsuchszych okolicach, pustyniach, gorących stepach okolic przyzwrotnikowych, już w południowej Rosyi, Turkestanie, Mongolii i Mandżuryi. Wprowadzono go do Kalifornii, zachodniej Australii, połudn. zach. Afryki, do kraju Przylądkowego; wielbłąd daje mleko, mięso i wełnę. Miejsce wielbłąda zastępuje w Andach lama i alpaka, pokrewny z niemi wikunya i w Patagonii guanakos. Z ich wełny wyrabiają materye wełniane.

Ptactwo dostarcza jaj na wielką skalę wywożonych z Włoch, Egiptu, półw. Bałkańskiego. Wilgotniejsze okolice dostarczają gęsi i kaczek.

Wiele tu pszczoł.

Jedwabnik udaje się tam, gdzie morwa, której liście są jego pożywieniem. Wydają go: Chiny (32%). Japonia (25%), Włochy (23%), Francya (3·1%) Mała Azya (1·5%), półw. Bałkański (3%), Austro-Węgry (1·9%). Hodowlę jedwabnika wprowadzono do południowych wilgotnych St. Zjednoczonych, do Kalifornii i południowej Brazylii.

Ogniskiem przemysłu jedwabnego jest: Francya, Szwajcarya, ces. Niem., Japonia, Włochy, Anglia, Austro-Węgry i Chiny.

Strefa gorąca.

Rybactwo rozwinięte morskie i rzeczne, głównie w rzekach: w Amazonce i Kongo, przy brzegach i w płytkich morzach głównie w morzu Czerwonem, w zatoce Perskiej, koło wysp Bahrein, nadto przy brzegach Australii, przy Kalifornii, w zatoce Panama, przy Wenezueli i Ceylonie.

Wewnętrzny pokład muszli perłowej jest znany w handlu jako perłowa macica. Poławiana bywa przez nurków. Słoń żyje głównie w międzyzwrotnikowej Afryce, mniej w Indyach, w lasach i na stepach. We wscho-

dniej Afryce niemieckiej usiłują go oswoić. Kość słoniową uzyskuje się z kłów słonia, hipopotama, wieloryba. Strefa gorąca nie nadaje się do hodowli bydła, świnia jednak i bawół dobrze tu się rozwijają. Hodują kozy. W stepowych okolicach Afryki i Azji hodują wołu zebu.

Wiele drobiu i pszczół.

Minerały.

Przy rozwiniętych stosunkach fabrycznych, zgęszczeniu ludności, a przeto przy wielkiem zapotrzebowaniu opału, stał się węgiel kamienny tak ważnym materiałem opałowym, że z nim związał się dziś ściśle przemysł fabryczny. Węgiel utworzył się w starej epoce geologicznej, w tak zwanej epoce węglowej, w epoce zaś młodszej w trzeciorzędowej utworzył się węgiel brunatny. Największe dziś zagłębia węglowe są w Stanach Zjednoczonych, w Europie: w W. Brytanii, we wschodnio-południowej Belgii i południowej Francji, następnie koło Akwisgranu, Saarbrücken ciągną się dalej ku Pas de Palais, a na wschód od Renu w prow. Nadreńskiej i Westfalii, w górnym Śląsku, zagłębie morawsko-śląskie (ostrawsko karwińskie) i zagłębie Dąbrowskie w Polsce, w Rosji przy Rjazaniu, Tule, Kałudze i nad Dońcem.

Dziś jednakowoż usiłują węgiel zastąpić prądem elektrycznym, wytwarzanym przy pomocy siły wody.

W Azji znajduje się w wielkiej obfitości w Chinach. Po zatym pasem znajdują się jeszcze odosobnione kotliny.

Z węgla otrzymują: koks, smołę pogazową, farby anilinowe.

Przystań Cardiff jest najważniejszym targowiskiem Ziemi na węgiel.

Najwięcej węgla uzyskują Stany Zjednoczone, Anglia i Niemcy, wreszcie Austro-Węgry, Francya, Belgia, Rosya Japonia, Niderlandzkie Indye, Indye Przedgangesowe, Kanada, Chiny, Australia.

Żelazo pojawia się w rudach starszych geologicznie, albo w młodszych jako ruda łąkowa, błotna, sferosyde-ryt. W starszych pokładach znajdują się rudy bogate w żelazo: błyszcz żelaza, hematyt, magnetyt.

Najwięcej żelaza dobywają w St. Zjednoczonych, następnie w Niemczech, Anglii, Francji, Rosji nad Ingułcem koło Krzywego Rogu, w Uralu, wreszcie w Austro - Węgrzech, Belgii i w Algierze. Żelazo zmieszane z manganem daje stal.

Miedź pojawia się rzadko w stanie rodzimym, ale zwykle w rudach, w skałach wybuchowych i wśród skał najstarszych. Najwięcej wydobywają go: St. Zjednoczone, Meksyk, Hiszpania, Australia, Japonia, Chile, Niemcy w Harzu, Kanada, Rosja, Kr. Przylądkowy, Peru i Norwegia.

Przez rozwój przedsiębiorstw elektrycznych wzrasta nadzwyczajnie zapotrzebowanie miedzi. Miedź połączona z cynkiem daje mosiądz.

Ołów uzyskuje się głównie z błyszczu ołowiu z różnych skał epok geologicznych, przeważnie starszych, często pomieszany z rudami innych metali. Najwięcej wydobywają go: St. Zjednoczone, Hiszpania, Niemcy, Australia, Meksyk, Francja. Ołowiu używają oprócz na wyroby ołowiane, także na wyrób farb.

Cynk przeważnie na Górnym Śląsku, następnie w Prowincyi Nadreńskiej i Westfalii, w St. Zjednoczonych, Belgii, Francji i Hiszpanii.

Nikiel dobywają w Nowej Kaledonii i Kanadzie, w Stanach Zjednoczonych, Francji, Niemczech.

Cyna dobywana w górach granitowych, najwięcej na Malace, w Boliwii, wyspach Bangka, Billiton, w Australii i w Chinach.

Rtęć dobywają na obszarach wulkanicznych w Austrii (Istrya), Hiszpanii (w Almaden), we Włoszech, w Rosji, w St. Zjednoczonych, Meksyku, Peru, Chinach, nieco w Japonii.

Platyna w ogóle w bardzo małej ilości dobywana i to głównie w Uralu, nieco w Kolumbii, w Stanach Zjednoczonych i na Borneo,

Srebro w skałach starych, zwykle w połączeniu z ołowiem, złotem, dobywane najwięcej: w Meksyku, w St. Zjednoczonych, Australii, Kanadzie, Boliwii, w Niemczech, Hiszpanii, Japonii, Peru i innych. Wartość srebra ogromnie spadła wobec tego, że wiele państw przeszło do monety wyłącznie złotej. Srebro jest tańsze od złota o 33—34 razy.

Złoto znajduje się w żyłach kwarcytowych starych skał, lub w piaskach, powstałych ze zwietrzenia skał starych.

Najwięcej dostarcza go: Afryka, Stany Zjednoczone, Australia, Rosja ze Syberią, Meksyk, Kanada, Indye brytyjskie, Chiny, Austro-Węgry. Grafitu najwięcej dostarcza: Ceylon, Syberia, Czechy Włochy, Niemcy koło Passawy, Indye wschodnie i St. Zjednoczone, Meksyk. Koło Passawy i na Morawie prawie wyczerpany.

Siarkę uzyskują w pobliżu wulkanów w stanie rodzimym z rud siarczanych.

Z ogólnej wytwórczości najwięcej dostarcza siarki: Sycylia koło Girgenti, Stany Zjednoczone, Meksyk, południowa Ameryka.

Pianka morska jest produktem zwietrzałym, dobywanym w Małej Azji.

Dyamenty dobywają w Brazylii, Afryce, brytyjskiej Guayanie, nieco w Borneo, Australii. Czarnych brazylijskich dyamentów używają na świdry do wiercenia i polerowania.

Soli kuchennej potrzebuje człowiek rocznie 7—8 kg. Znajduje się ona w różnych pokładach geologicznych z wyjątkiem najstarszych, przeważnie w okolicach cieplejszych, w których woda morska może silnie szybko odparowywać. Braknie jej w najstarszej skorupie Ziemi, w Saksonii, w Czechach, Skandynawii na wielkich przestrzeniach południowej Ameryki, w środkowej Afryce,

gdzie dlatego grudki jej krążą jako pieniądze. Uzyskują ją w gorącej porze roku na stepach posusznych, np. nad morzem Kaspijskiem, w Utah, na brzegach ciepłych mórz kotliny m. Śródziemnego. Sól stassfurcka w Niemczech służy do uprawy roli.

Saletra do nawozu i do chemicznych przetworów w Chile, połudn. zachodn. posusznych okolicach Stanów Zjednoczonych, w Saharze.

Nafta występuje wzdłuż pęknięć skorupy ziemskiej na obszarach wulkanicznych wzdłuż linii dyslokacyjnych.

Najwięcej produkują jej Stany Zjednoczone, po niej Rosya na półwyspie Apszeron, wyspy Sundajskie, Galicya, Rumunia, Japonia, Kanada i Brunszwik.

Europa.

Europa stanowi zaledwie 5-tą część lądu azjatyckiego, z którego występuje jak jego półwysep szeroką ławą, zwężając się coraz bardziej ku zachodowi i południu.

Ostatniemi kończynami sięga: przylądkiem Północnym na wyspie Magerö do 71°12', Dunmore Head (danmore, hed) na Irlandyi do 34°34', przylądkiem Lithinos, na Krecie do 34°55', na wschód do 66°5'.

Na wschodzie złączona z Azyą, mogła z nią od wieków utrzymywać stosunki, poddawać ją swym wpływom i przez „bramę narodów“ i przez dostępny Ural. Morze Czarne otwiera drogę na południe do brzegów Małej Azji i na Morze Śródziemne. Trzy wielkie w niem półwyspy: Pirenejski, Apeniński i Dynarsko Bałkański ułatwiały drogę i do Azji i do Afryki, a nadto przez swój odrębny klimat od reszty Europy i odrębny świat roślinny stały się wielkiem ogniskiem handlowem i cywilizacyjnem. Na Atlantyk wysunęła się półwyspami Skandynawskim, Duńskim, Normandzkim i Bretańskim i otwierała odnogami Atlantyku, wcinającemi się w jej brzegi: Bałtykiem, morzem Północnem, Zatoką Biskajską, cie-

śniną Kaletańską i „Kanałem“. Przed nią grupa wysp W. Brytanii, naturalne targowisko dla całej Europy i ognisko wymiany towarów zamorskich i europejskich.

Ponadto same brzegi otwarte tyłu i tak wielkimi i dogodnymi portami, że z tej strony stała się Europa najdogodniejszym łącznikiem z innymi częściami Ziemi, a ludy jej pobrzeżne mogły przyjąć rolę obsługujących towarami tak ją samą jak i całą Ziemię. Sam rozwój handlu tych okolic przyczynił się do podniesienia przemysłu.

Z północy już sam klimat zimny zamyka brzegi Europy. Jedną tylko znacznieszą bramą, portem Archangielska, otwiera ją i to tylko na przeciąg krótki swego uwolnienia z lodów.

Ćwiczenie. Odczytywać na mapie kable i linie okrętów, wiążące brzegi Europy z innymi częściami Ziemi.

Ze wszystkich części Ziemi najlepiej położona. W kraj strefy podbiegunowej sięga ostatnimi krańcami, a od zwrotnika oddalona 34°, prawie tedy cała leży w strefie umiarkowanej, najkorzystniejszej dla pracy człowieka.

Ze wszystkich części Ziemi najsilniej rozczłonkowana, z głębokimi zatokami, morzami przybrzeżnymi, ułatwiającymi związek z morzem i łagodzącymi nadto ostrość klimatu. Obszar wysp stanowi prawie 1/3 obszaru całego lądu europejskiego, o obszar wysp 16-tą jego część.

I w budowie pionowej jest Europa korzystnie dla pracy człowieka ukształtowana. Przeważają w niej niższe (60%) poniżej 200 metrów wysokości, a góry i wyżyny nie przedstawiają tej niedostępności dla człowieka jak w innych częściach Ziemi. Południowo zachodnia wzniesiona górami fałdowymi młodszego pochodzenia: Pirenejami, Alpami, Apeninem, Karpatami, górami Dynarskimi, dalej Bałkanem, Kaukazem, górami Taurus, przerwaniami, od europejskich zapadnięciem się lądu, które wypełniło morze Czarne. Drugie zapadnięcie, które oddzieliło te góry, to nizina Węgierska. Przedłużeniem Apeninu są

góry Sycylii, góry Atlas w Afryce i góry Andaluzyjskie ze Sierra Nevada na półwyspie Pirenejskim.

Otoczają je starsze od tych gór i zniszczone, zwane dla nie wielkiej swej wyniosłości, średniemi. Są to góry Francuskie, Niemieckie, Polskie, niektóre w środku półwyspu Pirenejskiego, na Korsyce i wyżyna Tracka.

Do starszych gór należą góry Skandynawskie, Krymskie, Ural.

Góry w Europie nie stanowią dla ruchu ludności nadzwyczajnych przeszkód. Istnieją bowiem naturalne przejścia pomiędzy górami. Tak pomiędzy Karpatami, a górami Czeskimi przelęcz Hranicka, otwierająca wygodną jakby bramę na łęg Morawski i w kraje alpejskie, w niżę nadodrzańskie i nadwiślanskie, Alpy od Karpat przedzielone znakomitą bramą Preszburską, otwierającą drogę z łęgu Morawskiego, z krajów alpejskich w nizinę Węgierską. Pomiedzy Alpami a górami Jura i średniemi górami Francuskimi dolina Rodanu prowadzi do morza Śródziemnego, brama Belforcka pomiędzy Alpami, a górami Nadreńskimi z Niemiec do Francji.

Pobrzeżem Pirenejskiego półwyspu i wąwozem Roncevalskim łączy się Francya z półwyspem Pirenejskim. Między Karpatami a górami Bałkańskimi pracuje wciąż Dunaj nad otwarciem drogi. Dzisiejsza brama Rżawy nie dosyć jeszcze dotąd wygodna i bezpieczna. Po za temi bramami w samych górach pełno szczyrb, przesmyków, którymi prowadzą drogi, a wiele z nich przebił człowiek tunelami i ułatwił sobie ruch.

Poza górami ciągnie się rozległy niż od Pirenejów aż po Ural i przechodzi dalej Bramą narodów pomiędzy morzem Kaspijskiem a Uralem do Azji jako niż Turanu (Turkestanu) i jako niż Syberyjski aż po ocean Wielki.

W systemie rzeczonym europejskim ma człowiek dla swej pracy wielką pomoc. Rzeki bardzo liczne ułatwiają nadzwyczaj drożnictwo. Jakkolwiek co do długości nie mogą współzawodniczyć z rzekami innej części Ziemi, ale w stosunku do rozległości Europy utrzymują tę har-

monię, która jej tak wybitnie we wszystkim jest właściwą. Rzeki wschodniej Europy dłuższe od rzek zachodniej, ale jako stepowe posiadają bardzo niestały stan wód, zawisły od opadów i topnienia wiosennego śniegów i lodów. Wołga jest wielką drogą handlową wschodniej Europy. Kanałami łączy się z Newą. Zachodnie krótkie, ale płynąc z wysokich gór, posiadają wiele wody i stałszy jej stan. Góry bowiem wstrzymują na sobie płynące wilgotne prądy, a gdy okrywają się lodowcami, to w czasie najgorętszej pory lodowce topnieją i z nich to wypływają obfite strugi do rzek. Nadto działły ich są bardzo łatwe do przebiccia kanałami, którymi można łączyć różne systemy rzeczne ze sobą. Wielką drogą handlową rzeczną jest Dunaj, zbliżony do Renu. Taką drogą i ważniejszą, bo dogodniejszą i bardzo odgałęzioną stanie się niezawodnie droga wodna w Krainie Wielkich dolin od Dniepru do Odry i Łaby, więc od morza Czarnego do Północnego i Bałtyckiego, a to głównie przez Ziemię Polski, bo Prypecią do Bugu, Wisły, a następnie do Odry i Łaby.

Rzeki: Peczora, Dźwina północna i inflancka, Niemen mają małe znaczenie komunikacyjne, ponieważ są nieregulowane. Dopiero: Wisła, Łaba, Wezera, Ren i rzeki francuskie: Sekwana, Ligiera, Garumna i Rodan, włoskie Pad i Adyga, hiszpańska Gwadalkwiwir, i rzeki angielskie, jak Tamiza i inne są doskonałymi środkami komunikacyjnymi. Rzeki: Tajo, Duero, Guadyana, Ebro i Maryca dostępne są dla okrętów tylko w dolnym biegu.

Jeziora otoczyły wieńcem góry, albo wypełniły gdzieś zagłębienia gór, albo otoczyły morze Bałtyckie. Na półwyspie Skandynawskim, we Finlandyi i Ziemiach Polskich niezliczona ilość jezior w miejscu, gdzie były największe lody, więc są pozostałościami po nich.

Klimat europejski wyróżnia się od klimatu innych części Ziemi swą łagodnością, co na życie Europejczyka najkorzystniej wpływa, utrzymuje go w pewnej równo-

wadze duchowej, fizycznej i energii. Wązki tylko skrawek na północy leży w strefie zimnej, pozatem reszta Europy leży w strefie umiarkowanej.

Na łagodność klimatu europejskiego wpływa stosunkowo mała jej rozciągłość, a więc nie wielka odległość środkowej Europy od morza, oraz głęboko licznymi odgałęzieniami wciskające się morza w ląd stały, a wreszcie prąd Zatokowy ciepły, oblewający zachodnie a nawet i północne jej brzegi.

Południowy wał gór stanowi dział klimatyczny pomiędzy Europą śródziemnomorską, a północną. Na północ tego działu pod wpływem morza wybitnie oddziela się swą łagodnością zachód Europy od wschodniego ostrego kontynentalnego klimatu Europy. Czwartą krainę klimatyczną stanowią wysokie góry i północna krawędź Europy swym klimatem podbiegunowym. Uwydatniają to na mapach linie równego ciepła (isotermy). Linie równego ciepła jako średnie roku trzymają się dosyć równo równoleżników. Wszystkie atoli ku wschodowi zbaczają ku niższym szerokościom. Isoterma lipca podnosi się ku wschodowi ku wyższym szerokościom, isoterma stycznia poza głównym działem klimatycznym Europy, tj. na północy, zbacza silnie na południe.

Różnice w ciepłocie wzrastają ku wschodowi, a maleją ku zachodowi i w tem najlepiej uwydatnia się charakter klimatu kontynentalnego wschodniej Europy od oceanicznego Europy zachodniej. Różnica ciepłoty rocznej na morzu Śródziemnem wynosi 15° , na obszarach Polski 20° , w niżu rosyjskiem 30° .

Z rozmieszczeniem ciepłoty idą w parze opady, bo z tem łączy się stan ciśnienia powietrza. W krajach śródziemnomorskich w zimie od linii przecinającej prawie środek półwyspów jest słabe ciśnienie. W rozrzedzone powietrze płyną z północy chłodne prądy i wywołują tu opady. Jest to przeto kraina deszczów zimowych, obejmująca południowe części półwyspów śródziemnomorskich i krainę morza Czarnego i Kaspjskiego. Pozatym pasem

po główny dział klimatyczny padają deszcze w jesieni i na wiosnę. Wschodnia Europa rozpieka się w lecie, w rozrzedzone jej powietrze płyną prądy wilgotne mórz i wywołują silne opady. Jest to przeto kraina deszczów letnich. Zachodnia Europa oceaniczna posiada opady przez cały rok.

Największe opady są w pobliżu mórz, a przede-wszystkiem tam, gdzie w ich pobliżu znajdują się góry, które na sobie zatrzymują wilgotne prądy, następnie w ogóle na wzniesieniach i po stronach zwróconych ku morzu.

Więc największy opad przypada na brzegi Dalma-cyi, Anglii, Skandynawii i Kroacyi, następnie na Alpy, Las Czeski i Karpaty, a im dalej na wschód i w niże, tem mniej opadów.

Do klimatu stosuje się roślinność, a do obu świat zwierzęcy. Stosownie do tego występują krainy: śródziemnomorska, bałtycka, wschodnio-stepowa, podbiegunowa i wysokich gór.

Ludność Europy różnolita. Wschodnią połać zajmują Słowianie. Zachodnio południową część zamieszkują ludy romańskie.

Północno zachodnią zamieszkują Germanie. Do nich należą ludy skandynawskie: Norwegowie, Szwedzi i Duń-czycy. Wschodni Germanie są Niemcy. Od German wscho-dnich oddzielili się Niderlandczycy i Anglosasi, a zmieszani z różnymi ludami, utworzyli ludność angielską.

Celtowie zajmują dziś Bretanię, Irlandyę, Walię. W ostatnich czasach usiłują łączyć się i podźwignąć swą odrębność narodową.

Mongołowie. Do nich należą Turcy silnie zmieszani z ludami aryjskimi i semickimi. Znani w Europie jako Osmanowie. Jestto plemię Seldeczuków, pochodzące z Tur-kestanu. Finnowie Do nich należą Finnowie ugryjscy t.j. Magyarowie (Madjarowie) i Finnowie bułgarscy zesło-wiańszczeni

Ogółem ludność w Europie wynosi 443 milionów na 1 km. przeciętnie przypada 42 miesz.

Z ogólnego opisu Europy widzimy, że wszystkie jej czynniki geograficzne sprzyjają pracy i rozwojowi człowieka. Mimo różności, jaka panuje wśród mieszkańców Europy, to przecież łatwość porozumiewania się i wielkie bogactwo środków drożnictwa, wytworzyła pewną wspólność kultury. Europa stała się przeto rynkiem, na który wszystkie części Ziemi posyłają swoje płody surowe i gdzie się zaopatrują w artykuły przemysłowe. Europa stała się władczynią całej Ziemi. Jako położona pomiędzy Ameryką, Azją i Afryką, ma z nimi najbliższą styczność. Ku niej swymi portami zwrócona Ameryka utworzyła z nią z Atlantyku środowisko, ku któremu ruch główny Ziemi się zwrócił, jak było niegdyś morze Śródziemne, a później jakiś czas dzieliło z niem podobną rolę, tylko w mniejszym zakresie morze Bałtyckie. Europa ze wszystkich swych portów prowadzi ożywiony ruch okrętowy, a z najznacześniejszymi połączyła się telegrafami podmorskimi tj. kablami. Kultura duchowa Europy przewodzi wszystkim ludom Ziemi. Zaszczepiona na nowym gruncie, udaje się znakomicie, a jakkolwiek rywalizacja z nią budzi się w wielu krajach Ameryki, Azji, to przecież ta cywilizacja jest dzieckiem Europy.

Państwa.

Obszar Europy rozdzieliło 26 państw pomiędzy siebie; we wszystkich udział ludów jest dopuszczony do współrzędów.

Monarchia Austriacko-węgierska, Z Bośnią i Hercegowiną.

(676.600 km², 51 milionów mieszkańców 75 na 1 km²) pomiędzy 42°—51 półn. szer. geogr. a 9½° a 26½° wsch. dług. podług Greenwich).

Monarchia Austriacko- Węgierska opiera się przeważnie granicami o stały ląd, a tylko z południa opłukuje ją morze Adryatyckie. Pod względem tedy handlowym tak wielka lądowa granica jest dla życia ludności niekorzystna. Jest bowiem zamknięta cłami sąsiadujących z nią państw: Niemiec, Rosyi, Rumunii, Serbii, Turcyi, Czarnogóry, Włoch i Szwajcaryi. Zamknięte ma też swobodne wyjście na wywóz i przywóz towarów najtańszą drogą, jaką jest woda. Położona zaś pomiędzy przemysłowym zachodem, a rolniczym wschodem, mogłaby być targowiskiem, pośredniczącym pomiędzy tak różnymi kulturalnie krajami.

Południowa granica oparta o morze Adryatyckie nie jest tem morzem tak otwarta, jakby była wówczas, gdyby ono nastęrczało korzyść otwartego morza. Morze to płytsze z północy, a w południowej części głębsze, posiada mało portów znaczniejszych: w zatoce Tryesteńskiej Tryest, w zatoce Kwarnerskiej Rjeka (Fiume), a i te porty nie mają ze środkiem lądu dobrego połączenia, ponieważ nie są portami rzecznyymi. Do Tryestu trzeba było dopiero po zwalczeniu trudności terenowych przedostać się przez Alpy przełęczą Smreków.

Brzegi Dalmatyńskie wogóle są strome i niedostępne. W nich zatoka Kotarska, a następnie znaczniejszy półwysep Sabioncello. Z północy półwysep Istryjski dla Monarchii bardzo doniosłego znaczenia. Na brzegach jego urządzone są pola, na które wprowadzają wodę morską, poddają pod wpływem słońca odparowaniu i uzyskują sól. Ważny jest port wojenny Pola. Liczne wyspy urozmaicają widok, sprowadzają dla wybornego morskiego powietrza i morskich kąpeli mnóstwo letników, dających bardzo poważne mieszkańcom dochody. Liczne głębokie zatoki dają w czasie burz schronienie okrętom.

Ćwiczenie. Jakie miejscowości leżą na stopniach granicznych Monarchii, w Europie, na kuli Ziemskiej? Wymierzyć odległość granicznych najdalszych punktów

Monarchii od wschodu ku zachodowi i z północy na południe.

Jaka różnica co do czasu zachodzi pomiędzy ostatnimi punktami wschodu a zachodu w Monarchii ?

Wyrysować figurę w liniach prostych, jaką tworzą graniczne stopnie Monarchii. Powstanie z tego trapez, który wyrysować należy w pewnej skali.

Przy pomocy globusu wykazać różnicę dnia na 42° i 51° północnej szerokości geograficznej 21 czerwca i 21 grudnia.

Układ pionowy i wody,

Prawie $\frac{3}{4}$ obszaru Monarchii jest krainą górską, a $\frac{1}{4}$ część niziną. Zachodnia część Monarchii jest górzystą, a wschodnia przeważnie niziną. Górzysta kraina dzieli się na cztery systemy górskie, na: Karpaty, Alpy, Kras i góry Czesko-Morawskie. Łuk Karpacki oddziela niż węgierski od polskiego w Galicyi. Między Karpatami, górami Czesko-Morawskimi i Alpami jest kotlina Wiedeńska.

Alpy.

Alpy powstały przez sfałdowanie skorupy ziemskiej. Najstarsze skały granity i łupki krystaliczne dostały się z największych głębin ziemi i utworzyły pas środkowy, czyli centralny. Na niem wzniosły się bliżej leżące powierzchni Ziemi młodsze skały i utworzyły po obu bokach pasma środkowego dwa pasma młodsze zewnętrzne ze skał wapiennych, a po części piaskowych. Przy powstawaniu tych gór jedne skały przewalały się na drugie, młodsze na starsze i odwrotnie, tak że pomiędzy jednemi a drugimi trudno oznaczyć ściśle granicę. W przybliżeniu oznaczają ją doliny rzek, które wpadły w dawne szczeliny górskie i rozmyły je. Są to doliny rzek górnego Innu, górnej Sałachy, Anizy, Liesingu, Paltenu, Moryoy. Na południe dolina górnej Adygi, Eisaoku, Rionny i Prawy.

W centralne Alpy wcięła się dolina Mury. Po za temi dolinami na zewnątrz wzniosły się Alpy wapienne. W środku pomiędzy nimi Alpy wewnętrzne, czyli centralne. Poprzeczne doliny z podłużnymi rozdzieliły Alpy na poszczególne mniejsze pasma i ułatwiły wśród nich komunikację oraz rozsiedlenie się ludności.

Najwyższe szczyty wzniosły się w pasmie gór Ötalskich, z których Dzika Turnia w Tyrolu (Wildspitze) dochodzi do 3774 m. Wielki Dzwonnik (Grossglockner 3798 m.) i Wielki Wenediger na granicy Tyrolu, Karyntyi, Styryi i Salzburga w pasmie wysokich Taurów. W Alpach południowych najwyższy szczyt w całej Monarchii (Ortlerspitze 3902). Dla turystów doniosłego znaczenia jest Śnieżka (Sneeberg) 2075 m. w Austrii Dolnej dla pięknych widoków z niej się roztwierających. Znaczniejsze przejścia przez austriackie Alpy są ze Szwajcaryi: przełęcz Fünstermüntz i przełęcz Arlberska, z Bawaryi wejście doliną Innu koło twierdzy Kufsteinu, z Włoch wejście doliną Adygi koło Ala. Pomiędzy temi wejściami przełęcz Brennerska wcięła się w grzbiety Alp i ułatwiła drogę z kotliny Dunaju do m. Śródziemnego. Przełęcz Smreków (Semmering) na granicy Dolnej Austrii i Styryi otwiera drogę z kotliny Wiedeńskiej na dolinę Mury. Przełęcz Ponteba (Pontafel) otwiera drogę do Włoch, Doliny Drawy, Mury i Sawy prowadzą z kotliny Węgierskiej głęboko w Alpy.

Ćwiczenie. Odczytywać poszczególne pasma alpejskie i doliny je odgraniczające.

Karpaty.

Karpaty są dalszym ciągiem Alp i równie jak one powstały przez sfałdowanie skorupy ziemskiej i tak samo mają pasma zewnętrzne osadowe i wewnętrzne centralne ze skał pierwotnych. Skały osadowe są tu z piaskowców. Wszystkie trzy pasma bardzo zrujnowane, zwłaszcza centralne i południowe osadowe.

Odgranicza je od Alp koło Preszburga, a koło Rżawy od gór półwyspu Bałkańskiego, Dunaj. Na północy utrzymały się pasma osadowe piaskowcowe. Są to Beskidy ~~od Mijawy aż do przełęczy Przystopieckiej i doliny rzeki Wyszowa.~~ Na zachodzie w Beskidach wznosi się najwyżej Babia góra do 1725 m, ~~na wschodzie w paśmie Czarnej Hory Howerla do 2058 m.~~ Z gór centralnych najokazalej wystąpiły Tatry pomiędzy dolinami Dunajca (dolina Nowotarska), doliną Orawy, Wagu czyli Liptowską i doliną Popradu czyli doliną Spiską z najwyższym szczytem pod węgierskiej stronie, Gerlachem 2663 m. Doliny tatrzańskie z południa utworzyły się w granitach, po polskiej północnej stronie we wapieniach. Północne doliny są przeto więcej urocze. Są to dolina Kościelisk, ~~Hochotowa~~ i kotlina Zakopanego.

Dunajec rozmył szczelinę i utworzył nadzwyczaj urocze Pieniny. Okolice tatrzańskie ze 112 jeziorami, między którymi urocze Morskie Oko czyli Staw Rybi, Pięć Polskich stawów, wodospady, zwane Siklawami, wyborny klimat, ściągają mnóstwo turystów, głównie z całej Polski.

Południowe części Karpat posiadają wiele wygasłych wulkanów, a na ich zwietrzalej ziemi udają się słynne wina (tokaj). Po obu stronach Karpat wiele soli i źródeł mineralnych. U nas nafta i воск. Na Węgrzech nadto złoto, srebro, żelazo, miedź, węgiel. ~~Od Przystopieckiej przełęczy~~ wyżyna Siedmiogrodzka, wzniesiona górami Multańskimi od wschodu, i Alpami Transylwańskimi z południa z najwyższym szczytem Nęgoj 2541 m. Ku zachodowi obniża się ku Węgierskiej nizinie Rudawami Siedmiogrodzkimi obfitującemi w złoto. W tę też stronę odpływają rzeki i torują drogę do Węgier, wiążą przeto Siedmiogród z Węgarami.

Znaczniejsza Aluta i Czył odpłynęły na południe do Dunaju i otwały drogi do Rumunii.

Przejścia przez Karpaty nie mają tego znaczenia, co przejścia przez Alpy, ponieważ alpejskie przejścia łączą

wielkie drogi europejskie, czego braknie przejściom karpackim Przełęcz Jabłunkowska łączy Śląsk z doliną Orawy, Jordanowska Galicyę z Orawą, dolina Nowotarska z Orawą, przez Leluszpiżem, przez Łupkówkę Samborską, Ławoczną dolinę Stanisławowską
nia jest przełęcz Przy-
słópiecka.

Hale karpackie na skałach piaskowych nie posiadają tak dobrych traw jak alpejskie i nie są tak rozległe jak alpejskie. Nie może przeto rozwinąć się hodowla bydła karpackiego, jak rozwinęła się hodowla bydła alpejskiego, a z tem i gospodarstwo mleczne, zwłaszcza serkarnie.

Brak w Karpatach rozległych dolin podłużnych, a przeto licznych i rozległych osad.

Nie zdobią też Karpat lodowce, ponieważ są one niższe od Alp, a tam, gdzieby otworzyć się mogły, nie pozwolą nato ostre szczyty i wichry ze stepów węgierskich wiejące, strącające z nich śniegi. Zato w głębokich szczelinach utrzymuje się śnieg poniżej linii śnieżnej przez całe lato.

Alpy i Karpaty stanowią dział klimatyczny.

Ćwiczenie. Odczytywać na mapie poszczególne państwa i doliny karpackie.

Kras.

Na południe od Alp wzniosła się Kraina krasowa wapienna. Łączy się ona z Alpami i nieznacznie od nich się oddziela. Ciągnie się aż na półwysep Bałkański i na wyspy morza Egejskiego, Kras jest więcej wyżynowy niż pasmowy. Niegdyś porastały na nim lasy, które wyniszczone zostały przez Rzymian i Wenecyan, trawy jego wypaliło następnie spiekotne słońce, a urodzajną glebę splukwały deszcze. W łatwo rozpuszczalnym wapieniu powtworzyły się szczeliny, podziemne jaskinie i kanały,

w których znikają po powierzchni ziemi płynące strumienie, tworzą wodospady, rujnują grotty, przesiakają głębiej pod nie, tworzą jedne grotty nad drugimi, które często się zapadają i tworzą kotlinowe doliny. W nich rozwijająca się roślinność południowa wygląda wśród pustynnej skalistej wyżyny jakby oaza. Kras nadbrzeżny zniszczył Adryatyk, wdarł się w niego głęboko, potworzył zatoki, kanały, brzeg podzielił na półwyspy. Najznaczniejszy Sabioncello i na liczne wyspy: Veglia, Cherso Lusin, Arbe, Pago, Lunga, Brazza, Lešina, Curzola, Lissa, Lagosta, Meleda. Z wyżyny wznoszą się pasma, najwyższymi szczytami Durmitor (2528) i Kom.

Kraina Krasu jest wogóle uboga, ze skąpą szatą roślinną po dolinach, z bogatą po wyspach. Uprawa wina dalmatyńskiego coraz znacniejsza. Z płodów mineralnych najpoważniejsza rtęć w Idryi.

Głębiej na lądzie jest klimat lądowy wcale ostry, sprzyjający rozwojowi lasów dębowych w Bośni i Hercegowinie.

Kraje Krasowe od morza niedostępne wiąże państwo ze sobą kolejami.

Wyżyna Czesko-Morawska.

Wyżyna Czesko-Morawska jest bryłą starokrystaliczną, oddzielona z południa Dunajem, ze wschodu łęgiem Morawskim, ze zachodu wyżyną Bawarską, a z północy niziną Saską. Otaczają ją wały gór: z południa Granitowa Wyżyna Austriacka, ze zachodu Las Czeski, Szumawa i Smereczany, na północy Rudawy i góry Piaskowce Nadłabskie, na Wschód od Łaby Sudety z Karkonoszami i ze szczytem Snieżką 1603 m. i Jesionikiem.

Ku południowemu Wschodowi zalega wyżynna Wierchowina Czesko-Morawska.

W środku wału tych gór opada wyżyna Czeska z południa ku północy, ku Dunajowi zaś zesuwa się wyżyną Granitową Austriacką.

Przecięta je dolina z południa na północ Wełtawy-Łaby, a w kierunku zachodnio-wschodnim Łaby - Ohrzy, Szawy i Berunki.

Z wyżyny Czeskiej liczne przełęczce otwierają drogi na zewnątrz. Na południe przełęcz Kerschbaumska otwiera drogę z doliny Wełtawy na Dunaj, Nowe Kdynie (Neumark) do Bawaryi na dolinę Regenu, najważniejszy jest wylot Łaby do Saksonii, Libawska przełęcz do pruskiego Śląska i inne.

Góry są silnie zalesione, zwłaszcza Las Czeski i dostarczają na wywóz bardzo wiele drzewa.

Klimat.

Z powodu wielkiej swej rozciągłości i rozmaitego ukształtowania pionowego posiada Monarchia wielkie różnice klimatyczne. Wielce różnią się okolice południowe od północnych, zachodnie od wschodnich, nizinne od górzystych.

Poza wałem gór na południu wkracza w Monarchię klimat łagodny, ciepły śródziemnomorski z posusznem latem, zimą deszczową, w której śnieg mały na krótko spada i znika. W pasie tym leżą południowe Węgry, mianowicie Banat, Sławonia i Kroacja, Dalmacya, Kraina, Po-brzeże i południowy Tyrol. Północne okolice poza górami wkraczają w klimat kontynentalny, którego właściwości potęgują się coraz bardziej na wschód.

Zachodnie strony łagodzą prądy oceaniczne. Wcześniej też wiosna zjawia się na południu i na zachodzie, niż na północy i wschodzie.

Góry Monarchii mają odrębny klimat. Wzniosły się one pomiędzy dwoma różnymi ciśnieniami barometrycznymi, t. t. Oceanu Atlantyckiego i kontynentów wschodnich. Ku nim tedy kierują się prądy Atlantyku i płyną jako wiatry południowo i północno zachodnie, niosące od morza zapasy wilgoci, które opuszczają po górach. Ilość opadów największa w Alpach w Lesie Czeskim, a następnie w Karpatach.

Największy opad głównie w lecie a po południowych stokach Alp głównie w jesieni.

Föhn wieje w Tyrolu i wywołuje klimat łagodny. Kotlina Czeska w ogóle posiada wiele wilgoci.

Klimat Karpat znacznie ostrzejszy niż gór zachodnich.

Kotlina Węgierska posiada klimat kontynentalny. Brak tu wiosny, bo ciepło od marca wzmagą się nagle aż do końca maja. Lata upalne.

Poza Karpatami na ziemiach polskich klimat ostry. Panuje tu długa mroźna, śnieżysta zima, niestała wiosna, przeplatana przymrozkami, jesień zwyczajnie długa z wcześniejszymi przymrozkami, a z latem gorącym. W zachodniej Galicyi najobficiej padają deszcze w lipcu, a we wschodniej w czerwcu.

Roślinność.

W południowej części Monarchii rozwinęła się roślinność wiecznie zielona. Liście z drzew na zimę nie opadają. Rośnie tu oliwka, wawrzyn, kasztan jadalny, udają się dobrze wina. Dolinami alpejskimi, zwróconymi ku południu, wkracza roślinność śródziemnomorska. Widać wyraźnie przejście do kultury Włoch. Brak pól rozległych. Ciągłą się długie wązkie grzędy, otoczone rzędami krzewów winogrodu i drzew morwowych. Pomiędzy kukurudzą rosną dynie i melony. Wązkimi pasami ciągną się jęczmień, przenica, proso, tytoń obok siebie, albo zmieszane ze sobą tak, że pomiędzy rośliny wyższe wsadzają niższe.

Począwszy już od Meranu zaczyna się na wielką skalę hodowla owoców południowych: brzoskwiń, aprykoz, migdałów, ananasów, jabłek granatowych. Koło Bozenu zaczyna się hodowla pomarańcz i cytryn. Jabłka z okolic Bozenu mają znaczenie na targu zagranicznym.

Pełno też owoców południowych po wyspach. Wielki obszar oliwek zajmuje wyspa Cherso i okolica Raguzy.

Poza tą krainą śródziemnomorską jest na północ kraina wina, kukurudzy i pszenicy. Wino udaje się na południowych Morawach, Austrii Dolnej, poczęści i Górnej i na Węgrzech, wkracza w doliny Maroszy i Szamosy. Na nizinie Węgierskiej wielkie lasy mieszane jesionów, grusz, jabłoni brzoź, buczyn, brzoźtów i wiązów. Drugi rodzaj lasów, to lasy topolowe, zmieszane z jesionami, olchami i wierzbami. Suche gorące lata środka Niziny i przymrozki wiosenne powstrzymują rozwój roślinności leśnej, zato rozrastają się bujne trawy, a po bagnach rośliny błotne, jak trzcina, która obok słomy stanowi wyłączny materiał opałowy tych stron.

W zachodnich stronach Monarchii przeważa uprawa żyta, we wschodniej pszenicy. Uprawa pszenicy przeważa przeto we wschodniej Galicyi i na Bukowinie.

Krainą zbóż są wogóle Węgry, Czechy, Morawy, Górna Austria i Galicya. Obok pszenicy i żyta uprawiają także jęczmień i owies.

Głównie północne okolice Monarchii posiadają bardzo rozwiniętą uprawę ziemniaków. Są one podstawą pożywienia ludności, służą nadto na wyrób spirytusu, a bracha jako odpadek przy nich pozostała, na karmę dla bydła.

Na wielką skalę rozwinięta uprawa buraków cukrowych, głównie w Czechach i na Morawach, w Dolnej Austrii, na Węgrzech, a po części i w Galicyi, także bobu, grochu i wyki. Chmiel w największej ilości w środkowej Styrii, pogórz Górną Austriackiem, w Czechach Słynie Zaatec, gdzie pierwszy raz wprowadzono jego uprawę racjonalną w Europie.

Po przedgórzach górskich w całej Monarchii uprawiają len, konopie na lepszej glebie i cieplejszej.

Tytoń uprawiają w Galicyi wschodniej i południowym Tyrolu, Dalmacyi, Węgrzech, Bośni i Hercegowinie.

Monarchia posiada poza pasem klimatu śródziemnomorskiego wiele łąk, stanowiących podstawę hodowli by-

dła. Po wysokich górach są pasznicze hale. Najlepsze i najrozleglejsze w Alpach wapiennych, na których rośnie wyborna na pożywienie la bydła trawa.

Góry są wogole dobrze zalesione. Wyżej sięga las w Alpach południowych, jako lepiej ogrzanych niż w północnych i wyżej także w centralnych, których potężne bryły skał lepiej się ogrzewają i dłużej ciepło trzymają, niż Alp zewnętrznych silnie poszarpanych, wyżej także na zachodzie, gdzie Alpy wystawione na wpływy oceaniczne, niż na wschodzie, ulegających wpływom klimatu kontynentalnego.

Lasy szpilkowe, jodeł świerków i sosien udają się dobrze pod wpływem klimatu wilgotnego chłodniejszego, więc po górach w zachodnich i północnych krajach Monarchii, pod wpływem zaś klimatu stepowego i ciepłego śródziemnomorskiego lasy liściaste.

W Karpatach las sięga o 230 m. niżej niż w Alpach. Ze strony węgierskiej porastają lasy dębowe, a ponad nie bukowe, ponad nimi lasy szpilkowe.

Zwierzęta.

Zwierzęta dzikie nie mają poważnej wartości w handlu. Natomiast bydło jest podstawą bogactwa, a w niektórych okolicach górskich niemal jest głównym bogactwem ludności. Bydło alpejskie ma już swą ustaloną sławę. Bydło tyrolskie północnej i środkowej Styrii odznacza się mlecznością. Bydło rasy noryckiej w Karyntyi zdolne i do tuczenia i na mleko. W Krainie sudeckiej mniej mleczne niż w alpejskiej. Dobrocią swą dorównywa bydło morawskie alpejskiemu, z okolic „Kühländchen“.

W Karpatach znów bydło lichsze. Natomiast na niżach Galicyi rasa polska majdańska słynie z dobroci. Liche bydło jest w południowych krajach Austro - Węgier i do tego bardzo zaniedbane. Zamiast bydła hodują tu wiele kóz i owiec. A zamiast koni muły i osły.

Koni jest wiele odmian. Słynne są ciężkie konie norwskie w dolinie Salzachu, w styryjskich dolinach Anizy i w części Karyntyi. W krajach sudeckich i karpackich są konie lżejsze. Na Krasie i w górach zachodnich Karpat lekki mały koń góralski, we wschodnich Karpatach huculski. W Galicyi hodowla koni bardzo rozwinięta. Wyborna jest rasa polska.

Hodowla świń rozpowszechniona, z alpejskich krajów w pogórzu styryjskiem, w Czechach w dolinie Łaby, na Granitowej Płycie Austryackiej, na Morawach, Śląsku, w Galicyi, Sławonii, Kroacyi, Bośni i na Węgrzech, gdzie wiele lasów dębowych tam i wiele świń wypasają na łąkach.

Hodowla owiec wobec wielkiego współzawodnictwa Australii i Kanady cofa się.

Hodowla drobiu jest silnie rozwinięta. Szczególnie kraje sudeckie odznaczają się masową hodowlą gęsi, z których pierze stanowi poważny dochód z wywozu. Podobnie wiele gęsi hodują na Węgrzech, na łąkach ponad Dunajem, w Siedmiogrodzie. U nas wiele gęsi po łąkach nadrzecznych.

Kopaliny.

Monarchia posiada wielkie bogactwo kopalin. Samego węgla wydobywa rocznie 480 milionów metrycznych centnarów, z czego na węgiel kamienny przypada 34%, a na brunatny 66%. Węgiel brunatny pochodzi z młodszych pokładów geologicznych i znachodzi się we wielkiej obfitości w krajach alpejskich, na Węgrzech, w Siedmiogrodzie, Kroacyi, Dalmacyi i Galicyi, więcej jeszcze w Czechach.

Węgiel kamienny, stanowiący największe bogactwo w Czechach, na Morawie i Śląsku, znachodzi się także, jak nowsze badania wykazały, we wielkiej obfitości

Węgiel kamienny nie starczy jednak na potrzeby i bywa w znacznej ilości sprowadzany z Rosyi, z Anglii, natomiast węgla brunatnego wiele się wywozi.

Żelazo stanowi wielkie bogactwo krajów alpejskich. Główne pasmo rud żelaznych ciągnie się północną Styryą, przez Austryę, Salzburg do Tyrolu. Największe jednak jego kopalnie są w Styryi w górze kruszcowej pomiędzy Eisenerz i Vordernberg, z której od 2000 lat je dobywają. Po Styryi najwięcej żelaza posiada Karyntya, a po niej Węgry, następnie Czechy w okolicy Kladna, Morawy, Śląsk i Bośnia. W ogóle dobywają 18 milionów centnarów żelaza, ale ono nie wystarcza na potrzeby przemysłowe.

Znaczne kopalnie szlachetnych kruszców złota, srebra miedzi, ołowiu znajdują się w górnych Węgrzech, w Siedmiogrodzie. Karyntya jest w Europie po Hiszpanii krainą najbogatszą w ołów, Czechy posiadają najwięcej srebra w Przedlitawii koło Przybramu.

Cynk w Kroacji i Galicyi. Rtęć w Krainie, w Istrii. Asfalt na wyspie Brazzy. Marmury wyborne są w Tyrolu, Salzburgu i w Galicyi.

Glina porcelanowa powstała ze zwiędzenia starych skał, zawierających feldspat w Czechach, w górach Karlsbadzkich.

Grafit w Czechach koło Budziejowic i na Morawach w górach Hanny.

Sól dobywają, albo jako kamienną, albo wywarzają ją ze słonych wód lub otrzymują z morza przez odparowanie wody. Ponieważ łatwiejsze, a przeto i tańsze jest otrzymywanie soli z wody, przeto wpuszczają wodę pomiędzy pokłady soli kamiennej, z której następnie otrzymują sól warzonkę. Wielkie pokłady soli zawierają tak Alpy jak i Karpaty.

W Kapo d'Istria, ~~Pirano~~, na wyspach Arbe i Pago wydobywają sól morską. Sól dobywają rocznie przeszło 5 milionów centnarów. Naftę i wosk ziemny wydaje Galicya. Źródła mineralnych posiada Monarchia najwięcej ze wszystkich państw Europy.

Przemysł.

Przemysł Monarchii jest różnolity, bo różnolite są jej bogactwa przyrody, różnolita kultura jej mieszkańców. Okolice, w których znajdują się rozległe łąny roli uprawnej, są mniej przemysłowe, są raczej rolnicze, jak Węgry, Krocya, Sławonia, Galicya, Bukowina; nie są także przemysłowe, jeżeli są słabo zaludnione z powodu wielkiej górzystości, jak Tyrol, Salzburg, albo wreszcie są o niskiej kulturze, jak Bośnia, Hercegowina, Dalmacya.

Ogniskiem przemysłu wielkiego są kraje bogatych kopalin, lub wysokiej kultury i gęsto zaludnione. Są to Czechy, Śląsk, Morawy i Dolna Austria.

Przemysł rozwija się przedewszystkiem zużytkowując płody rolne na artykuły fabryczne. Są to drzewo, zboża, len, buraki i inne rośliny. Lasy są podstawą rozwoju przemysłu drzewnego. W tartakach trą drzewo na deski, wyrabiają dengi na beczki, parkiety i gonty. Wyrabiają spirytus, terpentynę, garbniki, farbniki, meble. Meble gięte osiągnęły sławę świata i na targach zagranicznych są do dziś bez konkurencyi.

Pozatem istnieje przemysł drzewny domowy: snycerstwo, rzeźba, wyrób zabawek (np. u nas w Jaworowie), wyrób pudełek. Do nas sprowadzają je z Czech. Wywóz drzewa bardzo wielki (za 225 mil. koron), głównie do Włoch i do Niemiec. Przemysł związany z rolnictwem równie jest bardzo silnie rozwinięty w młynarstwo wodne, parowe, konne i wiatraki. Głównem ogniskiem młynarstwa są Węgry, skąd też wywóz zboża i mąki znaczny. Kraje Przedlitawii skazane są przeważnie na zaopatrywanie się w zagraniczne zboże. Dowóz do Monarchii zboża jest bardzo wielki i po bawelnie największą przedstawia wartość, bo przeszło 200 milionów koron. Najwięcej dowozi go Rumunia, bo prawie połowę z ogólnego dowozu, następnie Rosya, Indye angielskie, Niemcy, Serbia. Galicya, jakkolwiek jest krajem rolni-

czym nie produkuje tyle zboża, ile potrzebuje; wiele sprowadza z Węgier, Rumunii, Rosyi. Bardzo liczne młyny galicyjskie muszą w znacznej części mleć obce zboże.

Gorzelnie pędzą spirytus głównie ze ziemniaków, mniej ze żyta. Gorzelnictwo jako przemysł fabryczny rozwinięte przedewszystkiem w Galicyi na Węgrzech i Czechach, w krajach zaś alpejskich jako przemysł domowy, głównie w Dolnej Austrii, gdzie go prowadzi chłop na wsi.

Browarnictwo wogóle bardzo rozpowszechnione, oparte na uprawie chmielu i jęczmienia. Same Czechy produkują piwa prawie połowę ogólnej produkcji państwa. Znane piwo w Pilźnie, w Dolnej Austrii Schwechacie, w Galicyi w Okocimiu.

Cukrownictwo oparte na uprawie buraków cukrowych rozwinęło się bardzo w Czechach na Morawie, Śląsku, na Węgrzech.

Tkactwo lniane najwyżej rozwinięte w Czechach, w północnej stronie kraju w okolicy Rumburga w śród gór lub ich stóp. Trutnów stanowi środowisko przędzalni lnu i stąd przemysł ten rozciąga się na północno-wschodnie Czechy i łączy się z grupą fabryk morawskich koło Schönebergu i ze Śląskiem w Freudenthal, Freiwalden i Würbentahl Współzawodnikiem dla przemysłu lnianego jest bawełna, wchodząca coraz bardziej w użycie.

Fabrykacja z konopi mało rozwinięta. Wyrabiają z nich płótna żaglowe w Bernie, w Tryeście i we Fiumie. U nas powstaje fabryka w Borkach W. pod Tarnopolem.

Przemysł wełniany rozwinął się dawniej na podstawie miejscowej wełny. Dziś jednak wobec konkurencji hodowli owiec w Australii i Kanadzie sprowadza się obcą wełnę.

Na Śląsku rozwinęły się fabryki w dolinie Opy koło Opawy, Karniowa, na wschodzie w Bielsku, w Galicyi w Białej, na Węgrzech w dolinie Ipoli i w Kronsztadzie w Siedmiogrodzie.

Wyroby koronkarskie i hafty rozwinęły się w Czechach wśród Rudaw we Voralbergu, u nas w różnych miastach i wsiach np. w Makowie.

Wyrób chustek, wstążek, dywanów we Wiedniu oraz na Śląsku, Morawach i w Czechach.

Ogniskiem wyrobów jedwabnych jest Wiedeń i jego okolica. Surowy jedwab sprowadzają z południowego Tyrolu, południowych Węgier, z Pobrzeża i z Włoch. Ogniskiem przemysłu jedwabnego w Tyrolu jest Rovereto atoli konkuruje z nim przemysł wschodnio-azyatycki, wsku, tek tego hodowlę jedwabnika zastępują sadownictwem.

Wyrób gotowej bielizny skupia się we Wiedniu, Pradze i Budapeszcie, skąd na całą Ziemię prowadzi się wywóz. Słynne są fabryki kapeluszy we Wiedniu, Pradze w Nowym Jiczynie.

Sztuczny przemysł opiera się na surowcach skąd inąd sprowadzanych. W zakresie tkactwa należą tu wyroby z juty, głównie worków, sprowadzanej z Indyi angielskich i wyroby bawełniane.

Bawełna ze wszystkich przywozowych artykułów zajmuje co do wartości pierwsze miejsce. Dowożą ją ze Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, z Indyi angielskich, z Egiptu i z Niemiec. Przemysł bawełniany skupia się w północnych Czechach, Morawach, Dolnej Austrii, we Voralbergu. Największem ogniskiem fabrycznym i targowiskiem na bawełnę jest Liberzec (Reichenberg) nad górną Nisą, u stóp pogórza Izerskiego. U nas zaczyna się rozwijać w zachodniej Galicyi. Najlepszych maszyn do przedzenia bawełny i do robienia koronek dostarcza Anglia.

Przemysł żelazny jest silniej rozwinięty, aniżeli tkacki. Miejscowy surowiec nie wystarcza, przeto sprowadza się go wiele. Wyrabiają głównie maszyny, lokomotywy, broń, szyny kolejowe.

Przemysł żelazny rozwinął się w Styrii północnej i jako przemysł domowy po wsiach i miastach i jako przemysł fabryczny w dolinach Mury, Anizy, rzeki Ibs,

koło Wiednia we Florisdorfie i Simmeringu, Wiener-Neustadt, w Steyer i okolicy nad Anizą, koło Łubna, w Karyntyi, w Hüttenbergu i Wolfsbergu, następnie w dolinie Celowca, w Krainie nad Kerką (Guk). W Tyrolu w dolinie Innu kwitnie drobny przemysł wyrobu sierpów i kos.

W Czechach najwyżej rozwinięty jest przemysł żelazny w pobliżu pokładów węgla w Pradze, w Kladnie koło Pilzna, we Witkowicach, koło Ostrawy morawskiej, nadto w Galicyi w Sanoku, we Lwowie, Krakowie, Stanisławowie i innych. Przemysł szklany po tkackim i żelaznym zajmuje trzecie miejsce w Czechach. Jest tu z całej monarchii najwyżej rozwinięte a w niektórych artykułach nieprześcigniony. Pas fabryk szklanych ciągnie się wzdłuż Lasu Czeskiego. Drugi pas fabryk szklanych pod Sudekami. Środowiskiem przemysłu jest Haida i Bürgstein, Gablonz, w Aussig głównie szkła dętego, flaszek i tafli szklanych. Mniejszego znaczenia jest pas koło granicy morawskiej i Dolnej Austrii. Przemysł szklany, uprawiany jest także w Dolnej Austrii, na Morawach, w Galicyi i we Węgrzech.

Fabrykacya porcelany w Karlsbadzie współzawodniczy z przemysłem niemieckim, a ustępuje tylko francuskiemu.

Rafinerye nafty w Galicyi, Tryeście, Riece, Budapeszcie i w innych.

Wyroby galanteryjne mają swą siedzibę głównie we Wiedniu, nadto w Pradze i Budapeszcie.

Instrumenty muzyczne we Wiedniu, w północnych Czechach, a dziś już i w Galicyi. Z przemysłu żyje 12 milionów ludzi, z czego na Węgry przypada 4 miliony.

Dla poparcia przemysłu istnieją rozliczne zawodowe szkoły. Taką jest technologiczna szkoła przemysłowa we Wiedniu, gdzie ze wszystkich krajów Monarchii pobierają wykształcenie. U nas w kraju szkoła przemysłowa w Krakowie i we Lwowie, a nadto są bardzo liczne dla specjalnych zawodów, jak : ślusarstwa, kowalstwa, stolarstwa, zabawkarstwa, blacharstwa i t. p.

Istnieją muzea przemysłowe, u nas we Lwowie i Krakowie. Warsztaty naukowe.

Handel.

Monarchia podobnie jak i inne państwa prowadzi handel wewnętrzny pomiędzy poszczególnymi krajami i zewnętrzny przywózowy, wywózowy i przewozowy. Kraje alpejskie dostarczają wiele drzewa, żelaza, soli, bydła, skąd je wywożą w kraje nieposiadające ich, albo tylko w niedostatecznej ilości, np. sól do Czech, drzewo do Wiednia i t. p., artykuły fabryczne żelazne, jedwabne, dywany, meble, lampy, galanteryjne z Wiednia i krajów przemysłowych w kraje mniej przemysłowe.

Z Galicyi wywożą naftę, wosk ziemny, zboże, mąkę, węgiel, drzewo, papier, spirytus, piwo, wódkę, jaja, owoce, bydło i konie. W handlu przewozowym zajmuje Monarchia bardzo korzystne położenie. Pośredniczy bowiem w przewozie surowych produktów rolnych wschodnich krajów Rosyi i Rumunii i artykułów fabrycznego zachodu, następnie płodów cesarstwa Niemieckiego i płodów południowych, z okolic morza Śródziemnego. Położenie Monarchii dla handlu zewnętrznego nie dosyć korzystne najpierw dlatego, ponieważ naturalne drogi wodne przecięte są granicami politycznymi państw ościennych, granica przeważnie zamknięta bo idzie lądem, a morska nad Adryatykiem, jakkolwiek otwarta portami, to otaczają je kraje ubogie, przez które do portów jest trudny dostęp. Najważniejsze porty są: Tryest i Rijeka, oba wolne porty od ceł.

Austria, Węgry, Bośnia, Hercegowina i ks. Lichtenstein stanowią wspólny okręg celny.

Bilans handlowy Monarchii jest bierny; to znaczy, że wartość towarów przywiezionych do Monarchii z obcych krajów przewyższa wartość towarów wywożonych. W r. 1909 wywóz wynosił 2249, a dowóz 2776 wartości milionów koron.

Ten niekorzystny stan odnosi się przede wszystkim do produktów surowych. Dochód przeto z wywozu artykułów przemysłowych podtrzymuje bilans handlowy. Niedobór w bilansie pokrywają dochody z ruchu okrętowego, z kapitałów włożonych w przedsiębiorstwa zagraniczne, oraz zarobki wychodźców, przysyłane w strony rodzinne. Wartość handlu przewozowego wynosi 700 milionów koron. Najsilniejszy ruch handlowy jest z Niemcami, bo wynosi prawie połowę ogólnego ruchu Monarchii (~~1270 mil. kor. w dowozie z Niemiec, a we wywozie 995 milionów~~) następnie z Anglią, Włochami, Stanami Zjednoczonymi, Rosją, Rumunią, Francją, Turcją, Indjami angielskimi Szwajcaryą, Serbią, Brazylią i innymi.

Największą wartość we wywozie przedstawia drzewo i wyroby drzewne, wywożone najwięcej do Włoch i Niemiec, cukier najwięcej do Anglii, do Indyi angielskich, do Turcyi, Persyi Egiptu i Stanów Zjednoczonych, jaja, węgiel brunatny, jęczmień i sód najwięcej do Niemiec, towary wełniane, surowe skóry, szkło, bielizna, samych kołnierzyków i mankietów wywozi się przeszło za trzy miliony, rękawiczki najwięcej do Anglii, obuwie, glinę porcelanową i wyroby porcelanowe, papier, konie, głównie do Włoch, futra, konfekcyę męską i damską; samych szpilek do włosów prawie za 8 milionów, robione kwiaty, pióra do kapeluszy, towary żelazne, kokony i wiele innych.

Bilans handlu węgierskiego przedstawia się korzystniej, niż austriackiego, gdyż tam posiadają wyższe towary wywiezionych nad dowiezionymi. Osobno Węgry wywożą najwięcej zboża i mąki, przeszło za 500 milionów koron, o połowę mniej bydła i towarów bawełnianych, szlachetnych metali, znów niemal połowę ich wartości wełny i towarów wełnianych, następnie szlachetnych metali, konfekcyi, towarów żelaznych, maszyn i różnych aparatów.

Do Austrii wywożą towarów przeszło za 1 tysiąc milionów koron. W handlu zewnętrznym wywożą towary

do różnych krajów europejskich, do Turcyi, Anglii, do Indyi angielskich, Indyi niderlandzkich, do Stanów Zjednoczonych, Brazylii, Argentyny i konkurują silnie z handlem austriackim.

W dowozie największą wartość przedstawia bawełna sprowadzana za 255 milionów koron, nasienie bawełny, głównie ze Stanów Zjednoczonych, a nadto z Indyi angielskich, Egiptu i z Niemiec. Więcej niż połowę z tego owoce, jarzyny i różne rośliny z różnych części Ziemi; węgiel kamienny, z Niemiec, Anglii, Rosyi, i wełna, głównie z Australii, Argentyny. Drugim artykułem jest zboże stanowiące prawie trzecią część wartości bawełny, najwięcej z Rumunii, następnie Rosyi, Serbii, z Niemiec, Bułgaryi. Ryż z Indyi angielskich i z Włoch. Produkty zwierzęce, jak : jaja, głównie z Rosyi, smalec nawet ze Stanów Zjednoczonych Ameryki i skóry najwięcej z Indyi angielskich, skóry jagnięce ze Serbii, Grecyi, Bułgaryi, Turcyi, roshar i szczecina z Rosyi i Niemiec, pierze, z Rosyi, Niemiec i Chin, pióra strusie z Anglii i Francyi, różne ozdobne pióra z Niemiec, Francyi, masło z Danii, tran z Norwegii, Japonii i Anglii, śledzie z Norwegii, Anglii i Niemiec, sztokfisz z Norwegii, ryby suszone, solone z Rumunii, Rosyi, kawior z Rosyi. Utwory literackie za 465 milionów z Niemiec, gąbki z Grecyi, Włoch, Ameryki i Niemiec. Towary kolonialne najwięcej z Brazylii i Indyi angielskich. Kawa głównie z Brazylii za 425 miliona, z Centralnej Ameryki tylko za 42, a po połowie tej ostatniej z Indyi angielskich i holenderskich.

Herbata głównie morzem z Chin za 6 milionów, z Rosyi lądem za 98.000, korzenie z Indyi angielskich. Owoce południowe : świeże figi z Włoch, suszone z Grecyi, wieńce fig z Grecyi, z Włoch, suszone winogrona z Turcyi azyatyckiej i z Grecyi. Słynne są korynty z Grecyi.

Cytryny, pomarańcze, migdały, chleb świętojański, kasztany, cebula z Włoch, karafioły, oliwa z kukurudzy, słoneczników, maku ze Stanów Zjednoczonych, oliwa

z Grecyi, tytoń z Indyi niderlandzkich, z Turcyi europejskiej, ze Stanów Zjednoczonych i Bułgaryi.

Gruszki, jabłka, śliwki ze Serbii.

Ziemniaki z Niemiec, Rosyi, Włoch.

Nasienie lnu z Argentyny i Indyi angielskich, se-zamu do wyrobu oliwy, uchodzącej za prowansalską, z Turcyi, Indyi angielskich i Włoch.

Owoce palmowe i oliwa palmowa z międzyzwrotni-kowych okolic.

Ricinus z Włoch, Francyi i Belgii.

Włosy ludzkie za 5 milionów z Niemiec, z Włoch i Chin.

Szampan z Francyi za 4-5 miłiona.

Len z Włoch a w części z Rosyi.

Materye jedwabne, hafty, zegarki, sery, głównie ze Szwajcaryi.

Towary kauczukowe z Anglii, Niemiec i Brazylii.

Prowadzą do Austrii bydło z Rosyi, Serbii i innych różne zwierzęta z Niemiec, Rumunii, Rosyi.

Do Węgier wprowadzają najwięcej bawełny, wełny, szlachetnych metali, żelaza, następnie drzewa i węgli i konfekcyi.

Dla rozwoju handlu istnieją zawodowe szkoły handlowe. U nas we Lwowie i Krakowie akademie handlowe i szkoły handlowe dla młodzieży żeńskiej i męskiej. Istnieją liczne banki, izby handlowe. U nas: we Lwowie, Krakowie i w Brodach. Stowarzyszenia handlowe jarmarki. Rząd ustanawia konsulaty handlowe w ogniskach znacniejszego handlu różnych państw we wszystkich częściach Ziemi.

Wreszcie w handlu nieodzownym środkiem jest należycie urządzone drożnictwo.

Drożnictwo.

Drogi są lądowe, wodne, a ~~w niedługim czasie będą i powietrzne.~~ Wodne są drogami tańszymi od lądowych. Monarchię przecina wielka wodna droga Dunaju, na któ-

rej Wiedeń i Budapeszt są ogniskami i do których ze wszystkich krajów zbiegają drogi boczne. Drogi wiążą poszczególne kraje ze sobą, Monarchię ze sąsiednimi krajami, albo schodzą do portów. Alpejskie kraje związane są z Wiedniem kolejami, poprowadzonymi dolinami alpejskimi. Jedna prowadzi ~~wzdłuż Dunaju, dzieli się we Wels na dwie odnogi, służące do połączenia się z kolejami bawarskimi.~~ W przedłużeniu tej linii prowadzi kolej do Paryża i przechodzi przez tunel Arlberski (10 269 m. długości). Południowa linia przechodzi doliną Drawy i Sawy i wchodzi do Tyrolu do Francensfeste. Na poprzek przez Alpy przechodzi ważna droga przez Brenner, na wschód stąd linia arc. Rudolfa, trzecia na poprzek prowadzi linia przez Smreków (Semmering) do Tryestu.

W Czechach jedne koleje są graniczne, trzymają się pod wałami gór granicznych i łączą ogniska wielkiego przemysłu ze sobą, drugie wewnętrzne prowadzą od nich przełęczami do sąsiednich krajów. Najważniejsza jest linia wzdłuż Wełtawy - Łaby, łącząca drogę dunajową z Niemcami. Ta linia przecina się z linią, idącą ze wschodu na zachód przez dolinę górnej Łaby, Berunki. Najkrótsza droga z Pragi do Górnej Austrii jest przez przełęcz Kerschbaumska. Zaś najlepsze połączenie jest koło Gmünd. Pomiędzy Lincem a Budziejowicami była najdawniejsza kolej w Europie.

Naturalną bramą Czech jest przede wszystkim wyłom Łaby, do której zbiegają się drogi północnych Niemiec, dalej wejście pomiędzy Smereczanami, Lasem Czeskim i Rudawami i wiele innych.

Wielką drogą europejską jest kolej Północna ces. Ferdynanda, łącząca koleje Galicyi, Śląska, Moraw z Wiedniem i z ogniskami kolei: Berlina, Warszawy i Petersburga.

Buda-Peszt jest ogniskiem, do którego z całych Węgier zbiegają koleje jak promienie. Zachodnia linia po lewym brzegu Dunaju łączy Buda-Peszt z Wiedniem.

Z Pesztu, wychodzące linie łączą z nim Siedmiogród, Rumunię, Bośnię, Hercegowinę, Serbię i port Rjckę.

Galicya, położona na wielkiej drodze europejskiej pomiędzy Wschodem, morzem Czarnem a Zachodem, posiada koleje pośredniczące w przewozie towarów. Jest to przede wszystkim kolej arc. Karola Ludwika od Krakowa do Krasnego, skąd jedna linia prowadzi do Podwołoczysk, łączy się z koleją przecinającą Podole rosyjskie i Ukrainę do Odesy i z koleją prowadzącą z Kijowa. Druga odnoga prowadzi do Brodów i Radziwiłowa, gdzie łączy się z koleją wołyńską, na którą zdąża ruch od Kijowa i Moskwy.

W Krakowie kolej ta łączy się z koleją Północną. Do niej przybywa kolej z Petersburga, Wilna i Warszawy. Dla linii kolei arc. Ludwika są konkurencyjne linie kolei, sprowadzające ruch na siebie ze wschodu i od morza Czarnego, prowadzące przez kr. Polskie i łączące się z koleją W. Ks. Poznańskiego w Kaliszu. Druga linia Transwersalna, czyli Podkarpacka od Husiatyna do Zwardonia na granicy węgierskiej prowadzi na sobie bogactwa Karpat, naftę, wosk ziemny, drzewo i inne.

Do tych linii sprowadzają ruch poprzeczne linie: Kraków - Zakopane - Nowy targ - Sucha hora; Tarnów - Sącz - Orłów; Nadbrzezie - Rozwadów; Przeworsk - Rzeszów - Jasło; Przemyśl - Łupków - Mezö - Laborecz; Lwów - Stanisławów - Czerniowce - Jassy; Stanisławów - Körösmezö; Lwów - Stryj - Ławoczne; Lwów - Sambor - Sianki; Kraków - Brzeżany - Podhajce; Lwów - Kamionka Strumiłowa - Stojanów.

Lwów - Janów - Jaworów; Lwów - Bełzec; Tarnopol - Chodorów - Stryj; Jarosław - Rawa Ruska - Sokal; Sucha - Skawce - Siersza wodna; Tarnopol - Kopyczyńce; Borki Wielkie - Grzymałów; Halicz - Podwysokie; Delatyn - Kołomyja - Zaleszczyki, Dolina - Wygoda; Drohobycz - Borysław - Tustanowice; Tarnobrzeg - Nadbrzezie; Zagorzany - Gorlice; Kraków - Wieliczka; Muszyna - Krynica; Kra-

ków - Czyżyny; Czyżyny - Mogiła - Bołęcin - Jaworzno; Kołomyja - Książdwór - Wygnanka - Iwanie Puste; Teresin - Skąta.

Komunikacja wodna w Monarchii bardzo zaniedbana.

Rzeki wśród Alp posiadają za wielki spadek, co czyni je zdatnymi tylko do spławiania drzewa. Adygą spławiają drzewo do Włoch. Inn jest spławny od Hall, a od Simbachu dostępny dla parowców. Traun spławna poniżej Gmunden, Aniza poniżej Weyern. Spławne są Drawa, Sawa, Mur, Gurk. W Czechach ważną drogą jest Wełtawa-Łaba, dopiero od Litomierzyc dostępna dla parowców. Na Morawie kursują statki w dolnym biegu.

Wełtawa-Łaba posiada większy ruch handlowy, niż Dunaj w Austrii. Dunaj bowiem przepływa kraje głównie rolnicze, uchodzi do morza zamkniętego, w Żelaznej Bramie muszą być okręty ciągnięte w górę przez osobne parowce, ponieważ spadek Dunaju jest bystry. Miejscami Dunaj rozplywa się na ramiona i staje się płytki. Kursują też statki w dolnym biegu Drawy, Sawy i na Cisie. Parowce dochodzą na Dunaju do Regensburga.

Pierwsze c. k. uprzywilejowane towarzystwo żeglugi parowej na Dunaju posiada 142 parowców 800 ludzi do holowania. Nadto: Węgierskie towarzystwo żeglugi na rzekach i morzu ma 48 parowców i 275 holowników na Dunaju. Największe porty są Wiedeń i Buda-Peszt.

U nas w Galicyi regulacya rzek postępuje rażno. Na Wiśle kursują małe parowce od Krakowa, na Dniestrze od Halicza. Na dopływach Wisły i Dniestru, na Prucie spławiają tratwy. Do prowadzenia żeglugi istnieją dwa towarzystwa żeglugi na Dunaju.

Podobne towarzystwo dla żeglugi jest na Łabie z największym portem dla przywozu i dowozu w Aussig.

Ruch na rzekach obejmuje około 8 mil. tonn, w czem ruch na Łabie przenosi połowę tego, na Dunaju 1½ miliona, na Wiśle 290.000, na Dniestrze 124.000.

Wywóz na Wiśle wynosi 21.400, a podobnie i wywóz, reszta przypada na ruch wewnętrzny. Wywożą nią głównie drzewo i węgiel.

Ku morzu łatwiej dostać się przez Hamburg niż przez Tryest krajom przemysłowym: Czechom, Śląskowi, Austrii, ponieważ ta droga jest tańsza. W tę stronę jest skierowany największy wywóz Monarchii. Monarchia przez swe brzegi nadadryatyckie skierowana jest swym handlem morskim na morze Śródziemne. Jednak choć są tu porty liczne, lecz ponieważ za nimi kraj pusty, dostęp od lądu do nich trudny, nie odgrywają wielkiego znaczenia. Są to: Cattaro, Gravosa, Spalato, Zadar, Pola. Doniosłe znaczenie ma tylko Tryest i Rijeka. Tryest połączony jest z Wiedniem Południową koleją. Okręty z jego portu zawijają do wszystkich wielkich portów morza Śródziemnego, nadto do Anglii, Niderlandów, Indyi zachodnich i Wschodnich, wschodniej Azji i wschodniej Afryki, do Argentyny i Brazylii.

Wielkim przedsiębiorcą żeglugi jest austriacki Lloyd, subwencyonowany przez rząd za prowadzenie poczty. Posiada 80 parowców. Oprócz tego Połączone towarzystwo Austriackie Żeglugi Morskiej utrzymuje stosunki z północną środkową Ameryką i Indiami zachodnimi. Rijeka ma jeszcze mniej korzystne położenie niż Tryest. Utworzono tu sztuczny port i połączono go kolejami ze środkiem kraju.

Rząd węgierski subwencyonuje „Towarzystwo królewskie węgierskie żeglugi parowej, Adryi“. Posiada ono 32 parowce. Statki jego dochodzą do portów morza Śródziemnego, Towarzystwo węgierskie Lewanty zajżdża do portów Lewanty i portów morza Czarnego. Towarzystwo Kroatycko-Węgierskie uprawia przybrzeżną żeglugę. Rząd węgierski stara się podnosić ruch handlowy przez obniżanie taryf przewozu dla osób i towarów.

Niekorzystnem jest dla austriackiego handlu, że towary austriackie nie mają marki wyrobionej dla siebie, ale idą one na rynki najczęściej pod marką angielską,

francuską, lub niemiecką. W kupiectwie austriackiem w porównaniu do kupiectwa zachodu brak energii, śmiałości i przedsiębiorczości, samodzielności i wyższego wykształcenia.

Flota handlowa Monarchii posiada blisko 400 parowców, przeszło 1000 żaglowców i około 12.000 bark rybackich.

Ruch handlowy Monarchii w r. 1910.

Wywieziono towarów do	za Koron	Przywieziono	Różnica.
1. Niemiec	1.002.839.000	— 1.170.856	— 168.017.000
2. Włoch	229.486.000	723.000.000	— 493.511.000
3. Hamburga	88.592.000	694.000	+ 87.898.000
4. Anglii	225.782.000	228.770.000	— 2.988.000
5. Szwajcaryi	105.566.000	84.743.000	+ 20.823.000
6. Rumunii	104.460.000	52.709.000	+ 51.751.000
7. Turcyi europejskiej .	103.239.000	31.459.000	+ 71.780.000
8. Rosyi Europejskiej .	90.736.000	166.350.000	— 75.614.000
9. Stanów Zjednoczo- Ameryki półn.	81.352.000	237.347.000	— 155.994.000
10. Francyi	77.684.000	190.644.000	— 52.960.000
11. Indyi angielskich wschodnich	75.415.000	214.038.000	— 138.623.000
12. Egiptu	39.335.000	33.737.000	+ 5.598.000
13. Bułgaryi	34.848.000	10.743.000	+ 24.105.000
14. Turcyi azyatyckiej wogóle do Turcyi .	32.611.000	20.950.000	+ 11.661.000
115.775.000			
15. Niderlandów	26.125.000	20.953.000	+ 3.172.000
16. Belgii	24.242.000	48.821.000	— 24.579.000
17. Grecyi	21.128.000	20.052.000	+ 1.076.000
18. Serbii	20.208.000	12.221.000	+ 7.987.000
19. Argentyny	14.208.000	19.904.000	— 5.696.000
20. Bremy	11.537.000	334.000	+ 11.203.000
21. Brazylii	10.761.000	59.203.000	— 48.442.000
22. Danii	7.282.000	3.899.000	+ 3.385.000
23. Szwecyi	7.222.000	8.724.000	— 1.502.000
24. Hiszpanii	7.195.000	10.551.000	— 3.556.000
25. Czarnogóry	5.372.000	1.094.000	+ 4.278.000
26. Japonii	5.004.000	7.483.000	— 2.479.000
27. Portugalii	4.592.000	1.125.000	+ 3.467.000

Wywieziono towarów do	za Koron	Przywieziono	Różnica.
28. Angielskich posiadłości na morzu	3.616.000	194.000 +	3.422.000
29. Kanady	3.003.000	586.000 +	2.417.000
30. Ameryki	3.162.000	11.808.000 --	8.646.000
31. Chin	2.828.000	14.906.000 --	12.078.000
32. Persyi	2.759.000	1.857.000 +	1.902.000
33. Abisynii	2.529.900	59.000 +	2.470.000
34. Czile	2.473.000	16.790.000 --	14.317.000
35. Afryki niemieckiej	2.185.000	797.000 +	1.388.000
36. Norwegii	2.122.000	6.768.000 --	4.646.000
37. Meksyku	1.952.000	2.120.000 --	1.168.000
38. Turcyi afrykańskiej	1.706.000	22.000 +	1.684.000
39. Algieru	1.438.000	4.240.000 --	2.802.000
40. Australii angielskiej	1.413.000	8.248.000 --	6.835.000
41. Indyi niderlandzkiej	1.639.000	28.551.000 --	26.912.000
42. Afryki angielskiej	1.069.000	18.906.000 --	17.837.000
43. Afryki innych posiadłości europejskich	894.000	2.807.000 --	1.213.000
44. Rosyi azjatyckiej	798.009	884.000 --	86.000
45. Marokka	665.000	372.000 +	292.000
46. Kuby	601.000	5.650.000 --	5.049.000
47. Australii	407.000	8.446.000 --	8.039.000
48. Peru	340.000	289.000 +	69.000
49. Azyi	314.000	289.000 +	25.000
50. Tunisu	1.234.000	4.454.000 --	3.220.000
51. Afryki	190.000	797.000 --	607.000
52. Kolumbii	343.000	981.000 --	638.000
53. Trypolis	114.000	13.000 +	101.000
54. Centralnej Ameryki	185.000	10.415.000 --	10.330.000
55. Angielskich zachodn. Indyi	90.000	3.299.000 --	3.209.000
56. Rjeki	74.000	20.000 +	54.000
57. Nowej Zeelandyi	52.000	44.000 +	8.000
58. Francuskiej Indochiny	42.000	308.000 --	266.000
59. Konga	22.000	430.000 --	417.000
Razem	2.418.606.000	2.895.953.000	

Nadwyżka dowozu nad wywozem 477.348.000

Ludność i podział polityczny.

Monarchia we wszystkich swych stosunkach posiada różnolitość, a tak samo i co do ludności. Główne naro-

dowości mieszkają tylko w mniejszej swej części w Monarchii, a we większej rozpościerają się poza nią. Tak Polacy mieszkają w Rosyi i Niemczech i Węgrzech, Rusini w Rosyi i na Węgrzech, Włosi we Włoszech, Niemcy w cesarstwie Niemieckiem, Rumuni w Rumunii, Serbowie w Serbii. Monarchia ma więcej Słowian niż Niemców.

W cesarstwie Austryackiem przeszło 15 milionów Słowian, a 9 milionów Niemców, Włochów przeszło 800.000, Rumunów przeszło 230.000.

W Austrii:	Polaków	4.259.000
	Niemców	9.171.000
	Rusinów	3.376.000
	Słoweńców	1.193.000
	Włochów	727.000
	Serbów i	
	Kroaatów	711.000
	Rumunów	231.000
	Madyarów	10.000

Na Węgrzech:	Madyarów	9.500.000
	Niemców	2.000.000
	Słowaków	2.020.000
	Rumunów	2.860.000
	Kroaatów	1.740.000
	Serbów	1.080.000
	Rusinów	460.000
	Polaków	60.000 (?)
	<i>ciężarów</i>	<i>0,000,000</i>

Polacy zamieszkują większą część wschodniego Śląska, Galicyę zachodnią, a w części i Galicyę wschodnią i Bukowinę.

Czesi zamieszkują Czechy, Morawianie Morawy, Rusini głównie Galicyę wschodnią, północną Bukowinę i północno-wschodnią część Węgier.

Słoweńcy w południowo-wschodniej Karyntyi, południowej Styryi, Krainie, Gorycyi i w Tryeście.

Kroaci zamieszkują Kroację, południową część Istrii, część Dalmacyi, Serbowie Dalmację, Sławonię i południowe Węgry.

Niemcy zajmują przeważną część krajów alpejskich, nadto graniczne okolice Czech, północne i południowe pogranicze Moraw, większą część zachodniego i część wschodniego Śląska. We wszystkich zresztą krajach Monarchii mieszkają w rozprószeniu lub grupami, jako to: we Węgrzech, w górniczych miastach węgierskich, na Spizu, w Lesie Bakońskim, w Banacie, w kraju Sasów, w Siedmiogrodzie, w Krainie w Koczewiu, na Bukowinie, w Galicyi.

Romanowie. Najliczniejsi z nich są Włosi w południowym Tyrolu, w Pobrzeżu, Kroacyi i Dalmacyi. Lądyanowie w dolinach południowo-wschodniego Tyrolu. Furlanie w Gorycyi. Rumuni czyli Wołosi zamieszkują prawie połowę południowej Bukowiny, część Siedmiogrodu i we wschodnich Węgrzech.

Magyarowie w nizinach węgierskich, w kraju Szeklerów w Siedmiogrodzie.

Ormianie w Galicyi, Bukowinie na Węgrzech i w Siedmiogrodzie. Żydzi w Austryi 1.225.000, mieszkają rozrzućeni po całej Monarchii, głównie na Węgrzech i w Galicyi.

Przeważna część ludności jest katolicką

W Austryi katolików 20 milionów, Grecko. unie. 3.100.000, Grecko nieunieckiego 607.000, protestantów 491.000 i inn.

Na Węgrzech katolików przeszło 12 milionów, protestantów przeszło 4 miliony, Żydów blisko 1 milion.

Bośnia i Hercegowina prawie czysto słowiańska.

Kraje austriackie:

	Obszar w miryametrach	Ludność	Gęstość zaludnienia
1. Galicya	785	8.000.000	102
2. Czechy	520	6 700.000	128
3. Tyrol z Vorarl- bergiem	293	1.053.060	36
4. Styrya	224	1.432.000	64
5. Morawy	222	2.612.000	117
6. Dolna Austrya	198	3.493 000	176
7. Dalmacya	128	642.000	50
8. Górna Austrya	120	841.000	70
9. Bukowina	105	802.000	80
10. Karyntya	103	378.000	37
11. Kraina	100	522.000	52
12. Pobrzeże	80	833.000	104
13. Salzburg	72	215.000	30
14. Śląsk	52	754.000	146

Węgry.

1. Węgry	2.828	18.000.000	64
2. Kroacja i Sla- wonia	425	2 656 000	62
3 Kijeka	20 m ²	50.000	
Wspólna posia- dłość Bośnia i Hercegowina	510	1.856.000	36

Dolna Austrya.

Dolna Austrya, przecięta Dunajem. Południowa kra-
ina wapienna alpejska, północna na bryle Czesko-Moraw-
skiej. Góry pokryte lasem. Urodzajna jest kotlina Tulnień-
ska. Kraj słynie z uprawy wina, koło: Vöslau, Gumpolds-
kirchen, Klosterneuburga i w innych miejscach. Po obu
brzegach Dunaju rola dobrze uprawiona, z wielkimi sa-
dami i ogrodami warzywnymi. Na południu kopalnie że-

laza. Wybitnym charakterem kraju jest przemysł. Chłop alpejski pędzi wódkę jako przemysł domowy, podobnie przemysł żelazny skupia się po wsiach w pasie od St. Pölten po Steyer. Główną siłę jednak stanowi przemysł fabryczny we Wiedniu i okolicy. Fabryki wysuwają się dla uzyskania tańszego gruntu pod zabudowania poza Wiedeń, a korzystając z licznych wód, rozwijają się wzdłuż Lasu Wiedeńskiego. Ogniskiem przemysłu bawełnianego jest kotlina Wiedeńska koło Pottendorfu, żelaznego we Florisdorfie, Simmeringu, Wiener Neustadt, browarnictwa w Schwechacie nadto fabrykacja papieru i wyrobów z juty. W Hamburgu fabryka tytoniu. Melk, dawna stolica Babenbergów. Na łęgu Marchfeldu pobojuwiska: Aspern, Essling, Agram, Dürnkrut. Północno zachodnia część kraju, Waldviertel, pełna winnic i ogrodów warzywnych z miejscowością Retz, nazwaną od starożytnych Rakatów, skąd nazwa Rakuz.

Wiedeń 2 miliony mieszkańców zawdzięcza swój rozwój dogodnemu położeniu handlowemu, leży bowiem na przecięciu się wielkich dróg handlowych europejskich nad Dunajem, przeciętym drogą z dolnej Odry i Wisły przez przełęcz Hranicką i przez Smreków (Semmering) na dolinę Mury do Tryestu i Włoch.

Ściąga przeto na siebie wielki ruch ze wszystkich krajów koronnych. Jest stolicą państwa. Przemysł jego fabryczny bardzo znaczny. Słynne są jego szale, dywany, kapelusze, wyroby biżuteryjne, zegary pendułowe, broń, lampy, meble, wyroby jedwabne, aksamitne, fortepiany ustępują tylko warszawskim i amerykańskim, automobile, towary zbytku i mody.

Arcyksięstwo Górno-Austryackie.

Kraina na południe alpejska, na północ od Dunaju na płaskowyżu Granitowym i Lesie Czeskim

Bogactwo kraju znaczne. Urodzajność roli i umiejętna koło niej praca sprawia, że zboże starczy na potrzeby ludności, a sady owocowe i przeróbka owoców podnosi jej wartość. Uprawiają także wiele chmielu. Lasy dostarczają wiele drzewa. Na płaskowyżu hodują wiele świń. Bogate są kopaliny, węgiel brunatny i sól w Hallstadt, Ischlu i w Ebensee. Wielki przemysł głównie żelazny jest bardzo rozwinięty. Jego ogniskiem Steyr z okolicą nad Anizą. Fabryka tutejsza broni należy do największych w Europie. Słynie tu fabrykacja kos, sierpów, nożów, rowerów i automobilów.

Linie Liniec, stolica kraju, 68.000 mieszkańców, z wielkim przemysłem bawełnianym i browarnianym. ~~Urfahr po drugiej stronie Dunaju Gmunden ze składami soli. Na południowym brzegu jeziora Ebensee z warzelniami soli. Haslach z przemysłem lnianym.~~

Hallstadt i Ischl z kąpielami słonymi, w Salzkammergut, w krainie jeziornej, słynącej z piękności i ściągającej przeto rzesze gości.

Księstwo Salzburskie.

Salzburg wśród Alp wapiennych na północy od doliny Salzachy, Pinzgau i Anizy, a na południe w centralnych Alpach, we Wysokich i niskich Taurach. Posiada wielkie lasy, hale górskie, na których wypasa się piękne bydło alpejskie, wielkie saliny w ~~Dürrenberge~~ przy Hallein, i łomy marmuru, nieco żelaza, miedzi, kobaltu i niklu. Salzburg, 36.000 mieszkańców z łomami marmuru w okolicy. Gastein z kąpielami gorących źródeł. ~~Zell am See.~~

Księstwo Styryjskie.

Styrya z północy i południa w Alpach wapiennych, w środku w Alpach centralnych: w Małych Taurach i w Styryjsko-Karyneckich Alpach, ku południowemu wschodowi na dolinach rozległych i niżach. Posiada wielkie bo-

gactwo lasów, wiele urodzajnej ziemi. Po górach lasy szpilkowe, głównie jodłowe. Pomiędzy Drawą i Sawą wielkie lasy liściaste, kasztany jadalne, winna latorośl i drzewa owocowe. Kwitnie tu i uprawa roli i chmielu. Rozwinięta hodowla bydła alpejskiego. Słyną ciężkie konie noryckie.

Z pólódw kopalnianych największem bogactwem Styryi jest żelazo, dobywane w różnych miejscach, zwłaszcza pomiędzy Eisenerz i Vordernberg. Sól dobywają przy Aussee, w północno zachodniej Styryi. Wiele węgla przy Köflach i Trifail, trochę siarki. Przytem gorące źródła w Römerbad i Tüffer, szczawy w Gleichenbergu i Rohitsch.

Z przemysłu najbardziej rozpowszechniony przemysł żelazny i jako przemysł domowy i jako fabryczny, jak : w Brucku, Müzzusehlagu we Vordernbergu, Judenburgu, Mariazell, Admont i w innych.

Hradec (Graz), 152.000 mieszkańców z wielkimi fabrykami maszyn, papieru, kapeluszy filcowych, lodenów.

Księstwo Karyńckie.

Karyntya na północy od Drawy w Alpach centralnych, na południu we wapiennych. Posiada po górach lasy. Po obszernych dolinach kwitnie uprawa roli. Hodowla bydła silnie rozwinięta. Słynne są tu ciężkie konie noryckie, i bydło dobre tak na mleko jako też i na wypas. Posiada znaczne kopalnie ołowiu w Bleibergu. Tylko Hiszpania posiada go więcej w Europie, trochę żelaza koło Hüttenbergu, i cynku, a z tem rozwinięty jest przemysł metalowy, głównie w stolicy kraju, Celowcu. Celowiec posiada 29.000 mieszkańców z fabryką bieli ołowiu. Ferlach z fabryką broni, Villach, miejsce wielkiego handlu na produkty krajowe, jak ołów. Viktring z fabrykacją delikatnego sukna dla uniformów wojskowych. Tarvis, węzeł dróg.

Księstwo Tyrolu z Vorarlbergiem.

Kraj alpejski z głębokimi dolinami. Posiada wielkie lasy, wyborne hale, almy pasznicze, gdzie się wypasa słynne bydło tyrolskie. Tyrol słynie z wyrobu masła i sera. Na chudej glebie uprawiają z roślin najwięcej ziemniaków. Południowe doliny przechodzą w gospodarstwo właściwe Lombardyi. Kwitnie uprawa wina, owoców południowych, hodowla jedwabników, brzoskwiń, aprykoz, migdałów, ananasów. Koło Bozenu zaczyna się hodowla pomarańcz i cytryn. Najstynniejsze są stąd jednak jabłka granatowe, mające na targu zagranicznym znaczenie.

Tyrol posiadał niegdyś znaczenie co do bogactwa płodów kopalnianych, jak później Kalifornia. Dobywano złoto, srebro i miedź. Dziś płody te wyczerpane. Jest trochę siarki. Sól dobywają w Hall, żelazo w Jenbach, węgiel przy Kufsieinie, marmur i alabaster w dolinie górnej Adygi, Vintschgaui nad jeziorem Garda.

Przemysł drzewny jest rozwinięty jako domowy: zabawki, rzeźba i jako fabryczny, nadto wyroby z wikliny. Z modrzewia wydobywają terpentynę, z różnych innych drzew garbniki i farbniki. Wyrób mebli osiągnął światową sławę. Przemysł żelazny kwitnie jako drobny przemysł, wyrób kos i sierpów w dolinie Innu. Przemysł jedwabniczy koło Rovereto, a głównie we Vorarlbergu. Ogniiskiem przemysłu bawełnianego jest Dornbirn. jedno z najważniejszych miejscowości przemysłowych Monarchii, oprócz tego Feldkirch i Bludenz. Tam także nadzwyczaj rozwinięte jest hafciarstwo maszynowe, które ze szwajcarskiem stanowi prawie jeden okręg przemysłowy.

Innsbruck, 58.000 mieszkańców, z przędzalnią bawełny, miejsce krzyżowania się dróg. Kufstein przy bramie Innu, prowadzącej z Tyrolu do Bawaryi z fabryką cementu. Hall posiada sól i kąpiele słone. Bozen wśród sadów kwitnie handlem owoców. Meran, Riva, Arco, znane z łagodnego klimatu jako uzdrowiska; Le-wiceo i Roncegno z wodami arseno-jodowymi. Try-

dent wśród winnic i gajów morwowych i wyrobu jedwabiu. ~~Bregenz~~ jest nad jeziorem Bodeńskim. Franzensfeste, twierdza na drodze do Włoch.

Księstwo Krainy.

Kraj na północy położony w Alpach, na południu na Krasie. Na północy Kraina silnie zalesiona, miejscami z urodzajną glebą.

Kwitnie uprawa wina. Wydobywają ołów w Litai i rtęć w Idryi, najwięcej w Europie po Almaden w Hiszpanii, węgiel i żelazo. Lublana, 42.000 mieszkańców jest targowiskiem zbożowym, ~~Wippawa~~, targowiskiem owoców południowych, ~~Teplitz~~ posiada gorące źródła. ~~Veldes~~ słynie jako dobre miejsce kąpieli słonecznych. ~~Postojna~~, (Adelsberg) posiada słynne grotty.

Pobrzeże.

Do Pobrzeża należy Tryest, ~~uksiężęczone hrabstwo Gorcy i Gradyski~~, ~~margrabstwo Istrii~~, położone na Krasie. Wielkiem bogactwem kraju jest sól, dożywana przy brzegach morza w Capo d'Istria i ~~Pirano~~. Hodują ostrygi, owoce południowe, migdały, figi wino, oliwę w ~~Paruzo~~ i ~~Rovigno~~. Poławiają tam tuńczyki i sardelle. Przemysł w ogóle nie rozwinięty.

Tryest 229,000 mieszkańców. Naturalne położenie Tryestu ma wiele niedogodności. Sama przystań zanadto otwarta na wpływ burzliwych wiatrów. Musiano ją dopiero znacznym trudem i nakładem ubezpieczać. Dlatego Tryest był i w wiekach starożytnych i średnich nieznanym miastem. W starożytności największe znaczenie handlowe w tych stronach miała Akwileja, a następnie ~~Rawenna~~, w średnich wiekach „Królowa Adryatyku,” ~~Wenecja~~. Dopiero gdy Karol VI. ogłosił miasto portem wolnym, zaczął się Tryest podnosić. Stanowczy wpływ na jego dalszy rozwój wywarło wybudowanie kolei Południo-

wej", łączącej Tryest z Wiedniem. Najbardziej zaś podniosło się znaczenie Tryestu, jak i innych portowych miast nad m. Śródziemnem od otwarcia kanału Sueskiego w r. 1869.

Posiada fabryki maszyn, budowę okrętów, fabryki płótna żaglowego i innych przyborów okrętowych, port, targowisko na kawę dla Monarchii, miejsce główne dowozu towarów do Monarchii. Natomiast wywóz towarów z Monarchii w porównaniu do dowozu tędy słaby. I przemysł nie wielki, pracę człowieka pochłania handel nader ożywiony.

Pola jest wojennym portem. ~~Gorycja słynie z uprawy wina, owoców, jarzyn i hodowli jedwabników. Grado ma morskie kąpiele. Abbazia słynie kąpielami powietrznymi. Mieszkańcy wysp Veglia, Cherso i Lus-sin trudnią się głównie połowem ryb.~~

Królestwo Dalmacyi.

Kraj położony na Krasie bezleśnym. Po dolinach uprawiają owoce południowe, oliwki wino. Wino wywożą coraz więcej do Monarchii i Francyi na wyrób win francuskich. Znaczny dochód przynosi rybołówstwo, wydobywanie soli morskiej i dobywanie asfaltu.

Przemysł zupełnie nie rozwinięty.

Zadar 37.000 mieszkańców, ~~stolica kraju słynie wyrobem maraschino. Spalato, Sebenico, Gra-woza.~~ Ragusa i Cattaro są portami, do których przybywa wiele letników.

Wyspa ~~Brazza~~, największa z wysp Monarchii, obfituje we wino, oliwę, owoce i ma łomy marmuru.

~~Lacroma~~ z bujną wegetacją.

Królestwo Czeskie.

Kraj otoczony zewsząd wałami gór, środkiem przecięty brzdami na krzyż, stanowi w sobie zamkniętą zao-krągloną całość geograficzną. Leśnictwo rozwinęło się tu

najwyżej w Monarchii. Na zachód od Izery pokrywają góry wielkie lasy szpilkowe, przeważnie świerkowe. Obok występuje jodła, buk, dąb, brzoza. Dla uprawy roli panują tu bardzo korzystne warunki. Najpierw gleba jest znacznie urodzajniejsza niż w krajach alpejskich, a klimat dla roślinności odpowiedniejszy.

Uprawiają wszystkie gatunki zbóż.

Najwięcej uprawiają ziemniaków, następnie żyta, owsa, jęczmienia i pszenicy

Uprawa buraków w całym kraju rozpowszechniona, nadto lnu, rzepaku i maku. Na północy przeważa uprawa pszenicy, na południu żyta. Z roślin wielkiego handlu jest chmiel żatecki światowej sławy. Hodowla owoców kwitnie głównie w cieplejszych okolicach doliny Łaby i Wełtawy koło Litomierzyc i Melnika. Czechy posiadają wyborne rozległe łąki.

Bogactwo kopalin bardzo wielkie. Kopalnie węgla dostarczają prawie 49% ze wszystkich kopalni Przedlitawii a 56% węgla brunatnego na południowych stokach Rudaw, w Aussigu, Komotau, Ducnowo, Brüx. Posiadają nadto żelazo, cynę, ołów i srebro, glinę porcelanową, marmur i grafit.

Czechy są najważniejszym krajem przemysłowym w Monarchii. W niektórych wyrobach nie ustępują zagranicznym, jak w przemyśle wełnianym, lnianym: w W ar n s dorfie, Rumburgu, Georgswalde i Schönlinde. Trutnow ogniskiem przędzalni. Przemysł bawełniany w Liberce, Maffersdorfie, pod Libercem z wyrobem dywanów. Kosmanos, fabryka druków bawełnianych. Liberzec, główny rynek w Monarchii na bawełnę. Nieustępują także w przemyśle maszynowym, cukrownianym, a przewyższają inne w przemyśle szklanym: w Gablonz, Haida, Czeskiej Lipie.

Praga, stolica kraju, 629.000 mieszkańców z fabrykami maszyn i drukiem kotonu i przemysłem chemicznym. Kladno i Slane pod Pragę z pokładami żelaza i węgla. Aussig, port najważniejszy dla Czech na łabie.

Pilzno, z wielkim przemysłem browarnianym, z pokładami węgla kamiennego i z fabrykami wyrobów metalowych. ~~Strakonice dostarcza dla Wschodu fezów. Graslitz stynie wyrobem dętych instrumentów muzycznych.~~ Budziejowice styną fabrykacją ołówków Hardtmuta i tygli do topienia kruszców. Przybram i Joachimstahl z kopalniami srebra. na
radę

Stynne są zdroje mineralne z wywozem wód mineralnych: Karlsbad, Marienbad, Franzensbad, Cieplice, Giesshübl, Bilin. ~~Omaza z wielkim ruchem handlowym granicznym.~~

Margrabstwo Morawskie.

Morawy są krajem ze wschodu karpackim, ze zachodu sudeckim. Posiadają glebę urodzajną. Na północy zboże, w całym kraju cukrowe buraki, sadownictwo bardzo wzorowo prowadzone, na południu uprawa wina. Morawy prowadzą wzorową hodowlę bydła, zwłaszcza po stronie zachodniej kraju. Ale najlepszego bydła dostarcza „Kühländchen,” t. j. dolina Odry i Beczwy koło Hranic, Nowego Jiczyna i ~~Mistka~~. Zamiast owiec hodują coraz więcej świń.

Kopalnie węgla są największem bogactwem górniczem Moraw. Wielkie zagłębie węglowe jest przy ~~Ostrawie~~ Mor i drugie koło Berna. Wielkie też bogactwo żelaza. ~~Jeden okręg w północno-wschodniej części Moraw, drugi w północno-zachodniej.~~ Grafit znajduje się w archaicznych górach koło Hanny i w pobliżu źródeł Morawy. Łupki do krycia dachów w okolicach górnej Odry.

W przemyśle zajmują Morawy obok Czech i Dolnej Austrii najwybitniejsze miejsce w Monarchii.

Rozwinięty przemysł wełniany. Ogniskiem jego jest Berno, skąd fabryki ciągną się pasem do Iglawy. Osobna grupa fabryk ułożyła się koło Sławkowa. Okręg północny fabryk zaczyna się od Lipnika nad Beczwą i ciągnie się na Hranice ~~po południowym stoku Jesionika i po północno-zachodnim Karpat przez Nowy Jiczyn i Mistek~~

Ogniskiem przemysłu lnianego są Sudety od Schönbergu do granicy Czech.

Młodym przemysłem jest przemysł bawełniany. Rozwinął się on przedewszystkiem w północnych okolicach Moraw, koło Morawskiej Trzebowy, Sternbergu, Prościejowa i w okolicach górnej Odry.

Cukrownictwo rozwinęło się w dwu grupach. Jedna koło Berna, druga koło Prościejowa.

Przemysł żelazny we Witkowicach w pobliżu zagłębia węglowego ostrawskiego należy do największych przedsiębiorstw w Europie.

Berno, 125.000 mieszkańców, z wielkim przemysłem fabrycznym sukienym, maszynowym, cukrownianym, także w Prościejowie, Sternbergu, Schönbergu. Nowy Jiczyn z wielkim przemysłem sukienym i lnianym, posiada nadto fabrykę wagonów i jedną z największych fabryk kapeluszy w Europie.

Kromierz Ołomuniec nad Morawą z wielkim ruchem handlowym pośród rozwiniętego przemysłu fabrycznego i bawełnianego. ~~Trzebież nad Igławą, Znojmo nad Dyją z wielką uprawą jarzyn i ogórków, Lundenburg, węzeł kolei i Mikulów z uprawą wina Kromierzyż, wielkie targowisko na zboże, Gross-Ullersdorf ze źródłami siarczanymi. Rožnów, uzdrowisko. Blansko, z największemi hutami w kraju.~~

Księstwo Śląskie.

Księstwo Śląskie dzieli się bardzo wyraźnie na dwie części, na część zachodnią, sudecką, czesko-niemiecką i na wschodnią, karpacką, przeważnie polską.

Gleba nieurodzajna, wystawiona na prądy chłodne i wilgotne Bałtyku. Uprawiają ziemniaki, żyto, len, buraki. Bogate są tu na niej kopalnie węgla kamiennego w Ostrawie polskiej i w ~~Fabunice~~, żelaza w Ustroniu, marmuru we Frywałdowie.

Kraj bardzo przemysłowy, zwłaszcza na wielką skalę rozwinięta fabrykacja wyrobów wełnianych i lnianych. Opawa, 30.000 mieszkańców, z fabrykami sukna. Przemysł fabryczny wyrobów lnianych kwitnie we Frywałdowie, Karniowie we Frydku i Freudentahlu. Fabryki szkła posiada ~~Werbno~~. Cieszyn, stolica wschodniego Śląska. ~~Gräfenberg ze zakładem wodolecznicznym. Dąrków z kąpielami jodowymi.~~

Księstwo Bukowiny.

Bukowina leży na południu w Karpatach, w pogórzu karpackim ~~i na przedłużeniu Pokucia~~. Posiada wielkie lasy, glebę urodzajną, na której udaje się bardzo dobrze pszenica, kukurudza, melony, kawony i sadowina. ~~Żelazo dobywają w Kimpolungu. Kąpiele w Dorna Watrze.~~

Czerniowce, 87.000 mieszkańców, stolica kraju, handel ożywiony. Sađogóra słynie jarmarkami głównie na bydło. ~~Radowce ze rządową stadnią koni. Suczawa prowadzi handel na granicy Rumunii. Jakobeny z fabrykami żelaznych wyrobów~~

Królestwo Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim, Księstwem Oświęcimskim i Zatorskim.

Kraj pełen różności. Z południa Beskidy piaskowcowe z chudą glebą, dolina Nowotarska i Tatry. Na północy od nich nizina Nadwiślańska od granicy Galicyi aż po Roztocze, dawne dno morza ~~dyluwialnego~~, pokryta żwirem, piaskiem i skałami ~~polodowcowymi~~, rozmyta dopływami Wisły, a na poręczach namulę użyźniona.

Na wschód wyżyna Podolska wzdłuż Dniestru, wzniesiona na północy krawędzią, zwana ~~Gółogórami~~ i Woroniakami, a na poprzek Miodoborami z ~~Roztoczem~~, stanowiącym krawędź wyżyny ~~Lubelskiej~~. Na północ od wyżyny Podolskiej nizina Nadbużańska, ~~niegdyś dno morza~~

dyluwialnego. Na południe za Dniestrem od działu wodnego pomiędzy Bystrzycą a Prutem Pokucie urodzajne.

Nizina Naddniestrzańska podmokła miejscami zabagniona.

Klimat Galicyi w zachodniej stronie ulega łagodzącemu wpływowi Atlantyku, wschodnie strony mają klimat ostrzejszy, stepowy i suchszy niż Galicya zachodnia.

Płody mineralne kraju są ~~wcale~~ bogate. Najważniejszy jest węgiel kamienny. W ogromnej obfitości ciągną się jego pokłady od granicy Śląska i Królestwa Polskiego ku Wadowicom.

Wydobywają go w ~~Jaworzniu, Niedzietiskach, Jeleniu, Sierszy, Tenczynku, Borach.~~ Węgiel brunatny, gorszy jako paliwo od węgla kamiennego, występuje we wielu miejscowościach koło Nowego Sącza, ~~Iwkowa, Niskowa, Grudna, Dębicy, Myszyń~~ koło Kołomyi, Dżurowa, w Nowosielicach koło Kossowa, ~~Rożnowa koło Śniatyna~~ Nadto w ~~Glinisku, Skwarzawie koło Żółtkwi, w Potyliczu koło Rawy Ruskiej.~~ Wiele torfu na opał, ściółkę i do ~~dezynfekcji.~~ Ołów dobywają w Kątach pod Chrzanowem.

Cynk prawie wyczerpany.

Sól ułożyła się wzdłuż Karpat w zatokach dawnego morza miocenijskiego. Z niej to powstały kopalnie soli kamiennej w Wieliczce, Bochni, ~~warzelnie w Stebniku, Lacku, w Bolechowie, Dołnie, Delatynie, Łanczynie.~~ W Kałuszu dobywają obok soli kuchennej, sól potasową, czyli kainit i sylwin, używane do uprawy roli.

Nafta od Limanowej wzdłuż Karpat bywa wydobywana w rozlicznych źródłach koło ~~Krosna, w Potoku, Wietrznicy, Równem, Rogach,~~ w Borystawiu, Schodnicy, Tustanowicach, w ~~Słobodzie rungunskiej.~~ Nafta nasza jest bardzo dobrej jakości. Wosk ziemny (ozokeryt) w Borystawiu, w Truskawcu, ~~Dźwiniażu i Staruni koło Nadwórnej.~~

Zelaza posiada Galicya bardzo mało, ~~głównie we Węgierskiej Górze koło Żywca.~~

Glinka ogniotrwała zachodzi się koło Krzeszowic, Rawy Ruskiej w ~~Popielcu~~, Siedliskach, we Lwowie itd.

Z wybornego wapna okolic, Krakowa lub Lwowa wyrabia się cement. Źródła mineralne liczne, solanki jodowe w Rabce, Iwoniczu, Rymanowie; szczawy w Krościenku, Szczawnicy, Krynicy, ~~Żegiestowie~~. Wysowie, Korsowie, Burkucie; siarczane: w Lubieniu, Truskawcu, Sweszowicach, Niemirowie i Szkle.

~~Asfalt w Kosmaczu.~~

Wody Galicyi odpływają dwoma strumieniami, Wisłą do Bałtyku, Dniestrem do morza Czarnego, a Styrem i Ikwą do Prypeci, a nią do Dniepru i morza Czarnego.

Dawniej dzikie wody niczem nie wstrzymane zalewały okolice, niszczyły je, zabierając urodzajne pola lub je zasypując odmiąłem swym, dziś poddane zostały regulacyi, której zadaniem jest ubezpieczenie brzegów przed zniszczeniem przez wezbrane wody i przed wylewem, a nadto uczynienia ich spławniemi.

Dla utrzymania stałego stanu wód zalesiają okolice i brzegi potoków górskich, wstrzymują przeto nagły odpływ wody i chronią przed wysychaniem źródeł. Jakkolwiek do wykończenia zupełnego regulacyi jeszcze daleko, to przecie już dziś wielkie przestrzenie ochroniono od zalewów, poddano pod uprawę roli, a wiele rzek uczyniono spławniemi. Po Wiśle i Dniestrze kursują już statki parowe, nadto po nich i po ich dopływach galary, promy i tratwy.

Wód płynących używają jako motorów do przemysłu i poruszają niemi młyny, tartaki i wytwarzają elektryczność Siły naszych wód górskich ogromne. Ich wyzyskanie dla wytworzenia prądu elektrycznego należy jeszcze do przyszłości.

Ludność składa się w większej części z Polaków, w mniejszej z Rusinów. Jest nadto wiele Niemców. Najwięcej religii rzymsko-katolickiej (46%), mniej obrządku gr. katolickiego (42%), religii mojżeszowej (11%).

Ludność wielkich miast wzrasta szybko, zato małych się obniża. Pochód ludności z Galicyi zachodniej odbywa się stale za zarokkiem do Galicyi wschodniej.

Rola. Galicya posiada wogóle dobrą rolę. Zajmuje ona prawie połowę obszaru kraju,] czwartą część powierzchni zajmuje las, a piątą łąki i pastwiska. Góry, o ile nie są nagie skałami, przykrywa cienka warstwa gliny, przedgórze pokrywa urodzajny łos, północne niższe zalegają osady polodowcowe żwiry, piaski i skały eratywne, na zachodzie nawet wydmy, zwane piaszczyskami szczakowieckimi. Pobrzeża nad rzekami wypełniły wody namulcem i użyźniły. Podole z Pokuciem, Bełżkie, niektóre obszary koło Krakowa są najurodzajniejsze, pokryte żyznym łosem, lub czarnoziemem. Nizina Naddniestrzańska podmokła, łąkowa.

Z rolnictwa żyje u nas dwa razy więcej ludzi niż w innych krajach Monarchii. W porównaniu bowiem z innymi państwami przemysłowemi zachodu posiada Galicya na 1 km² dwa razy gęstszą ludność rolniczą niż inne kraje. U nas na 1 km² żyje z roli 71 osób, w innych krajach Monarchii 36, a w Niemczech i w Danji 34.

Obliczają, że Galicya posiada 1.200.000 sił roboczych zbytecznych w rolnictwie.

Rola jest wśród chłopów bardzo rozdrobniona. Około 42% gospodarstw liczy mniej niż 2 ha ziemi, a przeszło 37% 2—5 ha, które oczywiście rodzinie nie dają utrzymania. Stąd pochodzi, że ich właściciele muszą poza swą rolą szukać innego zarobku, przenosić się do miasta lub emigrować z kraju.

Można więc powiedzieć, że Galicya jest krajem drobnych chłopskich gospodarstw (80%). Poza tem jest klasa średnich gospodarstw chłopskich, posiadających roli od 5—20 ha i wielkich posiadłości.

Przeważna część roli obsiana jest zbożem, we wschodniej Galicyi głównie pszenicą, a w zachodniej żytem. W postępowych gospodarstwach zaś trzymają się zasady, ażeby połowa roli była pod zbożem, a połowa pod

roślinami strączkowymi, okopowymi, pastewnymi i handlowymi, jako opłacającymi się lepiej. Wydatność z roli u nas jest bardzo mała, niższa niż w innych krajach Monarchii, a w porównaniu do Niemiec jest ona o połowę niższa.

Mała też ilość zboża wypada rocznie na jednego mieszkańca, bo tylko 112 kg, w Rosyi przeszło 3 razy więcej, a w Niemczech 200 kg. Brak tedy pożywienia swego uzupełnia przeciętny mieszkaniec Galicyi głównie bardzo lichem pożywieniem, bo ziemniakami, a wreszcie i kapustą. Galicya nie produkuje więc tyle zboża, ile go na wyżywienie swojej ludności potrzebuje, ale musi go wiele sprowadzać. wobec zaś dzisiejszych stosunków celnych sprowadza je głównie z Węgier.

Oprócz pszenicy i żyta uprawia Galicya owies i jęczmień, buraki cukrowe i pastewne, len i chmiel; na Podolu i Pokuciu tytoń i konopie.

Uprawia się wiele wikliny na wyroby koszykarskie.

Wartość zbóż oceniają blisko na 305 milionów koron.

Hodowla owoców jeszcze słabo rozwinięta, ale i na tem polu są poważne usiłowania podniesienia jej. Galicya wschodnia dla swego cieplejszego klimatu i urodzajniejszej gleby sprzyja więcej sadownictwu niż zachodnia. Szczególnie korzystnym terenem dla niego jest okolica od Kossowa do Zaleszczyk, jar Dniestru i jary rzek podolskich, ~~okolice Oleska i Winnik koło Lwowa.~~

W zachodniej Galicyi uwidoczniają się wcale wyraźnie 3 strefy: 1 strefa z przewagą jabłek od Oświęcimia do Łańcuta po przedgórzach karpackich. 2) z przewagą śliwek na południe od pierwszej od Białej do Sanoka. 3) nadwiślańska na glebie chudej ze słabo rozwiniętym sadownictwem. Wiele wywozi się owoców, więcej jednak się sprowadza. Sprzedają owoców zajmują się Bojkowie ze Synowódzka, ludność z Wieliczki, Morawicy i Żydzki.

Ku podniesieniu sadownictwa istnieją towarzystwa, jak krakowskie i lwowskie Towarzystwo Ogrodnicze, Istnieją zawodowe szkoły: w Krakowie, Tarnowie, Lwo-

wie, Zaleszczykach, Olesku i inne. Istnieją szkółki drzewek owocowych, produkujące na sprzedaż, nawet na wywóz każda po kilkadziesiąt tysięcy szczepów. Jest wreszcie i ustawa krajowa z r. 1907, obowiązująca obsadzanie dróg publicznych drzewami owocowymi.

Słynna jest szkółka śliwek w Słonecznej pod Limanową i w sąsiednich powiatach ze suszarniami bezdymnymi.

Warzywnictwo, mające u nas wielkie pole do rozwoju, znajduje się jeszcze na bardzo niskim poziomie. Najlepiej rozwija się pod Krakowem w Łobzowie i w okolicy, skąd zaopatrują Kraków, a nadto wywożą: sałatę, pietruszkę i marchew na Górny Śląsk; koło Bochni kwitnie głównie uprawa ogórków. Istnieją fabryki przerabiające kapustę. Słaba jest produkcja nasion, których za kilka milionów rocznie sprowadzają z Niemiec, a kwiaty z Francji, Włoch i Saksonii.

Dla nauki rolniczej istnieje wydział rolniczy na uniwersytecie w Krakowie, akademia rolnicza w Dublanach pod Lwowem, szkoła rolnicza w Czernichowie i niższe szkoły rolnicze. Istnieją nadto nauczyciele wędrowni i szkoła mleczarska w Rzeszowie.

Lasy naszego kraju są różnorodne. Karpaty zachodnie okrywają po niższych stokach lasy jodłowe i bukowe, po wyższych świerk (smerek), Karpaty wschodnie świerkowe. Najwyższe wzniesienia porasta kosodrzewina. Wyżynę Podolską porasta mieszanina podolska: dąb, buk, klon, poklon, czeremcha i inne. Niżej północne okrywają lasy sosnowe, urodzajniejsze przestrzenie dęby.

Wywóz drzewa wartości do 70 milionów koron jest większy niż z innych krajów Monarchii, a jest wogóle za wielki i spowodował opustoszenie kraju z lasów. Drzewo prowadzą kolejami do Berlina i miast portowych Niemiec: Wisłą, Dniestrem i Prutem do Rosji do kopalń na Kaukazie, następnie do Włoch, Francji i Afryki. Liczne tar-

taki wodne i parowe przerabiają drzewo na deski, gonty do beczek. Z drzewa wydobywają spirytus.

Rybołówstwo. Ryby przedstawiają także pewne bogactwo kraju. Żyją albo zupełnie naturalnie, albo bywają sztucznie hodowane. We wodach naszych żyją gatunki ryb właściwe środkowej Europie do 50 gatunków, a w Dniestrze także i ryby właściwe zlewisku Czarnego morza. W stawach we wielu okolicach kraju hodują sztucznie ryby, żywią je łubinem, kukurudzą, żytem, a nawet mięsem końskim. Zwierzęta dzikie upolowane nie przedstawiają poważniejszego bogactwa kraju.

W hodowli bydła zajmuje Galicya w Monarchii bardzo poważne stanowisko. Najwięcej hodują tu koni i bydła z krajów Monarchii, a prawie jednaką, co tam, ilość świń. Hodowla owiec bardzo się obniżyła i obniża.

Wartość hodowanego bydła w całym kraju oceniają blisko na 300 milionów koron.

W hodowli bydła i drobiu postęp jest bardzo znaczny. Ku podniesieniu jej istnieją towarzystwa, szkoły i zawodowe pisma. Doświadczenie pouczyło, że bydło i drób swojski ma największe powodzenie, daje najwięcej pożytku, byle było umiejętnie hodowane. Ponad rasy obce wyszczególnia się rasa polskiego konia, polskiego czerwonego bydła, zwanego majdańskim, polskie gatunki drobiu, zwane zielono - nóżkami i polski gatunek świni. Nie daje ona wprawdzie wiele tłuszczu, ale dobre mięso na wyrób szynki i kielbas.

Produkcya nabiału dochodzi do 180 milionów koron wartości rocznej. Na tem polu postęp znaczny. Zawiażują się spółki mleczarskie, przerabiające mleko przy pomocy wirówek tj. maszyn centryfugalnych. Mleko, masło i ser może Galicya wywozić zagranicę.

Hodowla pszczoł weszła na racjonalną drogę i wobec innych krajów zajmuje jedno z pierwszych miejsc.

Galicya jest przede wszystkim krajem rolniczym, chociaż rolnictwo nie pokrywa potrzeb mieszkańców.

W przemyśle zaś stoi bardzo nisko. Przemysł Galicyi jest głównie przemysłem rękodzielniczym. ~~Wyroczanie rąk człowieka przy rękodzielnictwie przez maszyny jest jeszcze bardzo niedostateczne.~~ Najwięcej osób zajętych jest drobnym przemysłem szewskim i krawieckim. Przemysł gospodnio-szynkarski zatrudnia u nas połowę więcej osób niż w całej Monarchii. Tyle szynków, karczem! Poczem najwięcej osób zajętych w tkactwie lnanem jako w drobnym przemyśle, w kowalstwie, stolarstwie, młynarstwie i t. p.

Dosyć odmiennie ukształtowały się stosunki przemysłowe w Galicyi wschodniej od zachodniej. Żyzność roli, bogactwo lasów, znaczniejszy obszar kraju, a przeto i większe jego potrzeby wywołały większy ruch przemysłowy w Galicyi wschodniej niż w zachodniej, a to w kierunku przemysłu: tartaków, młynów, gorzelni, tytoniu i fabryk maszyn.

Przemysł domowy jest bardzo drobny, nieskupiający większej ilości pracowników w jedno przedsiębiorstwo. Najczęściej w przedsiębiorstwie zajęta jest jedna osoba przemysłem.

Przemysł szewski i krawiecki rozrzucony po całym kraju, podobnie tkacki, który jest głównie przemysłem włościańskim. Największymi ogniskami wyrobu płócien są okolice: Sambora, Rzeszowa, Krosna, Dobromiła, Rudek, Sokala i inne.

Tkactwo bawełniane kwitnie w Andrychowie, węgłniane w Łańcucie i okolicy, Dobromiłu i innych.

Koszykarstwo w okolicach Podgórze, w Rudniku i innych.

Kowalstwo w Sułkowiecach pod Myślenicami.

Ślusarstwo w Świątnikach.

Stolarstwo w Kalwaryi.

Garniarstwo w powiecie Złoczowskim.

Najważniejsze ze zakładów fabrycznych są młyny (przeszło 6000), Gorzelnie (500), tartaki (159), fabryki maszyn, i wyrobów metalowych (86) papiernie (9), zakłady

elektryczne, browary (76), cukrownie, rafinerie spirytusu, rafinerie nafty, tkalnie wełny, fabryki nawozów sztucznych. Największymi ogniskami fabrycznymi są: Biała, Żywiec, Oświęcim, Trzebinia, Podgórze, Kraków, Tarnów, Lwów, Tarnopol, Stanisławów, Kołomyja, Drohobycz i jego okolice. — Cukrownia istnieje w Przeworsku. Wielkie tartaki: w ~~Stryju, Skolem, we Wygodzie koło Doliny, w Mizuniu, Wędrziszu.~~

Fabrykacya zapatek: w Stryju, ~~Skolem, Stanisławowie, Spytkowicach.~~

Papiernie w Czerlanach, Białej, ~~w Sassoście, w Wądołowicach.~~

Masę drzewną wyrabiają na tekturę w ~~Kuźnicach~~ w Zakopanem.

Fabryki sukna: w Kętach, Żywcu, w ~~Raksawie, Łańcucie.~~ Wyrób kilimów najwięcej w ~~Oknie i w Glinianach,~~ makat w Buczaczu.

Koronkarstwo: w Zakopanem, Muszynie, Kańczudze i w Makowie. Powroźnictwo w Radymnie.

Z browarów ma sławę światową browar w Okocimiu.

Przemysł ceramiczny bardzo rozwinięty w licznych miejscowościach. Między innymi wyrabiają naczynia ozdobne w Kołomyi, Porębie; fajanse w Dębniku pod Krakowem, w Lubiczy królewskiej i w Potyliczu. Bardzo liczne fabryki wyrobów betonowych i cementowych. Fabryki szkła: w Tarnowie, Żółkwi, Krościenku, w Majdanie; fabryka witraży w Krakowie. Fabryki żelaznych wyrobów we Węgierskiej Górze pod Żywcem. Wielkie ~~fabryki warsztatów kolejowych we Lwowie, Krakowie, Stanisławowie, Stryju, Nowym Sączu.~~

Fabryki maszyn i różnych narzędzi: w Krakowie, Białej, Tarnowie, Przemyśle, Lwowie, ~~Ostymiu,~~ Podgórzu i we wielu innych.

~~Fabryka piór stalowych w Husiatynie.~~

Fabryka maszyn i wagonów w Sanoku. Fabryki kas ogniotrwałych, łózek, wag, mebli, drutów, siatek mebli żelaznych we Lwowie i Podgórzu.

Wielkie rafinerie nafty: w ~~Pečzenizynie~~, Kołomyi, Drohobyczu, koło Gorlic i w Trzebini.

Fabryki parafiny i świec parafinowych w Drohobyczu.

Fabryki mydła, świec w Krakowie, we Lwowie i Tarnowie.

Do ~~poparcia~~ przemysłu służą: bank przemysłowy, kasy oszczędności, ~~rozporządzające~~ kapitałem co najmniej 70. milionów koron, towarzystwa przemysłowe i szkoły zawodowe.

Najniższe ~~szkoły~~ szkoły przemysłowe są uzupełniające. Do nich uczęszcza młodzież zajęta w przemyśle, która ~~poprzednio~~ przed wstąpieniem do niego nie używała ~~uzdolnienia~~ uzdolnienia zawodowego.

Kursy majsterskie urządza kraj i rząd corocznie dla tych ~~samodzielnych~~ przedsiębiorców, różnych działów przemysłu ~~rękodzielniczego~~, którzy odpowiedniego wykształcenia ~~zawodowego~~ do dzisiejszych potrzeb nie osiągnęli. Każdy, który pragnie otworzyć przedsiębiorstwo ~~rękodzielnicze~~, musi oddać tak zwany termin u ~~samodzielnego~~ przedsiębiorcy czyli majstra. Zamiast tego istnieją szkoły zawodowe, których ukończenie uwalnia ucznia od terminowania. U nas są szkoły dla przemysłu drzewnego t. j. dla stolarstwa, rzeźby, snycerstwa i ciesielstwa: w Zakopanem, Kołomyi, Kalwaryi; dla przemysłu żelaznego i ślusarstwa w Sułkowicach; szkoła przemysłowa we Lwowie dla przemysłu budowlanego dla ~~artystyczno-przemysłowego~~, malarstwa dekoracyjnego, rzeźby stolarstwa i tokarstwa metalowego, hafciarstwa i koronkarstwa.

Istnieją nadto osobne szkoły koszykarstwa, kołodziejstwa, zabawkarstwa, ceramiki, szewstwa, tkactwa, koronkarstwa, hafciarstwa. Razem 30 szkół zawodowych.

Dla potrzeb kraju to zamało.

Szkołę przemysłową średnią posiada kraj tylko jedną w Krakowie z wydziałem budownictwa, mechaniki, chemii technicznej. Nadto przyłączono do niej przemysł artystyczny i inne kursy.

Najwyższą szkołą techniczną jest Szkoła politechniczna we Lwowie.

~~Dla poparcia przemysłu istnieje przy ministerstwie handlu rada rękodzielnicza, rada przemysłowa i rada robotnicza. Przy Wydziale krajowym jest komisya przemysłowa ze sekcją rękodzielniczą.~~

Istnieją nadto instruktorowie przemysłowi do popierania przemysłu i organizowania odpowiednich stowarzyszeń.

Muzea. Znakomite usługi oddaje przemysłowi muzeum techniczno-przemysłowe Baranieckiego w Krakowie, instytut technologiczny przy Izbie handlowej we Lwowie, muzeum przemysłowe miejskie we Lwowie. ~~XXXX do~~

Miasta Galicyi powstały albo jako położone na wielkich drogach handlowych europejskich, albo na przejściu z gór w niziny u wylotu dolin górskich, jako dawne strażnice, zamykające drogę do kraju nieprzyjacielowi, jako miasta kotlinowe górskie, na przejściu przez rzeki lub wreszcie jako miasta w okręgach kopalnianych.

~~Na wielkiej drodze handlowej, przecinającej Galicyę na poprzek i oddzielającej pogórze karpackie od niżów północnych, przeto dwa różne światy górski i nizinny, a nadto przecinającej wyloty dolin górskich, powstały węzły dróg i ogniska większego ruchu handlowego i przemysłowego.~~

Biała nad rzeką Białą, miasto fabryczne wyrobów sukna i innych.

Oświęcim nad Sołą, targowisko na płody wywozowe do Prus.

Kraków (150.000 m.) nad Wisłą powstał widocznie jako obronna strażnica u bramy, wiodącej pomiędzy wyżyną Małopolską a pogórzem karpackiem na Śląsk i Morawy, a przeto wogóle na Zachód i rozwinął się u pod-

nóza Wawelu, jako obronnego zamku. Dziś miejsce najszanowniejsze w Polsce ze zamkiem królów polskich i ich grobami, z grobem Adama Mickiewicza, ze „Smoczą jamą“.

Otoczają go: kopiec Krakusa i kopiec Wandy, pochodzące z mitycznych czasów, a z nowszych czasów kopiec Kościuszki. Kultura europejska od epoki romańskiej aż do najnowszych czasów stworzyła wspaniałe budowle kościelne i świeckie: kościół katedralny N. P. Maryi, Dominikański, Franciszkański, i t. d. Sukiennice na wielkim wspaniałym rynku, zbudowane przez Kazimierza W. na składy towarów, przebudowywane za Jagiellonów, ostatecznie odnowione. Mieszczą w sobie sklepy i kramy, a na pierwszym piętrze Muzeum narodowe i wystawę Sztuk Pięknych.

Słynne są instytucje naukowe: Uniwersytet Jagielloński, Akademia Umiejętności, Akademia Sztuk Pięknych. Liczne i wielkie biblioteki i muzea: Biblioteka Uniwersytecka, Muzeum Ks. Czartoryskich, Muzeum techniczno-przemysłowe, Dom Matejki. Z nowszych instytucji Akademia handlowa i szkoły niższe handlowe przemysłowe i t. d.

W nowożytnym ruchu handlowo-przemysłowym bierze Kraków silny udział i stanowi już dziś z Podgórzem (21.000 m.) poważny okręg fabryczny.

~~Pod Krakowem Tyniec z ruinami starożytnego opactwa Benedyktynów, z przemysłem włóściańskim wyrobu wełnianych rękawiczek. Swoszowice z kąpielami siarczanymi. Świątki ze szkołą ślusarską. Wieliczka z kopalniami soli. Dębnik z łomami czarnego marmuru. Miękinia z łomami porfiru na wyrób kostek do brukowania. Tenczynek z ruinami zamku Tenczyńskich, z browarem. Czernańców z krajową średnią szkołą rolniczą.~~

Bochnia z kopalniami soli.

Tarnów (37.000) w pobliżu Białej dunajcowej, stary gród po Tarnowskich z fabrykami szkła, sztucznych na-

wozów, odlewnią metali, powozów, organów tartakiem, młynem, fabryką cukrów (cukru lodowatego), browarem, fabryką spirytusu, likierów, octu, miodu, cykoryi, z fabrykami przetworów chemicznych, jak: farb, mydła świec, perfum, musztardy i t. d., z fabryką olejów maszynowych, szkła i innych.

Rzeszów (27.000) w okolicy silnie rozwiniętego domowego przemysłu tkackiego. Pomiędzy ludnością znajdującą się tak zwani Głuchoniemcy, sprowadzeni w XIV w. ze Saksonii i Holandyi, nadto Mazurzy, którzy pod koniec XVI. i XVII. wieku zaludnili dawną puszcę Sandomierską. Miasto posiada kilka fabrycznych przedsiębiorstw.

Łańcut z fabryką wódek, sukna. Niedaleko Raksza wa ze szkołą i fabryką sukienniczą.

Przeworsk z fabryką cukru i nabiału.

Jarosław (25.000). Niegdyś słynął wielkim ruchem przemysłowym i handlowym. W XVI. wieku zjeżdżali się tu na trzy doroczne jarmarki kupcy tatarscy, tureccy, perscy, moskiewscy, weneccy, niemieccy. Jarmarki trwały po 4 tygodnie i miały największą sławę po frankfurckich. Dziś miasto znów w rozwoju przemysłowym i handlowym.

Przemysł (54.000). posiada znakomite położenie. Tu schodzi z bogatych Dołów Sanockich droga, sprowadzająca z nich ruch i z Węgier, zbudowany u stóp góry Capiej, na której ruiny zamku Kazimierza W. Dziś miasto jest twierdzą, a nadto rozwija się szybko w przemyśle i handlu. Posiada fabryki pieców kaflowych; wyroby blacharskie ornamentacyjne, galanteryjne, budowlane, ślusarskie zwykłe i artystyczne, wyroby łózek żelaznych, instrumentów muzycznych, pianin, harmonii, fortepianów, tartaki, fabrykę parkietów, karawanów, wyroby z piór, wyrohy pończosznicze, wyrób fabryczny mankietów i kołnierzyków, młyn parowy i inne.

Lwów (209.000) na krawędzi wyżyny Podolskiej i Rostocza Lwowsko-Kazimierskiego, zbudowany w jarze Pełtwi i na wyżynie, na wielkim starym szlaku tatarskim. Powstał jako twierdza przeciw ludom Wschodu za ks.

Daniela, umocniony przez Kazimierza Wielkiego, rozwinął się już dawniej we wielkie targowisko ze Wschodem. Przybywali tu kupcy z Persyi, Turcyi, Grecyi. Handel prowadzili Ormianie, pomiędzy nich przybyli Niemcy i Włosi. Zajęcie Konstantynopola przez Turków 1453 r. podkopało na długi czas ruch dawny handlowy Lwowa. Ale już w XVII. było 30 cechów i Lwów słynął z wyrobu cukierków, sukna, tkanin, mieczów, noży i powozów. Słynęły karabele pod nazwą lwowskich czyli czarnych karabel.

Dziś rozwija się przemysł fabryczny: cukrów, lakierów, pokostów, farb, rafinerii nafty i spirytusu, świec i mydła, stolarstwa, ram, drożdży, piekarstwa, akumulatorów, piwa, młynarstwo i wiele innych.

Lwów w zabytki stare ubogi. Posiada wygląd miasta wysoce kulturalnego, szczyli się najpiękniejszymi ogrodami w Europie. Posiada uniwersytet, szkołę politechniczną nadzwyczaj się rozwijającą, szkołę przemysłową, akademię weterynaryi, szkołę ogrodniczą, akademię handlową, żeńskie szkoły handlowe, robot kobiecych, gosp. domowego.

Lwów jest ogniskiem kolei europejskich. Jedna linia prowadzi do Rosyi, druga na Stanisławów do Bukowiny i Rumunii. Połączony jest nadto kolejami z Węgrami, prócz tego prowadzi kilka linii dla miejscowych krajowych stosunków.

Złoczów stary gród Sobieskiego.

Tarnopol (34.000) na rozległej wyżynie w ostrym kontynentalnym klimacie, z parowym młynem, browarem, fabryką ram i luster, z wielkimi jarmarkami na konie. W pobliżu W. Borki z fabryką wyrobów konopnych.

Podwoleczyska, graniczna stacya. Od Krasnego linia do Brodów i Wołynia.

Brody (18.000), niegdyś wolne miasto, siedziba izby handlowej z gorzelnią, browarem, tartakiem i innymi.

Na drodze do Rumunii i Węgier: Stanisławów z Knihininem (54.000) z krajową szkołą stolarską z silnie

rozwijającym się przemysłem fabrycznym, w pobliżu Hali, stolica niegdyś książąt ruskich, dziś bez znaczenia.

Kołomyja (41.000) z krajową szkołą garncarską. W dolinie Prutu: Nadwórna, Delatyn, Dora, Jarzemcze, Worochta, Tartarów. W pobliżu Słoboda Rungurska z kopalniami nafty. Kuty, osada ormiańska, słynęła handlem wołami i wyrobem skór safianowych. W pobliżu Ottynia z fabryką maszyn i odlewnią żelaza.

Na linii podkarpackiej oprócz wymienionych poprzednio: Sambor, Krosno z tkalnią mechaniczną i młynem parowym; w jego okolicy liczne źródła i kopalnie nafty: w Chorkówce, Wietrznie, Równem, Potoku, Węglówce, w Iwoniezu, w Gorlicach w okręgu kopalni nafty z odlewnią żelaza i metali, wyrób lanych naczyń kuchennych.

Grybów ze szkołą kołodziejską.

Stary Sącz i nowy Sącz na drodze węgierskiej. Ostatni silniej się rozwija. Górskie miasteczka: Jordanów, Maków, Sucha zamieszkałe przez uboższą, ale bardzo ruchliwą ludność, dla piękności swych okolic ściągają wlewu łowców. Żywiec, kotlinowe miasto z przemysłem sukieniczym, płóciennym, z wielkim browarem i z fabryką papieru. W pobliżu Węgierska Górka z hutami żelaza i fabryką naczyń kuchennych. W okolicy Kęty z fabryką sukna.

Poza linijami głównego ruchu są mniej znaczne osady. Na wyżynie Podolskiej: Trembowla w pięknej okolicy wśród sadów i bardzo żyznych pól z ruinami starożytnego zamku.

Stary gród Brzeżany niegdyś wielkie targowisko handlu ze Wschodem. Na niżach północnych: Zator, stolica niegdyś księstwa; Kamionka Strumiłowa ze szkołą kołodziejską i ciesielską; Żółkiew podnosi się szybko. Bełz, dawna stolica księstwa.

Olesko ze zamkiem, w którym urodził się Michał Wiśniowiecki i Jan Sobieski. Podhorce na krawędzi wyżyny Podolskiej z cennymi pamiątkami w zamku po Sobieskim.

W dolinie Nowotarskiej: Nowy targ, jakby stolica Podhala.

Na południe Zakopane, najśłynniejsze miejsce w Polsce jako uzdrowisko, ściągające mnóstwo turystów, wśród uroczej okolicy. Posiada państwową szkołę dla przemysłu drzewnego, krajową szkołę koronkarską i szkołę gospodarstwa domowego, nadto fabryki papy drzewnej.

Kraje korony św. Szczepana. *do Szege*

Znaczną część Węgier zajmują niziny, roztaczające się wewnątrz łuku karpackiego. Część kotliny Wiedeńskiej sięga na Zachód w granice Węgier nad dolnym biegiem Morawy i nad Litawą. Od wyłomu Dunaju pod Preszburgiem rozciąga się Mała czyli Górno - Węgierska Nizina, od Ostrzychomia do Orsowy Wielka Nizina Węgierska.

Nizina Mała roztacza się po obu brzegach Dunaju i wciska się wązkimi pasami, jakby podłużnymi zatokami, między pasma Karpat.

Poniżej Preszburga rozdziela się Dunaj na ramiona i obejmuje wyspy. Z pośród nich największe i najurodzajniejsze: Wielka i Mała Schütt. Reszta Niziny także urodzajna ~~obejmuje jezioro Neusiedlerskie.~~

Z wielką Niziną łączą się dolina dolnej Drawy i nizina Sławońska. Całe Węgry odznaczają się wielką żyznością.

W Części środkowej pomiędzy Dunajem a Karpatami Siedmiogrodzkimi ciągną się „pusty“ t. j. stepy trawiaste, największe koło Debreczena i Kecskemetu.

Karpaty pokryte bujnym lasem dębów, buków, jodeł i świerków. Leśnictwo dostarcza wielkiego dochodu. Na Słowacyzynie wytworzyło u Słowaków wielką zrzeczność w robocie koło lasu: w ścinaniu drzewa, obrabianiu go i spławianiu.

Pośród gór żyźniejsze doliny obsadzone są ziemniakami, obsiane żytem i owsem. Niższe okolice kwitną uprawą pszenicy. Stoki niższe gór wychylone ku po-

łudniu, obsadzone są winnicami. Podobne stosunki panują w Siedmiogrodzie. Wały gór lesiste, środek wyżyny i doliny obsiane zbożem: owsem, żytem, pszenicą, nawet kukurudzą.

Urodzajność gleby bardzo wielka w ~~Bacze~~, Banacie, na wyspie Schütt i we wielu miejscach. W dolinach Maruszy i ~~Samoszy~~ kwitnie uprawa wina. Na wielką skalę uprawiają tytoń. Lasy na nizinie są głównie lasami liściastymi, złożonymi z dębów, jesionów, grusz, jabłoni, brzoź, buczyn, brzostów i wiązów. Drugim rodzajem lasów są lasy topolowe, zmieszane z jesionami, olchami i wierzbami. Brzegi wód wieńczą lasy olchowe i jesionowe. W środku niziny brak lasów, a rozwój roślinności powstrzymują przymrozki jesienne i suche gorące lata. Rosną tylko bujne trawy, po bagnach rośliny błotne, trzcina, która obok słomy i nawozu suszonego stanowi wyłączny opał.

Na południu rosną już kasztany jadalne.

W Karpatach węgierskich mleczność bydła większa niż w dolinach. Na dolinie Wagu fabrykacja bryndzy.

W Siedmiogrodzie przeważa hodowla owiec i kwitnie wyrób bryndzy, która z mamałygą stanowi główne pożywienie Rumuna. Owce zimują zwykle w Rumunii, a na lato przepędzają je do Siedmiogrodu. Oprócz małego bydła hodują w Siedmiogrodzie wiele świń i gęsi. Wiele też świń w Sławonii i Kroacyi z powodu obfitości lasów dębowych.

Węgry należą do najbogatszych krajów pod względem kopalń w Europie. Górne Węgry posiadają połowę całego bogactwa kopalnianego Węgier i dzielą się na dwa okręgi, na: wschodni i zachodni. Zachodni okręg posiada metale szlachetne. W ~~trachitowych~~ górach ~~Szczawnickich~~ i ~~Krzemnickich~~ znajduje się: złoto, srebro, ołów i miedź, z tych srebro już bardzo przebrane. We wschodnim okręgu znajduje się żelazo. Obfitością jego tylko Styrya przewyższa Górne Węgry.

Sól wydobywają przy Preszowie, w górnem dorzeczu Cisy w Marmaroskiem. Węgiel brunatny dobywają

w dolinie ~~Nitry, Turoczy~~, Orawy. Po Czechach i Styryi najwięcej węgla brunatnego posiadają Węgry.

W Siedmiogrodzie największym bogactwem jest złoto w trachitach, Rudaw Siedmiogrodzkich, we Verespataku, ~~Żalatnie, Nagyak~~.

Bogate pokłady ołowiu są w porfirze Alp Fogarskich. Znaczne pokłady miedzi zawierają łupki krystaliczne przy Balanie.

W dolinie Szyłu i koło Braszowa (Kronstadt) wydobywają węgiel brunatny.

Największym jednak bogactwem Siedmiogrodu jest sól. Sól pojawia się w 40 miejscach jako skały nagie np. w Tordzie, albo tylko lekko przykryta gliną lub żwirem. Nadto wydobywają się liczne źródła gorzko-słone.

W trachitach ~~ę~~ Vihorlatu najwięcej z całych Węgier srebra, trochę złota i żelaza.

W górach Banackich jest bardzo wiele kruszców. Wydobywają miedź, żelazo i węgiel kamienny.

Na zachód od Dunaju w Pięciukościołach wyborny węgiel kamienny, brunatny w Lesie Bakońskim i we wielu miejscach niziny.

Na Alföldzie znajduje się soda w ziemi. Po deszczu wykwita i osiada na trawnikach. Nadto znajduje się w niezliczonych jeziorach ~~ę~~ Alföldu. Powstać ona miała ze zwięzienia trachitów i ~~ę~~ soli.

~~Saletra~~ powstała z butwienia roślin. Największym obszarem wykwitu saletry jest ~~ę~~ płaskowyż lotnych piasków, nazywany kallowym obszarem w okolicy Debreczenu. Drugi obszar koło Szolnoku.

W Kroacyi dobywają cynk, dobry węgiel brunatny, żelazo i trochę siarki.

Gorące źródła lecznicze siarczane są: w Piszczanach, Budzie, Mehadyi, w Trenczynie, szczawie: w Szmeksie i we Fured. *in unguentis*

Przemysł węgierski podnosi się znacznie. Szczególnie oparty jest o płody rolnicze, więc młynarstwo, gorzelnie, browary, cukrownie. Rozwijają się tu także fabryki maszyn, garbarnie, papiernie, hutnictwo szklane.

Buda - Pest, 913.000 mieszkańców, stolica państwa, ognisko kolei z budową maszyn, okrętów, młynami. Preszburg nad Dunajem z silnym ruchem handlowym pośród winnic. Nad Dunajem ~~znaczniejsze porty Raab, Ostrzyhom, Waców.~~

Stuhlweissenburg (Białogród królewski), Debreczen z wielkim handlem na bydło i słońinę. Szolnok, Szegedyn, porty na Cisie.

Maria-Theresiopol, Kecskemet, ~~Zombor~~, targowiska na bydło i wełnę. Temesvar z przemysłem jedwabnych i sukienniczych wyrobów.

Wielki Waradyn, handel zbożem.

Tokaj na stokach wzgórz Hegyalja ze słynnymi winnicami. ~~Buda, Erlau, Arad, Odenburg (Sopron)~~ z winnicami.

Fünfkirchen (Pięćkościółów) z pokładami węgla i łomami marmuru. Krzemnica, Szczawnica z kopalniami złota i srebra. Smolnik i Golnik posiadają żelazo i miedź. Koszyce, Preszow, miasta handlowe. Hałma z fabrykami iodenów i filców. Reschitza-Anina i Miskolez z fabrykami maszyn. W Siedmiogrodzie: Braszów, stolica, z fabrykami sukna. okolica górnicza, Maros-Ujvar, największe kopalnie soli. Klausenburg ze salinami. Sybin (Hermannstadt).

Rjeka, port węgierski.

Królestwo Kroacyi i Sławonii.

Urodzajność gleby sprzyja uprawie zboża, a wielkie lasy dębowe sprzyjają hodowli świń. Hodują owoce, śliwki, wina. Jest wielki wyrób deng do beczek, wywóz i wyrób wódki śliwownicy.

Zagrzeb, 79.000 mieszkańców z wyrobem naczyń porcelanowych. Osiek, ~~Siroki~~ prowadzą handel. Brod nad Sawą.

Bośnia i Hercegowina.

Bośnia. Zachodnia część kraju składa się z pasem wapiennych, jednakże w przeciwieństwie do równoległych gór Dalmacyi znaczna część tego pogórza okryta jest lasem. We wschodniej części kraju występują skały starsze, zawierające w sobie pokłady żelaza, ołowiu, srebra i węgla kamiennego. Napiływowa równina nad Sawą, Posavina, jest bardzo urodzajna. Uprawa roli stoi na niskim stopniu rozwoju; wydaje kukurudzę, pszenicę, jęczmień i dobre gatunki tytoniu. Sady obradzają bardzo obficie; wielki jest wywóz śliwek suszonych. Główny dochód daje gospodarstwo leśne, wielki wywóz tartych i giętych materiałów drzewnych. Lud wyrabia w przemyśle domowym towary żelazne, broń ozdobną, barwne tkaniny wełniane, zdobne kosztownym haftem, kilimki, kobierce, piękne wyroby drewniane i gliniane.

Okolice północno-wschodnie są dobrze zalesione lasami dębowymi, przeto kwitnie tu przemysł wyrobu deng do beczek. Kraj obfituje w bogate płody mineralne. Najważniejszy obszar węglowy jest w dolinie Bosny koło Zenicy. Żelazo także w obfitości. Źródła siarczane w Ilidzie, w dolinie Bosny. Banialuka ze źródłami gorącymi.

Hercegowina, tak nazwana od księcia, który w wiekach średnich otrzymał od cesarza tytuł Herzog. Dolina Neretwy otwiera dostęp do środka. Kraj ogołocony z lasów. Gdzieniegdzie udają się owoce południowe, wino i tytoń.

Sarajewo, 42.000 mieszkańców, stolica. Mostar z fabryką broni i wozów. Banjaluka z przemysłem żelaznym. Zwornik z kopalniami złota i srebra.

Ustrój państwowy.

Na mocy ugody z Węgrami w r. 1867. wprowadzono dualizm w ustrój państwowy tj. podzielono dawne cesar-

stwo Austryackie na dwie części: na cesarstwo Austryackie i królestwo Węgierskie, a w r. 1907. uregulowano stosunek dotyczący ich spraw wspólnych.

Obie części związane są unią personalną t. j. wspólnym monarchą i unią realną, tj. wspólnymi sprawami.

Unia realna obejmuje: stosunek Monarchii do innych państw, wojskowość i sprawy pieniądze na wspólne wydatki.

Obie części Monarchii stanowią nadto celną unią.

Niektóre sprawy wspólne są uregulowane zasadniczo, inne regulują się w razie potrzeby na podstawie wspólnego porozumienia. Są to głównie sprawy handlowe, jak ustawy cłowe, podatkowe od piwa, wódki i cukru, wojskowe, monetarne, przywileje banku Austro-węgierskiego i sprawy kolejowe, o ile one dotyczą wspólnych interesów Monarchii.

Regulują one nadto „kwotę“ na wspólne wydatki: na utrzymanie ambasadorów, t. j. reprezentantów w różnych państwach, dla stosunków dyplomatycznych i na konsulów handlowych; na wydatki wojskowe i inne. Jeżeli nie nastąpi porozumienie, to monarsze przysługuje prawo ustanowienia samemu tej „kwoty“.

Cesarstwo Austryackie nazywają także Przedlitawią, a Królestwo Węgierskie Zalitawią od granicznej rzeki Litawy.

Do Monarchii należy Bośnia i Hercegowina, zajęte w r. 1878, a w r. 1908, wcielone do Monarchii.

Monarchia Austryacko-Węgierska jest państwem konstytucyjnym. Na czele państwa jest monarcha, a obok niego ciała reprezentacyjne, mające udział w prawodawstwie. Monarcha jest najwyższą władzą prawodawczą i wykonawczą.

Przy wstąpieniu na tron składa przysięgę „na konstytucję“ tj. na dotrzymanie zasadniczych ustaw państwa i rządzenie z reprezentantami ludów.

Jego tytuł: Cesarz Austrii, Król Czech, Galicyi i Lodomeryi z W. Ks. Krakowskiem Ks. Oświęcimskiem i Zatorskiem itd. i Apostolski Król Węgier, albo Jego c. i kr. Apostolska Mość.

Osoba monarchy jest uświęcona, nietykalna i nieodpowiedzialna. W sprawach sądowych monarchia ma najwyższe prawo łaski czyli amnestyi. Może wyznaczyć karę w całości lub w części darować. Ma prawo abolicyi tj. wstrzymania dochodzenia sądowego. Do niego należy prowadzenie polityki zewnętrznej, wypowiedanie wojny, zawieranie pokoju z państwami.

W niektórych sprawach jest związany uchwałami rady państwa i delegacyi.

Wszelkie ubliżenie jemu bywa surowo karane jako „obraza majestatu“.

Rządzi przy pomocy ministrów, którzy ponoszą odpowiedzialność za swe czynności. Wszystkie rozporządzenia monarchy muszą być „kontrasygnowane“ tj. podpisane przez ministra.

Monarcha jest najwyższym wodzem. Urzędnicy państwowi składają mu przysięgę wierności i posłuszeństwa. Jako głowa domu swego ma prawo ustanawiania dworu dla członków swego domu, postanawiania w sprawach ich małżeństwa i t. d.

Monarcha pobiera pensję, tak zwaną listę cywilną 22,600.000 koron.

Ciało reprezentacyjne.

Najwyższem ciałem reprezentacyjnem jest rada państwa, złożona z dwóch izb: z izby panów i z izby posłów.

Izba panów.

Członkami izby panów są: pełnoletni członkowie domu cesarskiego w 20 roku swego życia nadto arcybiskupi i biskupi, ci ostatni, jeżeli mają tytuł książęcy; pełno-

letni naczelnicy rodów szlacheckich, mający rozległe dobra ziemskie, którym cesarz nadał prawo dziedzicznego zasiadania w izbie panów; mężowie zasłużeni około państwa, kościoła, koło nauki i sztuki, których cesarz zamianował dożywotnimi członkami Izby. Ilość członków izby nie może przekraczać 170, a nie być niższą od 150. Prezydentów i wiceprezydentów izby mianuje cesarz.

I z b a p o s t ó w .

Izba posłów składa się z 516 członków, wybieranych przez ludność na 6 lat na podstawie wyborów powszechnych, równych i bezpośrednich, podług ilości mieszkańców kraju koronnego z pięciu kuryi wyborczych tj. wielkich posiadłości ziemskich, z miast, izb handlowych i przemysłowych, gmin wiejskich i kuryi powszechnej, obejmującej wszystkich obywateli pełnoletnich.

Prawo czynnego wyboru tj. wybierania posła ma każdy obywatel austriacki, który ma 24 lata, jest nieposzlakowany i przebywa najmniej jeden rok w miejscu wyboru i jest własnowolny.

Prawo biernego wyboru t. j. być posłem wybranym posiada każdy obywatel austriacki, mający 30 lat, posiada prawo czynnego wyboru i najmniej od 3 lat posiada poddaństwo austriackie.

Nie mają prawa wyborczego: wojskowi w służbie czynnej i na urlopie będący, zostający pod dozorem policyi, ci którzy popadli w konkurs, otrzymują wsparcie przeznaczone dla ubogich z funduszków publicznych i ci, którzy dopuścili się przestępstwa przeciw prawu swobodnego wyboru.

Urzednicy wojskowi mają prawo czynnego wyboru.

Posel jest nietykalny i nie może być ścigany przez przez sądy bez poprzedniej zgody na to rady państwa.

Radę państwa zwołuje lub rozwiązuje cesarz.

Do rady państwa należą: ustawodawstwo, dotyczące wszystkich krajów koronnych, ustawodawstwo wojskowe. Uchwalanie budżetu, podatków i różnych poborów. Rada państwa ma nadzór nad czynnością ministrów i prawo pociągania ich do odpowiedzialności przed trybunałem państwa.

Uchwały zapadają większością głosów, a stają się prawomocne, jeżeli je przeprowadzą obie izby i cesarz je zatwierdzi czyli sankcyonuje.

Przewodniczący sejmku jest mianowany przez cesarza; u nas i w Dolnej Austrii nazywa się marszałkiem w Czechach nadmarszałkiem, w innych krajach koronnych prezydentem.

Delegacye.

Do zawiadowania wspólnemi sprawami obu części Monarchii służą delegacye. Do delegacyi wysyła izba panów z łona swego 20 delegatów, a izba posłów 40. Ze strony węgierskiej izba magnatów wysyła 20, a sejm węgierski 40.

Delegacye obradują naprzemian we Wiedniu, lub w Budapeszcie. Obradują osobno austryacka, a osobno węgierska i udzielają sobie pisemnie swych uchwał. Jeżeli nie było zgody, to schodzą się razem i obradują.

Uchwały delegacyi do swej prawomocności potrzebują sankcyi cesarskiej.

Samorząd.

Sejmy.

Dla poszczególnych krajów koronnych przeznaczone są sejmy. Należą no nich: sprawy dotyczące rolnictwa, hodowli bydła, gospodarstwa lasów krajowych, sprawy kościelne, szkolnictwa ludowego i zawodowego, dobroczynności publicznej, sprawy zdrowotne, utrzymywanie szpitali, drożnictwo, zakłady utrzymywane z funduszków

krajowych. Sejm zawiaduje majątkiem kraju. Ustanawia budżet krajowy. Na opędzenie potrzeb ustanawia wysokość dodatków krajowych do podatków państwowych.

Wybory do sejmu dokonują się na lat 6, u nas w kraju podług czterech dawnych kuryi: kuryi wielkich posiadłości ziemskich, miast i izb handlowych, przemysłowych, oraz gmin wiejskich. W niektórych krajach dodano kuryę piątą powszechną.

Do sejmu naszego wchodzi: oprócz posłów wybranych i wiryliści tj. tacy, którzy na podstawie swej godności wchodzi do sejmu, są to rektorowie uniwersytetów i szkoły politechnicznej, arcybiskupi i biskupi.

W y d z i a ł k r a j o w y.

Do wykonywania uchwał sejmu jest wydział krajowy wybrany przez sejm z łona posłów sejmowych. On administruje majątkiem kraju.

P o w i a t.

Kraj podzielony jest na powiaty. Powiatem rządzi wybrana rada powiatowa z marszałkiem powiatowym na czele. Jego wybór potrzebuje zatwierdzenia cesarza. Zadaniem rady powiatowej jest zawiadywanie sprawami powiatu; ustanawianie podatków na opędzenie potrzeb rady powiatowej, utrzymanie dróg w powiecie, zawiadywanie instytucjami zdrowotnymi, instytucjami dobroczynności publicznej, zakładami powiatowymi, nadzór nad majątkiem gmin.

Rady powiatowe są w Galicyi, Czechach i Styryi.

G m i n a.

Gmina jest podstawą samorządu. Rządzi z nią rada gminna z naczelnikiem, prezesem lub prezydentem na czele.

Niektóre miasta rządzą się własnym statutem. Rada gminna tych miast zastępuje starostwo; którego czynności oprócz uchwalonych przez radę spełnia magistrat. Wykone czynności wynikłe z tak zwanego „poruczonego działania“: sporządza listy wyborcze, ściągą państwowe podatki i t. d. Rada ustanawia dla potrzeb gminy podatki gminne, zarządza majątkiem gminy, dba o porządek, o drogi, dba o zdrowotność, oświatę i utrzymuje służące im instytucje. Do niej należą szkoły ludowe, pospolite i wydziałowe i wszelkie szkoły przez nią utrzymywane, instytucje dobroczynne, dozór nad targiem i artykułami żywności.

R z ą d.

W imieniu cesarza rządzą ministrowie i im podwładne organy. Wykonują oni uchwały, strzegą i wykonują ustawy państwa, rady państwa, prowadzą administrację. Do tego celu ustanawiają urzędy i wydają rozporządzenia odpowiednie.

Za swoje czynności są odpowiedzialni przed radą państwa i mogą być postawieni w stan oskarżenia przed trybunałem państwa.

W skład ministerstwa wchodzi 9 ministerstw: 1) Ministerjum spraw wewnętrznych. Do niego należą wszystkie urzędy polityczne, jak namiestnictwa, starostwa, sprawy gmin i stowarzyszeń i sprawy wyborcze, policyjne, zakłady humanitarne, zakłady szpitalne i ubezpieczeń robotników od wypadków.

2. Ministerjum oświaty i wyznań ma zwierzchnictwo nad sprawami dotyczącymi (majątku, fundacji kościoła i t. p.), wychowaniem i nauczaniem.

3. Ministerjum handlu zawiaduje sprawami: instytucjami handlu, przemysłu, komunikacji, poczt, tefegrafów, telefonów, żeglugi i ceł. W łonie swoim posiada zawodowych doradców.

4. Ministerium rolnictwa zawiaduje sprawami rolnictwa, lasów, rybactwa, hodowli bydła.

5. Ministerium kolei zawiaduje sprawami kolejowymi.

6. Ministerium robót publicznych zawiaduje wszelkimi budowlami publicznymi dróg lądowych i wodnych, sprawami górniczymi, turystyką, wystawami i szkołami przemysłowymi, górniczymi. Do niego należą opatrywanie wynalazków w marki ochronne, urzędy miar i wag.

7. Ministerium finansów zawiaduje skarbem państwa, urzędami mennicznymi, drukarnią Dworu i państwa, monopolami. Do niego należą podatki, długi państwa.

8. Ministerium sprawiedliwości ma nadzór nad sprawami sądowymi, ustanawia notaryuszów, zarządza domami karnymi i obsadza posady sędziów. Na wyroki sądowe i procesy niema żadnego wpływu.

Sądownictwo jest we wykonywaniu spraw sądowych zupełnie niezawisłe.

9. Ministerium obrony krajowej zajmuje się uzupełnieniem, zaprowiantowaniem, umieszczeniem wojsk. Do niego należy żandarmerya.

Prócz wymienionych ministerstw są ministrowie bez teki, bez specjalnej działalności czyli resortu. Są oni tylko doradcami monarchy i ministerstw, tak zwanymi „rodakami“. Są to ministrowie niemiecki, czeski, a trzeci dla Galicyi.

Wszyscy ministrowie stanowią pod przewodnictwem cesarza lub prezydenta ministrów radę ministeryalną.

Wspólne ministerium.

Do sprawowania zarządu obu części Monarchii są w Austrii:

1. Ministerium spraw zewnętrznych i Domu cesarskiego. Do niego należą sprawy z obcymi państwami, posłowie, ambasadorowie, konsulowie, współdziała w niektórych sprawach rodziny Domu cesarskiego n. p. w sprawach zawierania małżeństw, następstwa tronu i t. d.

2. Wspólne ministeryum wojny.

3. Wspólne ministeryum finansów zawiaduje sprawami finansowemi obu części Monarchii. Do niego należy zarząd Bośni i Hercegowiny.

Namiestnictwo.

Do wykonywania czynności w zastępstwie, ministrowie są po poszczególnych krajach koronnych naczelnicy krajów. U nas namiestnik.

Starostwo.

Starostwa podlegają namiestnictwu. Są pierwszą instancją w sprawach handlowo-przemysłowych. Przewodzą przepisy, odnoszące się do ochrony robotników, czuwają nad wykonaniem ustaw o zdrowotności. Rozpisują pobory wojskowe, zarządzają podatkami bezpośrednimi, dozorują czynności gmin, stoją na czele szkolnictwa ludowego, wykonują nadzór policyjny.

Prawa i obowiązki obywateli.

Zasadnicze ustawy państwowe z r. 1867. są podstawą budowy całego państwa. One ograniczają samowolę rządu i przyznają pewne prawa obywatelom.

Obywatelem państwa jest ten, którego rodzice posiadali prawo obywatelstwa. Obcy poddani o uzyskanie prawa obywatelstwa muszą się starać; składają przed władzą polityczną przysięgę poddańczą.

Prawo obywateli.

1. Wszyscy obywatele są wobec prawa pomiędzy sobą równi.
2. Wszyscy mają dostęp do wszelkich urzędów publicznych.

3. Po wypełnieniu powinności wojskowych mają prawo opuścić państwo.
4. Mają swobodę przesiedlania się.
5. Rozporządzania dowoli swą własnością.
6. Zagwarantowane mają bezpieczeństwo swej osoby przed karą i więzieniem ze strony władz bez poprzedniego udowodnienia winy.
7. Nietykalność domu i tajemnice listów.

W wyjątkowych razach w czasie wojny lub rozruchów mogą być listy otwierane i dom przeszukany.

8. Wolność słowa n. p. na zebraniach publicznych, w pismach i wolność prasy, o ile artykuły nie zagrażają bezpieczeństwu osób, państwa i porządkowi publicznemu. W przeciwnym razie reprezentanci władzy zgromadzenia publiczne zamykają lub pisma konfiskują.
9. Wolność sumienia i wyznania.
10. Wolność nawracania i inne.

Obowiązki obywateli.

1. Do obowiązków obywateli należą:

służba wojskowa, płacenie podatków, stawanie na wezwanie sądu za świadki i przyjmowanie pewnych urzędów. Od stawania za świadka są uwolnieni krewni oskarżonego i obrońcy. Każdy obowiązany jest przyjąć godność radnego w gminie w razie wykazu opiekuna, sędziego przysięgłego. Każdy powinien znać prawa i rozporządzenia władz. Ich nieznajomość nikogo nie usprawiedliwia.

Być wiernym i posłusznym prawom.

Opieka prawna.

Każdy obywatel doznaje opieki prawnej w sądzie. Sądownictwo dzieli się na cywilne i kryminalne.

Do cywilnego należą spory pomiędzy poszczególnymi osobami o posiadanie, prawo własności, zastawu, służebności, dziedzictwa, układów najmu, kupna.

Sądownictwo karne zajmuje się przestępstwami, za które z góry jest oznaczona kara, n. p. o złodziejstwo, morderstwo i t. p.

Organizacya sądów.

Sądy powiatowe są sądami pierwszej niższej instancji, rozstrzygają w cywilnych sprawach drobnych jeżeli tość sporu nie przechodzi 1000 kor.

Sądy obwodowe w większych miastach, a w stolicach krajowe. Są to sądy kolegialne, złożone z senatów, w które wchodzi 3—4 sędziów. Do nich należą sprawy cywilne, których przedmiot w sprawach karnych sporu przenosi wartość 1000 koron, są pierwszą instancją, prowadzą śledztwo, rozstrzygają w sprawach przy przewinieniach i zbrodniach, o ile one nie należą już przed ławę sędziów przysięgłych, one są wyższą instancją dla sądów powiatowych.

Sądy wyższe krajowe są instancją drugą wyższą i mają nadzór nad czynnościami niższych sądów.

Najwyższy trybunał sądowy i kassacyjny we Wiedniu jest ostatnią instancją przeciw wyrokom niższej instancji.

Sądownictwo handlowe.

Dla spraw handlowo-przemysłowych istnieje specjalna ustawa handlowa z r. 1862.

We Wiedniu, w Pradze i Tryeście istnieją osobne sądy handlowe, w innych są senaty handlowe przy sądach obwodowych, których przedmiot sporu przechodzi wartość 1000 koron. W sprawach drobniejszych rozstrzygają we Wiedniu, Pradze i Tryeście osobie sądy handlowe, w innych krajach sądy powiatowe.

W skład każdego senatu handlowego wchodzi jeden sędzia ze stanu kupieckiego, wybrany przez izbę handlowo-przemysłową na 3 lata, uprawniony do głosowania przy wydawaniu wyroku.

Sądy przysięgłych.

Dla spraw, które pociągają za sobą karę najmniej pięcioletniego więzienia i dla przestępstw prasowych są sądy przysięgłych.

Siedzibą sądów przysięgłych są miasta, w których znajdują się trybunały sądowe pierwszej instancyi.

„Ława“ przysięgłych składa się z trzech sędziów zawodowych i 12 przysięgłych obywateli, wylosowanych z 36 powołanych.

Ministerstwu przysługuje prawo zawiesić najdłużej na 1 rok sądy przysięgłych, jeżeli ława przysięgłych dopuściła się czegoś karygodnego. Zdać musi zaraz z tego sprawę przed radą państwa i na żądanie obu izb znowu je przywrócić.

Trybunał administracyjny i trybunał państwa we Wiedniu.

Sprawy sporne administracyjne przeciw rozporządzeniu ministra, wydziałów krajowych, rad gminnych i powiatowych, rozstrzyga trybunał administracyjny.

Trybunał państwa rozstrzyga sprawy sporne pomiędzy sądami a władzami administracyjnymi, władzami autonomicznymi a najwyższymi władzami państwowymi, sprawy sporne pomiędzy poszczególnymi krajami koronnymi, zażalenia obywateli na uszczuplenie ich praw przez władze polityczne, pretensye krajów, lub obywateli do państwa.

Prokuratorya.

Wszystkie trybunały sądowe mają przydzielonych sobie oskarżycieli państwowych, czyli prokuratorów i nadprokuratorów, a trybunał kasacyjny generalnego prokuratora. Zadaniem ich jest nietylko wnosić przed trybunał oskarżenie, ale mają także obowiązek przytoczyć wszystkie okoliczności łagodzące i przemawiające na korzyść obwinionego.

Wojskowość.

Zbrojna siła Monarchii dzieli się na wojsko liniowe, obronę krajową, pospolite ruszenie i marynarkę.

Wojsko liniowe i marynarka są wspólne obu częściom Monarchii. Obrona krajowa i pospolite ruszenie są własnością każdej części z osobna. Wojsko liniowe i marynarka podlegają ministeryum wojny, służą do obrony państwa przed zewnętrznym nieprzyjacielem i utrzymania porządku wewnątrz państwa.

Obrona krajowa i pospolite ruszenie podlegają ministerstwu obrony krajowej i służą do poparcia stojącego wojska w czasie wojny. Obrona krajowa na Węgrzech nazywa się Honwedami.

Armia dzieli się na piechotę, marynarkę, kawaleryę, artyleryę, wojsko pionierskie, służbę zaprzęgową i zdrowotną, oddziały telegrafów i telefonów.

Służba wojskowa jest powszechna i dla każdego obywatela obowiązująca.

Niezdolni do wojska opłacają takse wojskową zależną od wysokości swych dochodów.

Do poboru wojskowego obowiązani są mężczyźni od 1. stycznia tego roku, w którym ukończyli 21. rok życia.

Do pospolitego ruszenia obowiązani są wszyscy zdolni do noszenia broni, którzy nie należą do innych wojsk od ukończenia 19. roku życia, aż do 42. roku życia. Oficerowie i urzędnicy wojskowi do r. 60.

Każdy, kto ukończył szkołę średnią, przemysłową, akademię handlową, lub szkoły z nimi równorzędne, ma prawo do jednorocznej służby.

Szkolnictwo.

Szkolnictwem kieruje ministerstwo wyznań i oświecenia.

Podlegają mu rady szkolne krajowe, okręgowe i miejscowe.

Do rady szkolnej krajowej wchodzi urzędnicy polityczni, przedstawiciele wydziału krajowego, przedstawiciele poszczególnych wyznań i zawodowi profesorowie. Na czele rady szkolnej jest namiestnik, lub jego zastępca. Rada szkolna krajowa zawiaduje szkołami ludowymi, średnimi i zawodowymi.

Do rady szkolnej okręgowej wchodzi przedstawiciele nauczycielstwa, przedstawiciele wyznań i gmin, tudzież inspektorowie szkolni. Przewodniczącym rady szkolnej jest starosta, w miastach z odrębnym statutem prezydent miasta. Rada szkolna okręgowa zawiaduje szkołami ludowymi.

Rada szkolna miejscowa jest w każdej gminie. Wchodzi do niej reprezentanci gminy, szkoły, wyznań i inspektor szkolny okręgowy. Przewodniczącym jest naczelnik gminy, albo któryś z reprezentantów gminy. Do rady miejscowej należą szkoły ludowe w gminie.

Szkoły.

Szkoły dzielą się na ludowe pospolite i wydziałowe. Dla dzieci przed wiekiem szkolnym, są szkoły zwane ogródkami froeblovskimi, ochronki dla dzieci biedniejszych i szkoły dla upośledzonych umysłowo.

Do szkół średnich należą: gimnazya, szkoły realne, realne gimnazya, gimnazya reformowane licea i seminaria.

Gimnazya reformowane posiadają cztery klasy niższe realne, a cztery wyższe odpowiadające [gimnazyum wyższemu.

Matury tych szkół upoważniają na uniwersytet, realne do szkoły politechnicznej.

Do wyższych szkół należą: uniwersytety, szkoły politechniczne, akademie rolnicze, górnicze, i weterynaryjne.

Pełny uniwersytet posiada cztery wydziały czyli fakultety: teologiczny, prawniczy, medyczny i filozoficzny.

Austria posiada 8 uniwersytetów: w Bernie, Czerniowcach, Gracu, Innsbrucku, w Krakowie, Lwowie, i w Pradze dwa jeden czeski, a jeden niemiecki i we Wiedniu.

Szkoła politechniczna posiada z reguły pięć wydziałów: ogólny, inżynierski, architektoniczny, mechaniczny i chemiczny.

W Austrii jest 7 szkół politechnicznych: w Bernie, w Pradze po dwa, czeski i niemiecki, w Gracu, we Lwowie i we Wiedniu.

Akademia rolnicza w Wiedniu kształci gospodarzy leśnictwa, rolnictwa i techników dla kultury roli i lasu.

Akademie weterynaryjne we Wiedniu i we Lwowie.

Akademie górnicze w Lublanie i w Przybramie.

Szkoły zawodowe.

Szkoły zawodowe kształcą dla przemysłu, handlu, leśnictwa, rolnictwa, sztuki, muzyki, dramatu, wojskowości, rzemiosł i innych.

Szkoły zawodowe przemysłowe podlegają ministerstwu robót publicznych.

Należą tu: szkoły przemysłowe państwowe. One przygotowują głównie do budownictwa, przemysłu mechanicznego i chemicznego, szkoły majstrów; szkoły rzemiosł, szkoły przemysłowe uzupełniające dla młodzieży, oddanej przemy-

słowi, która szkoła zawodowych nie kończyła; szkoły specjalne: koronkarstwa, tkactwa, koszykarstwa, ceramiki, przemysłu szklanego, dla przemysłu drobiazgowych (quincaillerie, Kurzwaren), dla przemysłu włókienniczego.

Szkolnictwo kupieckie obejmuje: uniwersytety handlowe; jest nim uniwersytet w Tryeście; akademie exportowe dwuletnie we Wiedniu, akademię nautyczną w Tryeście i z oddziałami handlowymi, akademie handlowe, niższe dwuletnie szkoły handlowe, handlowe szkoły uzupełniające trzyletnie dla zajętych już w handlu.

Wszystkie te szkoły handlowe mają za zadanie przysposobić do prowadzenia handlu; exportowa akademia przysposabia dla handlu zewnętrznego i na posterunki handlowe za granicą.

Biblioteki i muzea.

Do podniesienia nauki służą biblioteki i muzea, jak cesarska biblioteka we Wiedniu, biblioteki uniwersyteckie, przy szkołach i różnych stowarzyszeniach. Dla handlu doniosłe znaczenie ma muzeum handlowe we Wiedniu, posiadające nietylko zbiory, ale dające kupcom informację do zrozumienia i nawiązania stosunków za granicą. Utrzymuje bowiem stosunki ze wszystkimi wielkimi targowiskami Ziemi.

Skarbowość

Dla prowadzenia gospodarki finansowej państwa układa rząd budżet i przedkłada go radzie państwa do zatwierdzenia. Wrazie nie zatwierdzenia budżetu, nastaje prowizoryum budżetowe, wprowadzone na podstawie osobnego rozporządzenia aż do uporządkowania stosunków.

Nad sprawami finansowymi państwa czuwa najwyższy trybunał rachunkowy niezależny od ministrów, podległy bezpośrednio cesarzowi, sprawdza rachunki, zamyka je i przedkłada radzie państwa.

Państwo czerpie dochody z ^{wielu} ^{rodzajów} ^{tych} źródeł majątkowych: z kopalń, z ^{domów} ^{czynszowych}, z dochodów kolei, poczty, telegrafów, z sprzedaży tytoniu, prochu, soli i t. d., ^{podatków}.

Podatki są bezpośrednie i pośrednie.

Podatki bezpośrednie bywają pobierane bezpośrednio od osób. Są to:

podatek gruntowy od roli, domowo-czynszowy i klasowy. Podatek czynszowy pobiera się od domów czynszowych a klasowy od domów niewynajmowanych. Ażeby pomódz rozwojowi budowania, uwalnia rząd domy czynszowe na 12 lat od podatku.

Podatek ogólnie zarobkowy płacą ludzie zarobkujący od swych przedsiębiorstw, jak n. p. kupcy, przemysłowcy, lekarze, adwokaci.

Podatek kas oszczędności, towarzystw akcyjnych, zarobkowych i gospodarczych, które corocznie mają składać publicznie swoje rachunki.

Podatek od rent osobistych.

Podatek od papierów państwowych.

Podatek osobisty płaci każdy, kto ma więcej dochodu niż 1200 koron rocznie.

Podatek od płacy wyższej nad 6400 koron rocznie.

Pośrednie podatki. Do nich należą podatki spożywcze od piwa, od wódki, cukru, nafty, wina i mięsa.

Cła, należytości, taksy.

Od towarów przywożonych z obcych krajów optaca się cło, od szmat optaca się cło przy wywozie.

Cła są albo tylko dla uzyskania dochodów dla państwa i bywają nakładane na towary nie wytwarzane w Monarchii; albo są cłami ochronnemi dla popierania przemysłu swojskiego.

Ponadto są cła dla przeszkodzenia współzawodnictwa obcego przemysłu ze swojskim.

Należytości prawne składa się n. p. przy zawieraniu układów, interesów handlowych, wystawianiu świadectw, kwitów, weksli, spadku lub darowiznach.

Jeżeli należytość nie przenosi 50 koron, to opłaca się ją we formie stempli.

Taksy opłaca się za nadanie n. p. szlachectwa, orderu, lub wysokiego urzędu, za przywileje wynalazku, za dopuszczenie do adwokatury i t. d.

Monopole i regalia.

Monopol t. j. wyłączne prawo wytwarzania i sprzedaży w Austrii tytoniu, soli, prochu przez państwo.

Do regaliów należy przedsiębiorstwo loteryjne.

Przedsiębiorstwa przemysłowe.

Przemysł dzieli się na rękodzieło, na koncesyonowany i wolny przemysł.

Rękodzielnictwo wymaga nauki i długiego ćwiczenia się w niem.

Koncesyonowany przemysł potrzebuje do otwarcia przedsiębiorstwa pozwolenia rządu, ato ze względów bezpieczeństwa i zdrowia.

Inne rodzaje przemysłu są wolnym przemysłem.

Do prowadzenia przemysłu rękodzielniczego należy zgłosić się do władzy przemysłowej i wykazać się uzdolnieniem do jego prowadzenia.

Do prowadzenia przemysłu koncesyonowanego potrzeba uzyskać na to pozwolenie i wykazać się dowodem uzdolnienia.

Do prowadzenia wolnego przemysłu, potrzeba zgłosić się u władzy przemysłowej.

Uzdolnienie przemysłowe.

Uzdolnienie przemysłowe reguluje ustawa z r. 1907. Do otrzymania świadectwa uzdolnienia potrzeba najmniej dwuletniej nauki w pewnym przemyśle i złożenia egzaminu czeladnika, albo przynajmniej trzyletniej praktyki jako czeladnika w rękodziele lub podobnym przedsiębiorstwie fabrycznym, lub w warstacie fabryki.

Zamiast tego można uzyskać uzdolnienie po ukończeniu zawodowej szkoły.

Siły pomocnicze w przemyśle.

Do pomocy przedsiębiorcy przemysłowemu służą: czeladnicy, pomocnicy, kelnerzy, robotnicy fabryczni, uczniowie i różna służba. Zaopatrzeni są w książki „służbowe“.

Pracownicy handlowi.

Do personalu kupieckiego zaliczają się: kupczyki, prokurzyści, pomocnicy handlowi i uczniowie.

Spoczynek świąteczny.

Praca w przemyśle w niedzielę ustaje, a spoczynek ma trwać od 6 rano w niedzielę przez 24 godziny.

Praca w handlu może trwać w niedzielę najwyżej 4 godziny, a w biurach najwyżej dwie.

Stowarzyszenia przemysłowe.

Do zastępstwa w sprawach przemysłowych są powołane stowarzyszenia przemysłowe danego miejsca z każdego rodzaju przemysłu.

Członkami ich są samodzielni przemysłowcy, a uczestnikami są pomocnicy przemysłowi.

Celem tych stowarzyszeń jest popieranie interesu członków i uczestników stowarzyszeń, pielęgnowanie

ducha jedności i godności stanu przemysłowego. Utrzymują kasy chorych, udzielają zapomóg, popierają rozwój swego przemysłu przez użytkowanie wspólnych maszyn, zbieranie wzorów, wprowadzenie pośrednictwa pracy, popieranie szkół zawodowych.

Mają obowiązek potwierdzać świadectwa uczniów. Zdają sprawę ze swych czynności przed izbą handlowo-przemysłową.

Kilka stowarzyszeń przemysłowych z pewnego obszaru kraju może dobrowolnie połączyć się w jeden związek stowarzyszeń.

Związki całego powiatu mogą być uznane przez władze polityczne jako przymusowe, do których wszystkie stowarzyszenia przemysłowe muszą przystąpić. Kilka związków powiatowych może się związać w związki krajowy.

Do pouczenia stowarzyszeń przemysłowych są przeznaczeni instruktorowie przemysłowi, a do pilnowania przepisów ustawą nakreślonych są przeznaczeni komisarze stowarzyszeń.

Dla stosunków handlowych istnieją z urzędu gremia handlowe.

Ustawodawstwo socjalne.

Zabezpieczenie chorych.

Wszyscy zajęci w przemyśle lub handlu podlegają przymusowi zabezpieczenia na wypadek choroby. W tym celu istnieją powiatowe kasy chorych. Kto w swem przedsiębiorstwie zatrudnia więcej jak 100 osób może urządzić osobną kasę chorych. Takie kasy w podobnym wypadku mogą urządzić stowarzyszenia przemysłowe i gremia kupców.

Kasy chorych dostarczają bezpłatnie opieki lekarskiej i lekarstw, a nadto, jeżeli członek stowarzyszenia

jest chory dłużej niż 3 dni i pozbawiony możliwości zarobku, otrzymuje zapomogę wynoszącą 60% jego dziennego zarobku, na wypadek śmierci ponoszą kasy chorych koszty pogrzebu.

Do kasy chorych płacą członkowie najwyżej 3% zarobku; na który składają się w $\frac{1}{3}$ części przedsiębiorcy, a w $\frac{2}{3}$ robotnicy.

Ponadto istnieją kasy zapomogowe różnego rodzaju.

Ubezpieczenie od wypadków.

Państwo stara się o to, ażeby zajęcia w przemyśle mogli mieć korzystne warunki dla swego życia i zdrowia i w tym kierunku wydaje różne zarządzenia. Jeżeli robotnik ulegnie wypadkowi, wówczas znajduje pomoc w ubezpieczeniu. Przy zupełnej utracie zdolności do pracy otrzymuje 60% swego rocznego zarobku, 50% przy czasowym ubezwładnieniu, na wypadek śmierci na pogrzeb do 50 K i rentę dla wdów i sierót i tych, których zmarły żywił.

Są to zakłady ubezpieczenia robotników od wypadków. Zakłady te zawisłe są od ministerstwa robót.

Do składania należności na rzecz ubezpieczenia obowiązani są pracodawcy podług skali niebezpieczeństwa, na które są przedsiębiorstwa podzielone. Przedsiębiorcy płacą 90% a ubezpieczeni 10%.

Towarzystwo ubezpieczeń prywatnych urzędników służy do tego, ażeby w niem urzędnicy prywatni po ukończeniu 18. roku życia, pobierający u swego pracodawcy najmniej 600 K, i publiczni, którzy nie mają prawa do pensji z powodu niezdolności do pracy lub starości ubezpieczyli się obowiązkowo.

Nie mają obowiązku zapisania się na członków ci, którzy wstępują do służby po 55. roku swego życia, lub ze służby występują.

Po ubezpieczeniu otrzymują wdowy rentę, datek na wychowanie dzieci, albo jednorazową odprawę.

Ubezpieczeni podzieleni są na 6 klas, stosownie do pobieranej pensji i podług tych klas opłacają premie tak służbodawcy jak i służba

Towarzystwem zarządza wydział złożony w jednej połowie ze służbodawców, a drugiej połowie z ubezpieczonych. Na czele wydziału stoi prezydent, mianowany przez ministra spraw wewnętrznych.

Opieka nad ubogimi.

Gmina jest obowiązana dać zaopatrzenie „przynależnemu“ do niej, jeżeli bez własnej winy popadł w ubóstwo, a z nikąd nie może otrzymać wsparcia.

Wsparcie jest otwarte albo zamknięte. Przy otwartem wsparciu płaci gmina czynsz za mieszkanie w domu ubogich, udziela ubrania, pożywienia, pracy, do której jest obowiązany, pomocy lekarskiej, umieszczenia w szpitalu, wspiera pieniędzmi, lub czasowo daje schronienie.

Zamknięta opieka nad ubogimi polega na utrzymywaniu domu ubogich, domu sierot.

Jeżeli gmina utrzymuje ubogiego z innej gminy, to ma prawo żądać od niej zwrotu kosztów.

Dochody na opiekę ubogich płyną z przeznaczonych dobrowolnie przez gminę funduszów i z przeznaczonych na to dochodów, jak: z taks za przyjęcie do związku gminy, za udzielenie obywatelstwa w gminie, za prawo utrzymywania otwartych szynków poza godziną zwykłego zamykania bram, od widowisk, przedstawień teatralnych.

Najwyższy nadzór nad opieką ubogich ma Wydział krajowy.

Ochrona robotników.

Państwo bierze w obronę nieletnich pracujących i orzeka, że dzieci przed 12. rokiem życia nie mogą być

do regularnej pracy przemysłowej używane. Pomiędzy rokiem 12—14 tylko wtedy, jeżeli praca nie szkodzi ich zdrowiu i wykonywaniu obowiązku szkolnego nie przeszkadza.

Czas pracy ich dziennej nie może przenosić 8 godzin.

Aż do 16. roku życia nie mogą ani przed 5-tą rano ani po 8-mej wieczorem być używani do regularnej pracy w przemyśle. Nie wolno także w nocy zatrudniać kobiety w przemyśle.

Izby handlowo-przemysłowe.

Do opieki nad handlem i przemysłem, bankami i towarzystwami ubezpieczeń powołane są dla pewnych okręgów izby handlowe i przemysłowe.

One zakładają szkoły handlowe, muzea, urządzają kursy zawodowe, prowadzą spis przedsiębiorstw i zdają sprawę z rozwoju handlu i przemysłu swego okręgu.

Izby handlowe i przemysłowe bywają zakładane także za granicą dla poddanych Monarchii.

Ochrona patentów i marek.

Państwo zapewnia wynalazcom prawo wyłącznego użytkowania ich wynalazku i nadaje im na to patent z urzędu patentowego z Wiednia.

Patent nadaje się na 15 lat.

Ochrona marki.

Dla wyróżnienia pewnego towaru od innych, nadaje się towarowi markę, t. j. jakiś znak, obrazek. Pragnący mieć markę, zgłasza się do Izby handlowej i przemysłowej.

Konsulaty.

Po różnych wielkich ogniskach handlowych, poza krajem ustanowione są dla popierania interesów handlowych Monarchii konsulaty.

Konsulów powołują czasem z poddanych obcego państwa ze stanu kupieckiego. Nie posiadają oni pensyi, ale pobierają honorarium za pewne czynności. Drugim rodzajem konsulów są konsulowie urzędnicy płatni.

Zadaniem konsulów jest mieć spis poddanych swego państwa, legalizować ich dokumenty, zaopiekować się ich majątkiem na wypadek śmierci. Wydają paszporty, i wizują je, udzielają pomocy w razie, gdy popadną w nędzę i ułatwiają powrót do kraju. Na wschodzie są konsulowie sędziami własnego państwa. Zdają sprawozdanie z ruchu przemysłowego i handlowego kraju, w którym przebywają, dają informacje dla poparcia wywozu z Monarchii.

Cesarstwo niemieckie.

Cesarstwo Niemieckie składa się z 25 państw i kraju koronnego Alzacyi - Lotaryngii. Obejmuje 540.777 km² z 65.000.000 mieszkańcami 120 na km².

Moneta: złota (marka = 100 fenigom) = 1 K 20 h.

Oparte z południa o Alpy i Sudety, z północy o Bałtyk i Niemieckie (Północne) morze, wsuwa się na półwysep Jutlandzki (Cymbryjski) aż po rzekę Königs Aa. Na zachód i wschód otwarte, zajmuje prawie środek Europy, skupia przeto u siebie najważniejsze drogi handlowe Europy, przechodzące ze wschodu ku zachodowi, a z południa ku północy.

Z południa wznosi się górami i wyżynami, a na północy rozciąga się we wielkie nize. Dzielą się tedy Niemcy na Niemcy górne, południowe i na dolne, północne.

Górne Niemcy obejmują pas Alp północnych wapiennych. Przed nimi rozpostarła się po Dunaj wyżyna Szwabsko-Bawarska, zarzucona wałami skał i żwirem polodowcowym. Pośród nich jeziora morenowe, które w miarę jak rzeki zasypują je swym odtokiem, coraz bardziej stają się płytsze i znikają. Ponad rzekami porzecza, gdzie je namuł przykrył, są urodzajne. Dawne bagna nadrzeczne osuszają i poddają pod uprawę roli. Są to szwabskie „Riede“, a bawarskie „Müser“, podobnie jak u nas bachorza. Wyżyna wystawiona na zimne wichry północy, a z południa

Alpami od ciepłych prądów zasłonięta, ma klimat ostry ; po większej części, monotonna.

Po lewym brzegu Dunaju wzniosła się Jura Szwabska, Bawarska i Frankońska z mnóstwem podziemnych grot, szczelin, z podziemnymi potokami i rzekami. z wzgórzami, wieńczonemi ruinami starych zamków z czasów dawnego cesarstwa niemieckiego. Miejscami przedarły się przez nie wulkany i pozostawiły góry bazaltowe.

W ogóle brak tu wody, gleba nieurodzajna, miejscami góry pokryte lasem liściastym, miejscami rozległe pastwiska, po których wypasują się stada owiec, po dolinach wśród skał i lasów urocze łąki, podobnie jak w naszej Jurze Krakowsko-Wieluńskiej. U wyłomu rzeki Altmühl przez Jurę Frankońską znajdują się pokłady łupku litograficznego, najlepszego na Ziemi. Jura niemiecka jest dalszym ciągiem Jury Szwajcarsko - Francuskiej, oddzielonej od niej wyłomem Renu przy Szafuzie.

Tworzy ona z górami ~~Szwajcarskimi~~, Lasem Frankońskim, Turyngskim, Pogórzem Hesskiem i górami Nadreńskimi wschodniemi trójkąt, pośród którego kraina urozmaicona, pokryta szpilkowem i liściastym bujnym lasem po dolinach urodzajna. Wielkie masy porfirowe składają się na Las Turyngski z Frankońskim. Liczna tu ludność zajęta pracą koło lasu, hodowli ptactwa, wyrobami porcelanowymi i przemysłem domowym. Góry Rhön, przecięte dopływami rzeki Fuldy ze stożkowemi górami bazaltowemi, z dobrze rozwiniętą hodowlą bydła ze źródłami leczniczemi w Kissingen. Podobny do nich Spessart płaski lesisty, wśród ramion Menu.

Góry Nadreńskie po obu brzegach Renu sięgają na zachód do Mozeli, na północy do Nahe i Menu, na wschodzie łączą się z wyżynami szwabsko-bawarskiemi. Na południu otoczyła je brama Belforcka, jako wyborne przejście z Niemiec do Francji.

Pośrodku gór Nadreńskich zapadła nizina górnego Renu, podzieliła je na góry zachodnie i wschodnie. Młod-

sze osady piaskowców znacznie spłukane przez wody odsłoniły stare skały, z pośród których wznoszą się bałtowe wylewy.

Z południa wyższe, dochodzą do 1500 m. wysokości obniżają się ku północy, okrywają się bujnym lasem szpilkowym jodeł, a po niższych miejscach lasem liściastym i winnicą. Wiele tu jezior polodowcowych i bagien, a zdarzają się w Czarnym Lesie i lawiny.

Po zachodniej stronie Wogezy wystąpiły z południa skałami staro krystalicznymi i wzniosły się ponad 1400 m, ku północy obniżają się i składają się z piaskowca. Przełęcz Zabern umożliwiła komunikację do Metzu.

Na północ wyżyna Hardtu (tj. Las) z pokładami węgla w dorzeczu Saary. Na północ Hardtu prowadzi „droga cesarska“ z Kaiserlautern do Metzu. Stąd na północy wznosi się Pogórze Palatynatu po większej części bazaltowe i porfirowe z pokładami węgla kamiennego i kruszców.

Po wschodniej stronie Las Czarny, tak nazwany od ciemnych lasów jodłowych, z jeziorami, moczarami po grzbietach. Licznych i bystrych potoków po zachodnich stokach użyto do motorów tkackich fabryk, gdy po wschodnich z ich braku ludność zajęła się snycerstwem i wyrobem zegarów. Las przecina kolej przez 38 tuneli, zaliczana do nadzwyczajnych linii górskich. Wschodnie odnogi Lasu Czarnego pocięte licznymi dolinami, były zarazem podstawą do wielkiego rozdrobnienia politycznego.

Na północ Neckaru Las Odeński (pustynne góry). Nadreńskie łupki są pogórzem złożonym z krystalicznych przeważnie łupków, w wielu miejscach przedartem zastygłymi wulkanami, pełnymi lawy, kraterów okrągłych zwanych maarami. Niektóre wypełniają głębokie jeziora.

Gleba chuda, klimat ostry, zato wcięte w nie doliny są urodzajne, ciepłe, z uprawą wina. Należą tu po zachodniej stronie Renu: góry Hunsrück (tyle co Hoher Rücken), Eifel, Ardenny. Te ostatnie pełne pustaci bez-

drzewnych torfowisk, otoczonych lasami liściastymi. Ciągną się one daleko do Belgii, a u swej krawędzi północnej posiadają wielkie złoża węgla, rudy żelaza, galmanu, cynku, które w okolicy Akwisgranu, Vervie, Lüttich, w dolinie Mozy i Sambry, wywołały wielki przemysł. Na północnym wschodzie Hohes Venn z wielkimi kopalniami węgla (88 km²). Po wschodniej stronie Renu góry Tannus, noszą tę nazwę od celtyckiego słowa daun, co znaczy wysokość, pomiędzy Menem a Lahnem zawierają źródła mineralne we: Wiesbaden, Ems, Homburg, Selters.

Westerwald pełny zastygłych stożkowych gór wulkanicznych pomiędzy Lahnem a Siegem z licznymi hutami i kopalniami żelaza, miedzi i srebra.

Sauerland = Südlan z olbrzymim obszarem złoża węglowego i żelaza w dolinie Ruhry. Obszar ten obejmuje więcej niż 2000 km².

Pogórze Heskie i Nadwezerskie.

Pogórze Heskie bardzo lesiste z licznymi stożkami wyschłych wulkanów, zbudowanych z bazaltu i innych wulkanicznych skał.

Podgórze Nadwezerskie okryte buczyną z Lasem Teutoburskim, u stóp którego koło Osnabrücku kopalnie węgla i różnych rud. Süntel, przecięte Wezerą w bramie Westfalskiej z bogatymi pokładami węgla i żelaza.

Harc i Turyngia.

Góry Harcu są bryłą złożoną przeważnie z łupków gliniastych z licznymi szczytami, z których granitowy Brocken tj. Blocksberg wznosi się najwyżej do 1142 m. Pośród dolin liczne letniska i miejsca lecznicze. Ludność zajęta bardzo hodowlą bydła i hodowlą ptaków.

Kotlina Turyngii zamknięta wokół górami. Saala z Unstrutą odprowadzają wody z Kotliny i ułatwiają znakomicie przejście ze wschodu na zachód.

W granice Niemiec wstępuje swemi krawędziami wyżyna Czesko-Morawska, jakoto : Lasem Czeskim, którego odnogą jest las Bawarski z najwyższym szczytem Arberem 1458. Smereczanami, Rudawami, Sudetami. Do Sudeków należą : Góry Piaskowe Nadłabańskie, Łużyckie, Karkonosze, góry Kłodzkie i Jesionik.

Niżę północnych Niemiec.

Niż jest utworem polodowcowym, na którego materiały złożyły się skały eratyczne, przyniesione ze Skandynawii, żwiry, piaski i gliny. Środkiem przez nie rzuciła się Prawiśła i zabierała wody z południa i północy, przepłynęła ku Hamburgowi i uchodziła poza Szkocję do morza. Wody lodowcowe pożyłoby doliny i kotliny, któreimi płyną dziś rzeki, lub wypełniają je jeziora. Słodkie wody, z gór płynące, potworzyły moczary, rozmyły lodowcowe nasypy, uniosły je ze sobą do morza lub zarzuciły swym namulcem. Środkiem ciągnie się niby żłób, Kraina Wielkich dolin Polski i Niemiec, otoczona z północy Pojezierzem Nadbałtyckiem, z południa krawędzią Średnich gór Niemiec i Polski. Przez Pojezierze przedarły rzeki bramy, któreimi odpłynęły do morza

Brzegi morskie miejscami otoczone ławami piasku, wydrami i nasypami, z których wytworzyły się wyspy.

Niż Niemiecki dzieli się na zachodni do Łaby i na wschodni od Łaby do Odry. Poza Odrą są niżej Polski. Zachodni niżej przeważnie płaski moczarowaty, torfiasty. Wschodni od Łaby do Odry, przecięty z południa grupą pagórków, zwanych Flamingiem od Flamandów, którzy je zamieszkują. Ciągnie się dalej przez pustkowie Lüneburskie, zawierające naftę. Na Flemingu rosną lasy sosnowe.

Poza Odrą zaległy niżej Wielko-polskie i Kujawskie.

Z północy otacza niżej Pojezierze Bałtyckie, utwór lodowcowy, ciągnący się z półwyspu Jutlandzkiego ku wschodowi z południa.

Podnosi ono brzegi Bałtyku wysoko i odróżnia je wybitnie od płaskich brzegów morza Północnego. Przy brzegach skaliste urocze wyspy, lasami okryte, ożywione osadami. Brzegi skaliste, wysokie, lub z mierzejami, t. j. kosami piasku, z wąską bramą do płytkiego zalewu, po którym często szaleją burze, a w sitowiaczach lęgną się stada ptactwa.

Pojezierze zdobi mnóstwo jezior, wzgórz, licznych dolin rzecznych i kanałów.

W o d y.

Obszar cesarstwa Niemieckiego posiada kilka kotlin wielkich rzek: Dunaju, Renu, Amizy, Wezery, Łaby, Odry, Wisły, Pregoty i ujście Niemna.

Ren jako graniczna rzeka ułatwia komunikację z ościennymi państwami ściągając na siebie ruch, a przez kanały do: Orse, Mozeli, Aube, Doubs, sprowadza także ruch ze Sekwany i Rodanu. Prawe dopływy Renu: Nekar, Men, Lahn, Ruhr z górnym Dunajem i jego dopływami: Horem, Lechem, Izarą, z górną Wezerą i jej źródłowymi rzekami: Fuldą i Werrą, z dopływami Łaby: Saalą i jej poboczną Unstrutą stanowią osobny system, który rozdrobnił politycznie krainę górzystą Niemiec. Bogactwo płodów mineralnych i łatwość komunikacji wywołały tu żywy ruch przemysłowy. Większe doliny posłużyły dla dróg ważnych, przedewszystkiem Men, na którym powstały największe ogniska targowe i przemysłowe, jak Frankfurt. Stąd prowadziła ważna droga wzdłuż Pegnitzu, Regnitzu do Altmühl i Dunaju, a na niej rozwinęła się Norymberga. Tędy poprowadzono też kanał. Prawe dopływy Dunaju sprowadziły do niego ruch handlowy, przechodzący przez przełęcze alpejskie. Na nich to powstały stare warownie rzymskie i rozbudowały się później w ruchliwe targowiska.

Rzeki krainy Wielkich Dolin powiązały się we węzły dróg wodnych. Z Odrą łączy się tu Warta z Notecią, ta zaś z Prosną, z prawego brzegu z Nissą, ~~Oławą~~, ~~Bobrem~~ z Nissą Gorticką, Łaba z Hawelą i Sprewą z lewego brzegu z Muldą, Saala z Elsterą, ta zaś z Płeissą, a z lewego brzegu z Unstrutą. Wezera z Allera. Ren z Ruhrą i Lipą.

Jako łatwe do połączenia, związane zostały ze sobą kanałami.: kanał Bydgosko - Nakielski łączy Brdę Wiślaną z Notecią Wartenską, a przeto z Odrą, kanał Obrzań-
ski łączy Wartę z Odrą i osusza bagna, kanał Finów łączy Odrę z Hawelą, kanał pomiędzy Odrą i Sprewą, kanał od Łaby do Trawy, t.j. z Hamburga do Lubeki, kanał Dortmund-Amizy do spławiania węgla do portu niemieckiego Emden, kanał Kłodnicki do Odry i kanał Fryderyka pomiędzy Niemnem a Przegołą.

Kanał Schwinge łączy Wezerę z Łabą pod Hamburgiem. Kanał Wezery i Amizy łączy te rzeki ze sobą.

Liczne kanały Holandyi łączą się kanałem z Amizą.

Doniosłego znaczenia jest kanał ces. Wilhelma, przecinający półwysep Jutlandzki od Kielu do ujścia Łaby, 99 km. długi; ma bowiem znaczenie strategiczne. Płyną na nim największe statki wojenne a nadto i handlowe. W porze zimowej ruch na nim ustaje.

Z jezior ma znaczenie dla żeglugi tylko jezioro Bodeńskie.

Na ujściach rzek, w miarę ich głębokości, rozległości ich systemu i wolnego otwarcia na ocean, rozwinęły się porty. Najważniejszy z nich Hamburg, po nim Brema. Mniejszego znaczenia są porty bałtyckie, Lubeka, Szczecin, gdyż wyjście z nich na zamknięte morze, a nadto za nimi bliska granica od Rosyi ścieśnia rozwój stosunków handlowych; są to: Gdańsk, Królewiec, Kłajpeda.

Na środku Wielkich Dolin, na wielkiej drodze handlowej ze wschodu na zachód i na przecięciu dróg ku morzu powstały wielkie ogniska handlowe: Poznań, Frank-

furt, Berlin, Magdeburg, Drezno, Lipsk, a wreszcie w okolicach Renu w okręgu kopalnianym Essen, Dortmund, Bochum, Elberfeld, Düsseldorf, Krefeld, Akwisgran.

Rzeki cesarstwa należą do zlewiska trzech mórz: do Północnego, Bałtyckiego i Czarnego.

Na żeglugę po morzu Północnem wpływa korzystnie odpływ i przyptyw, którego brak zupełny na Bałtyku.

Rzeki cesarstwa są uregulowane i dla żeglugi sposobne. Okręty oceaniczne dochodzą na Odrze do Szczecina, a większe okręty rzeczne do Koźła, mniejsze do Raciborza. Na Łabie płyną największe oceaniczne statki aż do Hamburga, większe statki rzeczne do Aussiga.

Wezera i Amiza są żeglowne. Sprewa dźwiga 5 razy więcej towarów niż Dunaj pod Wiedniem.

Klimat

Klimat cesarstwa nazwać można wogóle dosyć równy, o średniej rocznej 7.9° C, niema tu bowiem wielkich przepaściowości w ciepłocie. 1,2
1020 Pomędzy południowemi Niemcami a północnemi zaciera się różnica w ciepłocie przez wyniosłości południowe. *dla tego między celis*

Równomierność ta wzrasta w kierunku ku zachodowi, wywołana wpływem mórz, ku wschodowi potęguje się zaś ostrość klimatu.

Najłagodniejszy klimat przypada na dolinę Górno-Reńską.

W Cesarstwie mają przewagę wiatry zachodnie i południowo-zachodnie. One to przynoszą opady z mórz. Największe są opady nad brzegami m. Północnego 710 mm. średniego opadu, w Prusiech w Poznańskim 410 mm., maleją na morzach, a wzrastają, znów na górach, które zatrzymując, zwłaszcza po zachodniej swej stronie opady, dają obfite bogactwo wody źródłom rzek. Okolice na zachodzie w lipcu silnie ogrzane wywołują niskie ciśnienie barometryczne i ściągają wtedy największe opady, okolice nad morzem Północnem mają deszcze głównie jesienne. 570

Roślinność.

Obszary Niemiec nadają się pod uprawę lasów, zbóż, łąk, owoców i winnej latorośli. Na brzegach morskich ocieplenie na wiosnę postępuje zwolna, zwolna też rozwija się roślinność na wiosnę. Poza tym pasem rozwija się szybciej niż na dalszym wschodzie. Lasy są uregulowane, gospodarstwo niszcząca ustąpiła tak, że dziś można mówić o stałym zalesieniu Niemiec. Bujnym lasem pokryte są stoki Alp i gór Średnich, najściślej zalesione są wybrzeża morza Północnego. Lasy są bukowe, głównie na obszarach nadbałtyckich i dębowe. Czerwony buk sięga do połowy Prus wschodnich; we wschodniej połaci Prus go brakuje, bo tu niema 5 miesięcy ciepłych, najmniej z 5° ciepłoty, jakich buk do swego życia potrzebuje. Największe obszary zajmuje sosna, po niej jodła. Pod lasem jest 25.9% obszaru, pod rolę orną 48.5%, pod łąkami i pastwiskami 16%. Rozwinięte jest sadownictwo i uprawa wina.

Gleba nie jest wogóle bardzo urodzajna. Z natury najurodzajniejsze są obszary na Zuławach morza Północnego i Bałtyckiego, w Poznańskim (63%), na Śląsku, w prowincyi Saskiej (61%) i w niektórych okolicach południowych Niemiec.

Największe obszary ornej roli są w Poznańskim (61.7%), w prowincyi Saskiej, w Prusach, najmniej w Oldenburgu. Tam, gdzie mało roli, albo rola chuda, podniesiono jej wartość sztucznie. Uprawa roli kwitnie w dolinie Dunaju, Menu, Renu i dolinach jego dopływów.

Niemcy są przeważnie krajem żyta, a uprawiają je w północnej stronie Niemiec, zaś w południowej przeważnie pszenicę. Jęczmień uprawiają głównie dla piwowarstwa i to w Saksonii, Śląsku i w południowych krajach. Bardzo wiele produkują owsa w całych Niemczech. Zboża produkowane w kraju nie wystarczają na potrzeby miejscowe. Sprowadzają je przeto z Polski, Rosyi, Austro-Węgier, Stanów Zjednoczonych. Najwięcej uprawiają zie-

mniaków ze wszystkich krajów Europy na pożywienie jakoteż i na wyrób spirytusu. Buraki nadzwyczaj uprawiane głównie pomiędzy środkową Łabą a Wezerą, następnie na Śląsku, w Poznańskim i w innych miejscowościach. Są one podstawą wielkiego przemysłu cukrowego. Uprawa chmielu kwitnie w południowych Niemczech i w Poznańskim.

Tytoniu uprawiają bardzo wiele w nadreńskich okolicach i na Pomorzu.

Uprawa wina kwitnie nad górnym Renem i jego dopływami, ale zmniejsza się coraz bardziej.

Zwierzęta.

Hodowla bydła wzrasta stale i szybko, a mimo to, z powodu ogromnego spożywania mięsa, nie wystarcza na potrzeby i bardzo wiele sprowadza się go z obcych krajów. Największą wagę kładą na tuczenie bydła. Szczególnie odznaczają się tem „marsze“. W hodowli koni przodują Prusy Wschodnie, następnie Mecklenburg, Prusy Zachodnie, Poznańskie, wogóle północne okolice.

Wiele hodują owiec; hodowla gęsi kwitnie głównie na Pomorzu.

Hodują wiele psów w kr. Saskiem i Württembergii, rozwijają się ogrody ze ślimakami w Württembergii, a hodowla kanarków w Harcu. Hodowla ryb rozwinięta bardzo w całym państwie, połów morski dostarcza śledzi, sprotów, łupaków i innych.

Górnictwo.

Niemcy posiadają wielkie bogactwo kopalni. Najwięcej ze wszystkich państw Ziemi posiadają soli potasowej, a najwięcej na kontynencie węgla, żelaza i cynku.

Sól potasową dobywają koło Stassfurtu i Aschersleben, z której uzyskują sole nawozowe.

z. od miejsc

Największe zagłębia węgla kamiennego istnieją: pomiędzy Ruhr Lippe, Renem i po za Renem na zachód, na Górnym Śląsku, w kotlinie Saary, w kotlinie Zwickawsko-Chemnickiej i inne pomniejsze. Okręgi węglowe są dla najbliższych okolic dźwignią przemysłu fabrycznego. Wiele węgla wywożą za granicę. Węgiel brunatny leży głównie w środkowych Niemczech. Wydobywanie jego wzrasta szybko, ale nie starczy na potrzeby, dlatego doprowadzają go wiele z Austrii.

Chyba Chem

Żelazo. Niemcy po Stanach Zjednoczonych posiadają na Ziemi największe bogactwo i najlepszego żelaza. Największe pokłady i najlepszego żelaza Niemiec nad Renem w dorzeczu Lahnu i Siegu z blizkimi kopalniami węgla i wyborną drogą wodną Renu dały podstawę wielkiemu przemysłowi fabrycznemu tych okolic. Żelazo znajduje się nadto w Alzacyi, Lotaryngii, na Śląsku, w Harcu, w Hessyi i w kilkudziesięciu miejscowościach środkowych Niemiec. Zapotrzebowanie jego tak jednak wzrasta, że rudę żelaza sprowadzają z Hiszpanii, Szwecyi, Algieru, Nowej Founlandyi.

Miedzi posiadają Niemcy po Hiszpanii najwięcej w Europie, głównie w Mansfeldzie na południowych odnogach Harcu, na Śląsku i w innych miejscach. Zaspokaja ona tylko w małej części potrzeby z powodu wzrastającego rozwoju elektrotechniki.

Cynku wydobywają najwięcej w Niemczech, prawie połowę ogólnej produkcji Ziemi, a to głównie na Śląsku, w okolicach Tarnowic, Bytomia, Szarleju i innych.

Cynę wydobywają w Altenburgu i w Saksonii.

Ołowiu posiadają Niemcy po Hiszpanii najwięcej w Europie. Dobywają go w kopalniach cynku i srebra w Saksonii i w Harcu. Największe kopalnie nad Renem.

Srebro wydobywają głównie w Harcu i w Saksonii, glinę porcelanową w Saksonii.

Grafit wydobywają w Lesie Bawarskim i wyrabiają z niego ołówki w Passawie i w Norymberdze.

Posiadają nadto marmur, kamień litograficzny (w Solnhofen), asfalt, kredę, bursztyn koło brzegów Bałtyku.

Ropę wydobywają w Hannoverze nad Allera. Używają jej głównie do smarowideł.

Kąpiele mineralne liczne i bardzo uczęszczane, w prowincyi Nadreńskiej: w Akwisgranie, w górach Taunus, Wiesbaden, Ems, w Nassau, Selters, Kissingen, we Frankonii, w Baden-Baden i we wielu innych.

szandaler

Przemysł.

siwbro miedzi

Przemysł rozwinął się na olbrzymią skalę i wstąpił skutecznie do współzawodnictwa z angielskim. Sprzyjają mu bardzo wielkie bogactwa mineralne, w pierwszym rzędzie węgiel i żelazo, łatwy dostęp do mórz otwartych, a przez to łatwa komunikacja ze wszystkimi częściami Ziemi, wysoka kultura narodu i systematyczna jego praca.

Przy każdym większym mieście znajdują się młyny parowe. Przerabiają w nich nie tylko zboże krajowe, ale nadto bardzo wiele zagranicznego i wywożą mąkę w bardzo wielkiej ilości do: W. Brytanii, Finlandyi, Danii, Holandyi i Skandynawii. Odpadki pozostałe przy mieleniu jako otręby służą na karmę dla bydła. Z niemiecką mąką współzawodniczy mąka Stanów Zjednoczonych i Brazylii. Największe przedsiębiorstwa młynarskie rozwinęły się w miastach portowych.

Gorzelnie przerabiają przedewszystkiem ziemniaki. Skupiły się na wschodzie państwa i to najwięcej w Poznaniu. Użycie alkoholycznych napojów zmniejsza się, zato zwiększa się ich zastosowanie do celów przemysłowych.

Browary rozwinęły się w całym państwie, a najwięcej w Prusiech. Na wywóz wyrabiają najwięcej piwa w Monachium, Kulmbach i w innych miejscach.

Cukrownie rozwinęte głównie w Prusiech Zachodnich, Poznaniu i Śląsku, następnie w prowincyi Saskiej koło

Magdeburga. Przemysł ten należy do największego na Ziemi. Wywóz cukru bardzo wielki, przeważnie do Anglii, w czym współzawodniczy z nim cukier monarchii Austro-Węgierskiej.

Przemysł tkacki jest największym przemysłem w Niemczech, zatrudniającym przeszło 1,000,000 osób. Głównymi jego ogniskami są: Prowincya Nadreńska, Brandenburg, Kr. Saskie, Alzacya, Lotaryngia. Przemysł wyrobów wełnianych w Kr. Saskiem w obwodzie Zwickawskim należy do pierwszych ognisk Ziemi.

W przemyśle bawełnianym ustępują Niemcy miejsca tylko Anglii i St. Zjednoczonym. Naczelne stanowisko zajmuje w nim Alzacya, Lotaryngia z głównem ogniskiem w Mühlhausen, obok tego Kr. Saskie, którego okolica pomiędzy Chemnitz i Annaberg, zwana bywa dla wielkiego przemysłu bawełnianego Manchestrem niemieckim.

Kwitną także przemysłem bawełnianym: Elberfeld, Barmen, Monachium, Gladbach, Kłodzko, Bielefeld i inne. 2

Wyroby lniane, które stanowiły niegdyś poważny artykuł zarobku w przemyśle domowym, stały się przedmiotem wielkiego fabrycznego ruchu. Ogniskiem są Łużyce. Saksonia dostarcza wybornych adamaszków Śląsk odznacza się lekkimi wyrobami, pięknym deseniem, a Bielefeld mocnymi wyrobami.

Jutę przerabiają w różnych okolicach. Wielkim jej współzawodnikiem stały się Indye Wschodnie jako kraj uprawy juty, a w ostatnich czasach przerabiający ją we własnych fabrykach, głównie na worki, które stąd do Europy wywożą.

Wyroby jedwabne skupiły się głównie w okolicach Renu, w Alzacyi, w Mühlhausen, w Badeńskim, we Freibergu, ponadto w różnych okolicach Niemiec.

Wyroby pończosznicze najwyżej stanęły w Saksonii. W koronkarstwie zajmuje Plauen pierwsze miejsce na Ziemi.

Przemysł metalowy. Przemysł metalowy rozwinął się przedewszystkiem w okręgach kopalni węgla i żelaza, więc w okolicach nadreńskich, we Westfalii i na Śląsku. Największe na Ziemi fabryki armat są Kruppa w Essen. Zajmują one 27.000 robotników, potrzebują dziennie 500 wagonów węgla kamiennego, używają 160 klm. szyn, 40 lokomotyw do przewożenia potrzebnych materiałów we fabryce. Obok Essen powstały olbrzymie ogniska fabryczne metalowe: Bochum, Akwisgran, następnie Magdeburg w prowincyi Saskiej, na Śląsku Królewska Huta, Gliwice, w kr. Saskiem koło Zwickau, koło Drezna, w Mülhausen; w Bremie i w Hamburgu budowa okrętów. Drobniejsze wyroby metalowe wytwarzane bywają w Solingen, Sonneberg, w Norymberdze i Remscheid; pióra stalowe w Berlinie, Bonn i wielu innych miejscach.

Pełno fabryk i w południowych Niemczech, w Norymberdze, Monachium, Mülhausen; dla celów elektrycznych głównie Siemens w Berlinie. W przemyśle elektrycznym zajęły Niemcy pierwsze miejsce na Ziemi.

Słynne są fabryki czcionek w Lipsku, odlewów dzwonów we Frankenthal, w Palatynacie.

Artykuły ze złota i srebra szczególnie wyrabiają w południowo-zachodnich Niemczech, ich ogniskiem miasto Pforzheim we W. Ks. Badeńskim.

Przemysł chemiczny nadzwyczaj rozwinięty, między innymi w Berlinie, jako artykuł wywozowy należy do najważniejszych artykułów. Są to: kwas siarczany, solny, azotowy, sól Glauberska, soda żrąca, wapno chłorowe, saletra potasowa, barwniki, otrzymywane ze soli kamiennej siarki, wapna, soli potasowej, węgla kamiennego. We wyrobie barwników, farb anilinowych, prześcignęły Niemcy wszystkie kraje. Ogniskiem wyrobu farb anilinowych jest Ludwigshafen. Sztuczne indygo wyrabiają w Mannheim, ultramarinę w Norymberdze.

Inne artykuły przemysłowe.

Wyroby ze szkła rozwinięte w całym państwie, między innymi w Saksonii i w okolicach nad Renem. Zwierciadła w Mannheim.

Fabryki naczyń porcelanowych rozrzucone w różnych miejscach, główne ich ognisko w Miśni, która jest zarazem miejscem najstarszej fabrykacji w Europie.

Papieru dostarczają Niemcy najwięcej na kontynencie.

Garbarstwo rozwinięte głównie w środkowych Niemczech i nad Renem.

Bardzo rozwinięte fabryki wyrobów gumowych i kauczukowych np. w Berlinie, Dreźnie, Zabawek głównie w górach Kruszczowych w Turyngii, w Sonnebergu, w lesie Frankońskim i w Norymberdze. Głównem na nie targowiskiem Lipsk. Japonia skutecznie konkuruje z tym towarem i dobrze go naśladowuje.

Optyczne i do nauki służące przyrządy wyrabia głównie Berlin.

Instrumenty muzyczne: Berlin, Lipsk, Dreźnie i inne.

Zegary w Czarnym Lesie zatrudniają 20.000 ludzi.

Handel.

Handel wspierają rozwinięte na olbrzymią skalę szkoły handlowe, instytucje bankowe, drożnictwo, przy którym drogi wodne z ładowemi znakomicie się wspierają. Sieć kolei wzrasta w miarę jak kraj jest przemysłowy, więc ku zachodowi i północy, maleje w kraju rolniczym, więc ku wschodowi i północy. Ogniskami i węzłami licznych kolei są z reguły wielkie miasta, stolice poszczególnych krajów i ogniska wielkiego przemysłu.

Oprócz telegrafów lądowych posiadają Niemcy telegrafy podmorskie, czyli kable, których dwie linie, pro-

wadzą do Nowego Jorku, jedna do północnej Hiszpanii i są ze wszystkimi kablami obcych państw w połączeniu.

Flota handlowa jest po angielskiej drugą flotą w Europie.

W ruchu handlowym stale zwiększa się dowóz surowców, a wywóz fabrycznych wyrobów.

Najsilniejszy ruch handlowy jest z Anglią. W dowozie do Niemiec przypada z ogólnego dowozu najwięcej na Anglię, Rosyę i Austryę. Największy zaś wywóz jest do Anglii i Austrii.

Niedobór w handlu pokrywają zarobkami floty, zyskiem na operacjach handlowych i zyskami kapitałów swych umieszczonych za granicami kraju.

Pomimo olbrzymiego ruchu nie może kapitał niemiecki starczyć na wszystkie przedsiębiorstwa, przeto posługuje się obcym kapitałem, a przedewszystkiem francuskim, belgijskim lub angielskim.

Oszczędności Niemiec wynosić mają rocznie 2 miliardy marek.

Z produktami europejskimi współzawodniczą na targach niemieckich Chiny, wprowadzając tu suche żółtko, czynią konkurencyę i naszym, jako droższym. Jaja przychodzą tu z Turcyi, Marokka, z Egiptu i z różnych krajów Europy.

Otręby i jęczmień z Argentyny, boby z Marokka, Smyrny i Egiptu. Konkurują one z rosyjskimi i austro-węgierskimi. Mąka ze Stanów Zjednoczonych i Brazylii wypiera mąkę węgierską i syberyjską.

Masło odgrywa tu w handlu poważną rolę i konkuruje z masłem austriackim.

Wiele zato mleka skondenzowanego przychodzi z Austro-Węgier, szczególnie poszukiwane mleko węgierskie. Suche mleko idzie do Japonii.

Dania współzawodniczy na tutejszych targach z Austro-Węgrami co do bydła. Wielki odbyt ma tu z Austro-

Węgier pierze, a papier nasz z Galicyi cygaretowy jest tu bez konkurencyi. Wyroby szklane gablonckie idą tędy do Chin i Indyi. Nafta nasza ma tu coraz większy zbyt.

Deski austro-węgierskie a więc przedewszystkiem nasze, wygładzone w Niemczech, zwane „saskim towarem“ mają tu zbyt. Bardzo wiele wysyłają Austro-Węgry grafitu. Do portów niemieckich prowadzą tędy zboże z Galicyi, przedewszystkiem do Gdańska, a współzawodniczy z niem zboże z Ameryki.

Handel z Austro-Węgrami kieruje się znacznie na Rotterdam, Ren i ocean Atlantycki.

Prowadzą tędy deski, naftę, strączkowe rośliny.

Wstążki z Austro-Węgier konkurują bardzo skutecznie z niemieckimi. Tak samo austriackie odlewnie trzcionek, wódki galicyjskie, piwo, zwłaszcza pilzneńskie.

Podział polityczny Niemiec.

Na mocy ustawy z r. 1871. utworzono cesarstwo Niemieckie jako nierozdzielne państwo związkowe. Na czele państwa jest cesarz, obok tego Rada związku (Bundesrat) i Rada państwa (Reichstag) jako instytucje ustawodawcze. Do Rady związku wchodzi 58 delegatów z poszczególnych państw.

Do Rady poszczególnych państw wchodzią posłowie. Cesarstwo składa się z 26 państw.

1. Królestwo Pruskie 349.000 km² z 37,293.000 mieszkańców, wśród nich 646.000 Polaków.

Prusy stanowią główną siłę przemysłową bogactwa płodów mineralnych Niemiec.

Do Królestwa Pruskiego należą:

Margrabstwo Brandeburskie ze stolicą Berlinem (3 280.000 mieszkańców), położonym nad żeglowną Sprewą, na drodze wodnej z Wisły do Odry i Łaby na ognisku najważniejszych linii kolejowych. Przez nadzwyczajną energię rządu i społeczeństwa uczyniony

ogniskiem wielkiego ruchu handlowego, przemysłowego, nauki i sztuki niemieckiej, jest po Duisburgu-Ruhrort drugim portem lądowym cesarstwa. Stosunki jego handlowe wiążą się nie tylko ze wszystkimi ważniejszymi targowiskami Europy, ale i całej Ziemi. Jest wielkim ogniskiem budowy maszyn, przemysłu elektrycznego, gumowego, kauczukowego i wielu innych.

Frankfurt nad Odrą na ważnej drodze handlowej. W dolnych Łużycach kwitną liczne miasta przemysłowe wyrobów sukiennych między niemi Kottbus.

Księstwo Pomorskie.

Szczecin nad Odrą. Rozwój jego jako portu powstrzymuje Hamburg, położony znacznie korzystniej, nadto Królewiec, Gdańsk, ponieważ mają za sobą zbożowe okolice Polski lub Rosyi. Szczecin jest uważany jako port morski dla Berlina i jako skład towarów dla sąsiednich prowincyi pruskich, a nawet dla Rosyi i półwyspu Skandynawskiego.

Zboże sprowadzają tu z Ameryki, kukurudzę z Laplata i z nad Dunaju do tuczenia gęsi, które w okolicy na wielką skalę hodują. Ziemniaki wysyłają do fabryk na Skandynawski półwysp.

Na tutejszym targu i wogóle w portach niemieckich współzawodniczą ze sobą nafta galicyjska, rosyjska i amerykańska. W Szczecinie, rozwinięta budowa okrętów, młynów, maszyny do szycia, do pisania, fabryka bicyklów, motorów. Z pomorskich fabryk wywożą tedy cukier, szkło, czekoladę, ze Stolzenburga flaszki, gdzie ich rocznie do 5 milionów sztuk wyrabiają.

Ruch handlowy w porcie Szczecina cierpi przez zamrażanie Odry i obniżanie się na niej wód głównie w sierpniu i wrześniu. Szczecin utrzymuje ruch handlowy z portami morza Niemieckiego, Anglii i morza Bałtyckiego. Z innymi zaś krajami przez pośrednictwo: Kopenhagi, Bremy i Hamburga.

Stargard pod 15°, podług którego liczy się czas średnio europejski. Wyspa Rugia z kąpielami morskimi w Sasnic, podobnie Kołobrzeg nad Prośnicą.

no z ujście Wisły - Królewicz
Prusy Zachodnie.

Gdańsk nad Motławą, lewym dopływem Wisły, (160.000), zasilonym sztucznie jej wodami, jest portem zbożowym dla krajów polskich, Rosyi, Ameryki i Argentyny. Głównymi odbiorcami z tutejszych składów zbóż są: Anglia, Holandia i Skandynawia. Gdańsk pośredniczy w handlu cukrem rosyjskim do Anglii. Dowóz do portu drzewa z Polski i Rosyi znaczny, a zależy wielce od stanu wód na Wiśle. Najważniejszym artykułem dowozowym jest węgiel angielski, którego dowożą w miarę jak niedopisze węgiel ze Śląska. Wielki tu także targ na śledzie, wywożone do Polski. Gdańsk posiada wielkie młyny, olejarnie, przemysł wyrobów z bursztynu, budowy okrętów. Z bursztynu wyrabiają kwas bursztynowy, lak i oliwę bursztynową.

ornie
Gdańsk jest twierdzą i portem wojennym i posiada techniczną akademię. Na zachód od Wisły kraj Kaszubów. Nad Nogatem silna twierdza Malborg, nad Wisłą Kwidzyń, Grudziądz, Chełmno. *Sohn*

Prusy Wschodnie.

Królewicz nad ujściem Przegoły, połączony z morzem kanałem, jest twierdzą przeciw Rosyi, portem pośredniczącym w dowozie produktów rosyjskich do Niemiec. Jest składem drzewa, zboża i lnu rosyjskiego i herbaty dowożonej stąd do Rosyi. Posiada wielkie fabryki lokomotyw, maszyn i przyrządów rolniczych. Tu największy handel na bursztyn, który wydobywają na półwyspie Sambijskim. Wśród urodzajnych niżów nad Niemnem Tylża. *nad Niemnem*

W. Ks. Poznańskie.

W. Ks. Poznańskie jest płaską, monotonną niziną, przeciętą długimi płaskowzgórzami, z łęgami nadrzecznymi, miejscami z bagnami, piaskami, torfowiskami i z licznymi jeziorami.

Gleba w Poznańskim wogóle dobra. Bursztyn pojawia się pod Rogóżnem i Skokami, sól pod Inowrocławiem, węgiel brunatny pod Poznaniem i we wielu innych miejscach.

Brak węgla kamiennego i drogi wodne, mijające W. Księstwo, a prowadzone jego granicami, oddziałują niekorzystnie na rozwój przemysłu i handlu.

Ze zbóż najwięcej uprawiają żyta. Uprawiają nadto owies, jęczmień, wiele ziemniaków, a nadto pszenicę, uprawiają chmiel, tytoń, buraki cukrowe i nieco wina.

Lasy przeważnie sosnowe, po części liściaste, złożone: z brzoź, olch, dębów, buków, wierzb, jodeł, świerków i modrzewi.

W bydło jest W. Księstwo dobrze zaopatrzone.

Przemysł dźwiga się dzięki wytrwałej pracy społeczeństwa. Są: cukrownie, gorzelnie, browary, serownie, fabryki cykoryi, maszyn, młyny, tartaki, fabryki szkła. W znacznie większej części przemysł jest w ręku Niemców, a handel w ręku Żydów.

Sieć kolejowa jest we W. Ks. Poznańskim ze wszystkich ziem Polski najlepiej rozwinięta. Ogniskiem jej jest Poznań. Stąd prowadzi kolej do Berlina i łączy się z koleją do Drezna i Lipska, inna kolej łączy się ze Szczecinem; na wschód prowadzi kolej do Inowrocławia, Torunia, Gdańska, Królewca, do zagłębia śląskiego. Prócz tego wiele odgałęzień.

Drogi wodne są uregulowane: na Warcie, Noteci, Brdzie, Obrze, Prośnie i kanale Bydgoskim.

Poznań (157.000), stolica W. Księstwa, założony przy ujściu Cybiny do Warty wśród żyznych łąk i niegdyś wielkich lasów, na wyżynie wolnej od zalewów, powstał

na starej kupieckiej drodze u przeprawy przez Wartę, prowadzącej z Niemiec do Prus. Tu przecinały się drogi, wiodące po wyższych, suchszych wyżynkach, wśród błotnistych okolic z południa na północ i ze wschodu na zachód.

Od założenia biskupstwa w r. 968. stał się Poznań ogniskiem kultury.

Przebywali tu pierwsi Piastowie.

Dziś Poznań wzrasta przemysłem i handlem wśród walki żywiołu polskiego z niemieckim.

Oborniki, Rogoźno, Środa, Kurnik, stare osady, stają się ruchliwe przez rozwój sukiennictwa.

Gniezno, wśród jezior nad Wełną, pierwsza stolica państwa polskiego ze starą katedrą, kwitnie dziś wyrobami tkackimi.

Kujawy są częścią w Królestwie Polskiem, częścią w dzisiejszem W. Księstwie pomiędzy Wisłą, Notecią i Gopłem. Graniczą na północy z Krajną, na Zachodzie z Pałukami, z południa z Mazowszem, a na wschodzie z Prusami i Mazowszem.

Kujawy są płaszczyną pochyloną od Gopła ku Wiśle, wogóle bardzo żyzne, czarnoziemne. Na bachorzach, t. j. na miejscach osuszonych jezior, ścielą się łąki. Największą bachorzę stanowi dno dawnego Gopła, które dziś bardzo się zmniejszyło, a łączyło się dawniej z Wisłą i Wartą. Na południu, tj. w Kujawach borowych, natrafia się jeszcze lasek ze sosny, brzozy, dębiny, na północy nieprzejrzone urodzajne równiny.

Kruszwica, podobno przez Popiela I. założona. Na zachodnim półwyspie jeziora ruiny „Myszej Wieży“.

Inowrocław, z warzelnią soli i zakładem leczniczym solankowym.

Bydgoszcz nad Brdą, połączoną kanałem z Notecią przy Nakle, jest miastem fabrycznym.

Międzychód, nad Wartą z kopalniami węgla brunatnego. Międzyrzecz, nad Odrą; z fabrykami sukna i garbarniami.

Babimost, wśród sadów, winnic i chmielarni.

Leszno z silnym przemysłem fabrycznym i handlem.

Ludność mało co więcej niż w połowie żyje z roli, reszta z przemysłu i handlu. Więcej ziemi posiadają Niemcy niż Polacy. Rząd przeznaczają fundusze, ażeby Polaków z ziemi rugować. Polacy skupiają się w stowarzyszenia i wspólnymi siłami się bronią. Najważniejsze jest: towarzystwo im. Marcinkowskiego, pomagające młodzieży do kształcenia się i banki świetnie urządzone przez Maksymiliana Jackowskiego.

Ks. Śląskie.

Księstwo Śląskie, po obu stronach Odry, ze zachodu urodzajne, ze wschodu piaszczyste, lub podmokłe. Uprawiają wiele ziemniaków, buraków cukrowych, a nawet wino. Ogromne bogactwo węgla kamiennego i wiele żelaza, ołowiu, cynku. Przemysł bardzo rozwinięty, jak: fabrykacja wyrobów tkackich, sukna, porcelany, szkła. Polacy mieszkają w górnym Śląsku, czyli Opolskim i w części obwodu Wrocławskiego w ilości 1,200.000.

Wrocław (407.000) nad Odrą, dawna twierdza Polski przeciw Niemcom, następnie targowisko na płody z Polski do wymiany za płody z Niemiec, ognisko ważnych linii kolei, łączących się z ruchem towarów na Odrze. Dziś jest wielkim targowiskiem na bydło i świnie z Polski i Rosji i wielkim miastem fabrycznym.

Legnica nad Katzbachem, wśród ogrodów warzywnych, zwana miastem ogrodów.

Zgorzelec, węzeł kolei z fabrykami sukna. Jeleniogóra, ognisko wyrobów lnianych.

Księstwo Saskie.

Magdeburg (240.000) nad Łabą, u przeprawy w miejscu, gdzie wyspy ułatwiały przejście na dro-

dze handlowej, wiążącej wschód ze zachodem. Jest wśród żyznej okolicy obsadzonej burakami cukrowymi i główne ognisko cukrowni niemieckich; wpływa na ceny cukru w Europie. Merseburg nad Saalą.

Erfurt w Turyngii, ze słynnymi ogrodami kwiatowymi i warzywnymi.

Halla nad Saalą, z pokładami węgla brunatnego, torfu, wosku ziemnego i nafty.

Hessen Nassau.

Główne miasto Cassel (140.000) nad Fuldą, handlowo przemysłowe. Frankfurt, po obu brzegach Menu w punkcie, w którym łączą się drogi z nad Renu, Menu, Wezery, Łaby i Odry i dokąd dochodzą parowce. Jest wielkim targowiskiem na konie, bydło; wielka sprzedaż maszyn do szycia. Wielkie są zakłady fabryczne garbarstwa, chemicznych wytworów, farbiarnie, browary. Artykuły do podróży prowadzą do Australii, materye na rękawiczki i pończochy wywożą do krajów sąsiednich i do Anglii i Ameryki. W okolicy rozwinięte młynarstwo, dla którego sprowadzają pszenicę z Rosyi, z portów bałtyckich: Królewca i Gdańska, z morza Czarnego, z południowej Ameryki i ze St. Zjednoczonych. Port frankfurcki jest bardzo ożywiony, miasto bogate należy do pierwszych miejsc giełdowych Europy, a jest środkowym punktem handlu Niemiec południowo zachodnich. Wiesbaden, Homburg, Selters i Ems, słynne źródła mineralne. Rüdeshheim i Johannisberg słyną z uprawy wina.

Prowincya Nadreńska.

Koln Kolonia (516.000), w miejscu dróg przecinających Ren, stacya handlowa na wielkiej drodze handlowej od Berlina do Belgii i Paryża. Tędy prowadzą wiele zamorskich towarów na Rotterdam, Renem do Kolonii, nastę-

pnie kolejami do Austro-Węgier i tędy z Austro-Węgier. Prowadzą tu drzewo, deski, naftę i inne produkty. W Kolonii i w Akwizgranie są uniwersytety handlowe i szkoły budowy maszyn.

Nadto znajduje się tu stała wystawa maszyn dla popierania rękodzieł. Słynie tu fabrykacja wody kolońskiej.

Düsseldorf, po prawym brzegu Renu, z akademią sztuki i malarstwa, jest portem Renu dla doliny Wuppery, w której miasta stanowią prawie nieprzerwany łańcuch miast fabrycznych.

Elberfeld z przyległym Barren, jest głównym ogniskiem fabrykacji wyrobów tkackich, zaś Solingen i Remscheid ogniskami fabrykacji żelaznych i stalowych wyrobów.

Essen, z olbrzymimi fabrykami Kruppa. Krefeld, główne ognisko przemysłu jedwabnego. Koblencya i Trewir słyną z handlu winem.

Akwizgran, z kąpielami siarczanymi, z akademią techniczną, jest ogniskiem niemieckiego wyrobu chustek i wełnianych materyi.

Westfalia.

Poniżej bramy Westfalskiej, którą utworzyła Wezera, przebiwszy się przez góry są Herford i Bielefeld, ogniska westfalskich wyrobów tkackich. Dortmund, wśród kopalni węgla, ogromne fabryki żelazne i browary.

Bochum, odlewnie żelaza i walcownie. Monastyr, wielki handel szynkami.

Hannover.

Geestemünde, wielki port targowy na ryby, z fabrykami wytworów rybnych. Wyrabiają z ryb mąkę do tuczenia bydła i na nawóz, wyrabiają tran, tłuszcze stearynowe. Z fabrykami tutejszemi rybnymi współzawodniczą fabryki Norwegii i Japonii. Hannover, stolica i miasto fabryczne.

Samodzielne państwa.

Księstwa Nadłabańskie.

Szleswig - Holsztyn.

W Holsztynie Kiel, port wojenny na Bałtyku, Altona nad Łabą, jest największym miastem fabrycznym Księstwa.

Państwa północnych Niemiec:

Księstwo Anhalt ze stolicą Anhalt.

Księstwo Brunszwickie ze stolicą Brunszwik.

Księstwo Waldeck.

Ks. Schaumburg-Lippe.

Ks. Lippe.

Ks. Oldenburskie.

Lubeka, niegdyś głowa Hanzy, z rozwinięciem żeglugi na Atlantyku upadła zupełnie, w nowszych czasach staje się pośrednikiem handlu pomiędzy portami Bałtyku a Hamburga.

W. Ks. Meklenbursko-Szweryńskie.

W. Ks. Meklenbursko-Streliekie.

Wolne miasto Hamburg (936.000), odległy 120 km. od morza, zbudowany w miejscu, dokąd na Łbie sięga odpływ i przyływ morza. Przyływ podnosi Łbę do 8 m. i umożliwia dopływ największym statkom oceanicznym.

Szybkie parowce dochodzą tylko do Cuxhafen.

Hamburg po Londynie jest pierwszym portem Europy. W czasie zimy zamarza Łba czasem pod Hamburgiem, atoli żegluga i wtedy się odbywa, bo lód łamają odpowiednie przyrządami. Znaczenie Hamburga podnosi to, że jest wielkim portem rzeczonym, a Łba ułatwia komunikację przez przemysłowe, bogate krainy Niemiec aż do środka przemysłowych Czech. Hamburg jest wolnym mia-

stem. Port jego w obwodzie wynosi 24 km. brzegów, do których okręty mogą przybijać. Portem dla największych statków jest Cuxhafen. Hamburg połączony jest przeszło 120-ma liniami okrętowemi z utrzymywanemi przez liczne towarzystwa Europy z największymi portami Ziemi.

4 1/2 Flota hamburska wynosi 1177 okrętów z 1,528.430 ton n. Przez port Hamburga przechodzi wszystko, cokolwiek w handlu ma jakieś znaczenie. Szczególnie Hamburg jest jednym z największych targowisk na kawę i ryż. Ruch towarów w porcie Hamburga wynosi rocznie prawie 9 tysięcy milionów marek, t. j. prawie 2 razy więcej niż całej monarchii Austriacko-Węgierskiej. Dla Austro-Węgier ma dziś jako port znaczenie wielkie. Przychodzi tu towaru austriackiego bardzo wiele, w którym cukier zajmuje najważniejsze miejsce. Tędy idą z Austrii fezy, jaja, drób, bydło, szkło; mankiety są poważnym artykułem. pierze, nafta nasza, papier cygaretowy do Chin, bardzo wiele chemikaliów, perfumy do Azji, Afryki, Australii. W porcie są składy ogromne na różne towary, n. p. na otręby z Argentyny, na masło, n. p. syberyjskie, skąd je prowadzą do Ameryki, na mleko płynne i skondenzowane, a prowadzone ze sąsiednich krajów i z Węgier. Suche mleko wywozi się do Japonii. Są tu jaja galicyjskie i z sąsiednich krajów, nadto z Marokka, Egiptu itd.; prowadzą je do Anglii i Skandynawii.

Jaja francuskie, włoskie, irlandzkie i suszone chińskie wypierają tu nasze z targu angielskiego. W dowozie drobiu 7 milionów sztuk największy udział bierze Rosya, następnie Austro - Węgry. Przez połączenie Tryestu liniami okrętów z Brazylią rynek Hamburga stracił dla Austrii na znaczeniu co do kawy, zwłaszcza, że dowóz przez Tryest jest tańszy.

Przemysł Hamburga i jego okolic jest bardzo wielki. Istnieje tu bowiem 5000 fabryk, z przeszło 70.000 robotnikami.

Brema (247.000) nad Wezerą, na wydmy piaszczystej, oddalona od morza 52 km., jest po Hamburgu pierwszym portem wolnym cesarstwa, przez uregulowanie ujścia Wezery, a przy przypływie morza dostępna dla największych statków oceanicznych.

Port jej nie zamarza prawie nigdy. U wejścia do ujścia Wezery jest Bremerhafen, a po hannowerskiej stronie Geestemünde. Do nich zawija bardzo wiele największych statków. Towarzystwa żeglugi połączyły Bremę z największymi portami Ziemi. Największym towarzystwem jest Lloyd północny niemiecki.

Port Bremy jest pierwszym targowiskiem na tytoń i ryż, zresztą przez port przechodzą podobne towary, jakie i przez Hamburg. Jest zarazem portem największego wychodźstwa. Samych Polaków wychodziło w r. 1906 przez port Bremy 25.316 tj., najwięcej obok Słowaków z narodów europejskich. Sprowadzają tu wiele drzewa mahoniowego z Afryki, zamiast drzewa cedrowego, które bardzo podrożało.

Przez Port Bremy przechodzi wiele towarów austriackich. Dowóz przez Bremę do monarchii Austro-Węgierskiej wynosi znacznie mniej, aniżeli wywóz z Austro-Węgier.

Brema i jej okolica są fabrycznymi miejscowościami. Zasługuje na uwagę fabryka kawy, w której ją uwalniają od kofeiny, działającej bardzo szkodliwie na serce.

Państwa południowe niemieckie.

Królestwo Bawarskie.

Południowe Niemcy nie są tak przemysłowe jak północne. Bawaryja odznacza się szczególnie wyrobem piwa. Posiada bowiem przeszło 11.000 browarów. W stolicy samej wyrabiają piwa przeszło 3 miliony hektolitrow, a połowę z tego wypijają

Stolica Bawaryi Monachium (576.000). (tj. „zu den München“), położona w środku wyżyny, ściągą ruch z ca-

tego kraju do siebie, nadto a swe szkoły i muzea sztuk pięknych ściągają mnóstwo obcych, którzy miastu i krajowi przysparzają wielkich dochodów.

Norymbergia (375.000), na krzyżującej się drodze z Hamburga do Wenecyi z drogą od Kolonii do Wiednia, stała się ważnem środowiskiem handlu. Wielkie to przemysłowe ognisko słynie fabrykacją ołówków i drobnych towarów. Augsburg nad Lechem, z przemysłem bawełnianym. Regensburg, Pasawa, porty nad Dunajem. Lindau, port nad jeziorem Bodeńskim. Kissingen, miejsce kąpielowe. Do Bawaryi należy Pałatynat Nadreński. Spira stare miasto. Ludwigshafen, fabryki farb anilinowych.

Królestwo Würtemberskie.

Stuttgart (= Gestütgarten), (285.000), ognisko ruchu księgarskiego. Esslingen, z fabrykami maszyn, Friedrichshafen, port nad jeziorem Bodeńskim.

W. Ks. Badeńskie.

Karlsruhe (110.000), główny targ na wino, owoce i tytoń południowych Niemiec.

Mannheim, ważny port do przeładowywania towarów z drogi wodnej na koleje i odwrotnie. Jest konkurencyjnym portem dla Hamburga, ponieważ tędy omija się go na Rotterdam i prowadzi towary do południowych Niemiec i Austrii. Konstancya, port nad jeziorem Bodeńskim.

Alzacya i Lotaryngia.

Strassburg (=Burg an der Strasse 183.000), główny rynek dla górno reńskich okolic i miasto fabryczne. Mülhausen z wielkimi fabrykami bawełnianych wyrobów.

W. Ks. Hesskie

ze stolicą Darmstadt, miasto galanteryjno - skórzanych wyrobów. Moguncya z wielkim handlem.

Państwa Turyngskie są bardzo przemysłowe.

W. Ks. Sasko-Weimarskie Eisenach; ze stolicą Weimar i z miastem Jena.

W. Ks. Sasko-Meiningen-Hildburghausen, ze stolicą Meiningen.

Ks. Sasko-Altenburskie.

Ks. Sasko-Koburg-Gotajskie.

Ks. Szwarzburg-Rudolstadt i Szwarzburg-Sondershausen.

Księstwa Renu starszej i młodszej linii.

Królestwo Saskie.

Drezno (512.000), stolica sztuki niemieckiej w ognisku wysoko rozwiniętych przędzalni, tkalni, robót pończoszkowych i t. d.

Lipsk, przy połączeniu Elstery Białej, Pleisy i Party, słynie trzema wielkimi jarmarkami głównie na futra. Największy ruch handlowy, któremu podporządkowane są Berlin i Stuttgart jako filie.

Chemnitz, pierwsze fabryczne miasto kraju z przędzalniami, farbiarniami i budową maszyn.

Budyšin, fabryczne.

Miśnia z fabrykami porcelany, Freiberg z kopalniami srebra; Zwickau, Plauen, z kopalniami węgla, z fabrykami wyrobów tkackich.

Zittau, z tkackimi fabrykami.

Kolonie niemieckie.

w Afryce:

Kraj Togo, nad zatoką Górnej Gwinei. Wywożą z niego oliwę palmową, kokosy, kauczuk, bawełnę.

Kamerun, wywożą z niego kauczuk, palmową oliwę, nasiona palmowe, kość słoniową i kakao.

Afryka Niemiecka południowo - zachodnia obejmuje kraj Nama, Damara, Ambo. Wywożą skóry, pióra strusie rogi i guana.

Afryka niemiecka wschodnia.

Wywożą kauczuk, gutaperkę, wosk, koprę, kość słoniową, kawę, skóry, bawełnę miasto Bagamoja.

Niemiecka Nowa Gwinea

obejmuje kraj ces. Wilhelma, archipelag Bismarcka; wyspy Salomona, Maryany, Karoliny i wyspy Marschalla. Wywożą koprę, a wprowadzają uprawę wielu roślin podzwrotnikowych.

Wyspy Samoa.

Kiauczau,

zatoka w brzegach Chin, wydzierżawiona przez Niemców na 99 lat, z portem Tsingsan jest podstawą do wielkiego handlu z Chinami.

W. Ks. Luksemburskie

związane umową celną z cesarstwem Niemieckiem. (26.000 km² 266.000 mieszk).

Ks. Lichtenstein

związane umową celną z Austro-Węgrami. (178 km². 9400 mieszk.).

Szwajcarya.

(41.009 km² z 3,500.000 mieszkańcami. 87 na 1 km²).

Moneta podwójna: 1 frank = 100 rapp = 97 hal.

Szwajcarya jest krajem czysto alpejskim wśródładowym, zamkniętym.

Na obszarze Szwajcaryi, na południu od dolin Renu i Rodanu, wzniosły się Alpy granitowe z odnogami Mont-Blancu, z Matterhornem (4482 m), Monte Rosą (4637 m.) i Berniną (4052). Na północ od dolin Renu i Rodanu wzniosły się Alpy wapienne ze szczytem Finsteraahorn (4275). Góry ku północy obniżają się coraz bardziej, aż wreszcie przechodzą we wyżynę Szwajcarską 400 – 500 m. wzniesioną. Na zachodniej granicy zaległ wał gór Jurajskich z kilku szczytami, sięgającymi mało co ponad 1600 m.

Bardzo liczne doliny rzeczne, jak: Renu, Rodanu, Aaru, Reusu, Ticina i innych, przecinają kraj i z przełęczami wgłębionemi w grzbiety górskie ułatwiają komunikację. Najważniejsza dziś z nich przełęcz św. Gottharda, przez którą łączy się droga Renu z Rodanem a Reusu z Ticinem.

Klimat.

Klimat Szwajcaryi wogóle ostry, ale zdrowy. Szczyty gór we wiecznej zimie, po wyżynie przeciągają częste ostre wiatry, föhn wieje przez 36 dni w roku i przyspie-

sza wiosnę; w dolinach z wylotem ku południu klimat łagodny zbliża się do śródziemnomorskiego.

Płody.

Górnictwo nie przedstawia poważnej wartości dla Szwajcaryi.

Gleba mało urodzajna. Większą wagę kładą na pastwiska i łąki dla hodowli bydła, na hodowlę wina i drzew owocowych, niż na uprawę roli pod zboża. Owoców używają na wyrób napojów. Bardzo wiele owoców wywożą za granicę (za 9 milionów franków). W niektórych kantonach nawet nie zajmują się uprawą zbóż, a gdzie uprawa ich kwitnie, to zboża używają na karmę dla bydła. Muszą przeto zboża sprowadzać połowę tego, co Szwajcarya produkuje. W dowozie tu zboża, drzewa, zajmują Austro-Węgry poważne stanowisko. Las dopiero w nowszych czasach doznaje racjonalnej opieki. Wiele go zniszczono i brak przeto drzewa jest wielki. Zajmują się hodowlą wina głównie w okolicach Genewy, Neuchatelu i Wallis.

Od wieków prowadzą staranną hodowlę bydła. Nie wystarcza ono jednak na potrzeby kraju jako bydło rzeźne. Dlatego sprowadzają je głównie z Francyi. Wywożą zaś bydło, jako zarodowe, poszukiwane rasy symentalskie, szwyckiej, berneńskiej. Hodowlę bydła wyężdżają na uzyskanie mleka i wyrób sera. Mleko wywożą głównie do Anglii, Indyi azyatyckiej, Brazylii i Australii. Wielkim współzawodnikiem dla sera szwajcarskiego są: Włochy na targu w Turynie i Medyolanie.

Połowę wyprodukowanego sera spożywają na miejscu, resztę wysyłają na całą kulę ziemską; są to sery emmentalskie, neuchatelskie, greyerskie. Największe fabryki mleka są w Cham. Wysyłają wiele mleka skondenzowanego. Wiele wysyłają mączki dla dzieci Nestla. Targi na bydło są wielkie.

Ludność.

lan Szwajcaryja jest rzeczęąpospolitą, złożoną z 25 kantonów, rządzących się samodzielnie. Jest krajem przeważnie niemieckim (70%), głównie na północy i wschodzie. Francuzi (22%) mieszkają na południowym zachodzie, a Włosi na południowym wschodzie. Jest wielki brak ludności do roboty.

Na czele jest Rada Związkowa ze 7-miu członków w Bernie. Obok jej Zgromadzenie Związku.

Przemysł i handel.

Przemysł ma tu, jak rzadko gdzie indziej, z bardzo wieloma trudnościami do walczenia. Granica zamknięta łożami, rzeki nie nadają się do żeglugi większej, brak węgla i żelaza. Braki te zastąpił Szwajcar swą niezwykłą zapobiegliwością. Przez liczne szkoły zawodowe, swobodnie się rozwijające, podniósł swą inteligencją i horyzont myślenia, zużytkował siły wody jako motory fabryczne, wyspecjalizował się w handlu i doszedł do znakomitej znajomości stosunków na Ziemi. Blizko 25 tysięcy agentów szwajcarskich służy celom gospodarczym kraju.

Przemysł nie obejmuje wiele, ale kilka wielkich wyspecjalizowanych gałęzi. Jestto przemysł jedwabny, bawełniany, zegarkowy, biżuteryjny, maszynowy, drzewny i słomiany.

Ogniskiem fabrycznego przemysłu jedwabnego jest Bazylea, gdzie wyrabiają przeważnie wstążki. Zürich, obok Medyolanu, Lyonu i Krefeldu pierwsze w Europie ognisko przemysłu fabrycznego jedwabnego. Z przemysłem połączona jest hodowla jedwabników, która atoli nie wystarcza na potrzeby. Wywóz artykułów jedwabnych dochodzi do 263 mil. franków. Obok należytego wykonywania artykułów podstawą rozkwitu przemysłu jest wspólne działanie wszystkich fabryk szwajcarskich (kooperatywa).

Najwięcej wyrobów jedwabnych szwajcarskich prowadzą do Anglii.

Przemysł bawełniany z ogniskiem w Zürichu, farbiarstwo i druki materyi w Glarus, muśliny w St. Gallen i Appenzell, współzawodniczą już skutecznie z angielskimi.

Hafty maszynowe są chlubą przemysłu szwajcarskiego i źródłem wielkiego bogactwa kraju, rozwinięte po miastach i wsiach wschodniej Szwajcaryi i sąsiednim Voralbergu. W r. 1907. wywieziono haftów ze Szwajcaryi za 210 milionów franków. Najdelikatniejsze hafty sprowadzają Austro-Węgry ze Szwajcaryi, grubsze z Włoch lub z Tyrolu. Głównym targiem haftu jest St. Gallen, skąd kupcy utrzymują stosunki z całą Ziemią.

Haft francuski we Wogezach i hiszpański stanął do współzawodnictwa ze szwajcarskim.

Przemysł zegarkowy jest wielki. Ogniskiem jego jest Genewa, zwana z powodu pięknych wyrobów jubilerskich małym Paryżem i doliny Jury, jak: Le Locle, La Chaux de fonds i inne.

Dla wywozu towaru tworzą się stowarzyszenia, badają stosunki targowisk Ziemi, tworzą zastępstwa, nawet już i w Japonii. Zegarków wywieziono w r. 1906 150 milionów sztuk, do samych Austro-Węgier za 14 milionów koron. W ostatnich czasach silnym współzawodnikiem staje się Ameryka i Anglia. Pierwsza przez wyrób silnych a tanich zegarków, druga przez wyrób zegarków ze silnemi trwałemi kopertami.

Wyrób maszyn słynny w Zürichu, Bazylei, St. Gallen. Wywóz znaczny. Fabryki automobilów i wozów benzynowych, używanych przez lekarzy, lud, kupców i rozmaitych interesentów, wzrastają bardzo. Słyną wyroby fizykalne, chirurgiczne, matematyczne.

Wyrób krawatek szwajcarskich i niemieckich wypiera z targu niegdyś ulubione krawatki z Austro-Węgier.

Wyroby słomkowe włoskie, chińskie, japońskie walczą skutecznie ze szwajcarskim.

Stosownie do tak wielkiego przemysłu, jakim odznacza się Szwajcaryja, ułożyły się stosunki handlowe. Przeprowadzono liczne i nadzwyczaj kosztowne koleje. Najważniejszy tunel przez górę Gottharda 15 klm. długi, otwiera drogę z Niemiec do Genewy, dokąd prowadzą głównie towary i czynią port ten głównym składem towarów szwajcarskich. Drogi szwajcarskie były już w wiekach średnich przedmiotem wielkiego starania ze strony Szwajcarów. W gospodarstwie kraju odgrywa poważną rolę turystyka, a z nią hotelarstwo. Rocznie bowiem przybywa 1 milion turystów do Szwajcaryi.

Handel z monarchią Austriacko-Węgierską wynosi przeszło 180 milionów koron. Ze Szwajcaryi wywożą do Monarchii: ser, jedwabne towary, zegarki i maszyny, a przywożą: zboże, drzewo, bydło rzeźne, cukier, piwo i skóry. Bilans handlowy wykazuje niedobór. Co do gęstości linii kolejowych ustępuje Szwajcaryja tylko Anglii i Belgii.

Rosya.

(22,290.000 km², z czego na Rosyę europejską 5.378.000 km². Moneta złota: 1 rubel = 100 kopiejek = 2 kor. 60 h. Miary: arszyn = 16 werszok = 0.71 m. Sążeń = 7 stóp = 12 cali = 2.13 m. Wiorsta = 500 sążni. Mila rosyjska = 10 wiorst, czetwert (ćwierć) = 8 garncy = 209.9 l. Pud = 4 funty = 32 łuty = 3 solotniki = 16.38 kg).

Rosya po Anglii jest największem państwem na Ziemi, a jako państwo kontynentalne jest pierwszym na Ziemi, przeszło dwa razy większe od Europy. Anglia ma zato od Rosyi czterokroć większą ludność.

Rosya europejska zajmuje wschodnią stronę Europy i opiera się o morze Czarne i Kaspjskie, o ocean Lodowaty i morze Bałtyckie. Na zachodzie graniczy ze Szwecją i cesarstwem Niemieckiem, a na południowym zachodzie z monarchią Austriacko-Węgierską. Brzegi morskie nie odznaczają się dostępnością, ponieważ ocean Lodowaty jest przez 9 miesięcy w roku zamrożony, a Bałtyk przez 6 miesięcy; zresztą wyjście dla Rosyi tedy na ocean zamknięte. Na morzu Czarnem jest tylko jeden znaczniejszy port, Odesa. Ku Syberyi otwarta droga przez dostępny Ural lub Bramę Uralską (Narodów).

Jest jedną bezbrzeżną płytą sarmacką. Wznosi się ona wyżyną Nadwożańską od Niżniego Nowogrodu i Kazania do Carycyna z górą Biały Klucz 351 m. i drugą

od niej znacznie większą wyżyną Centralną, Moskiewską. Centralna wyżyna ciągnie się prawie od Petersburga aż do Azowa. Odnogi jej sięgają pomiędzy górny Dniepr a górną Dźwinę pod nazwą Uwałów. Najwyższe jej wzniesienie Kamestyk 322 m.

Południowe biegi rzek: Dońca, Dniepru i Bohu przecina wał, na którym te rzeki tworzą progi i wyspy.

Od południowego Uralu wysuwa się ku zachodowi wał, Obczyj Syrt. Z brzegów południowych Rosji występuje półwysep Krymski, wzniesiony potężnym łańcuchem gór Jajła, z najwyższym szczytem, Czatyrdah 1543 m.

Na tym obszarze zalegają na północy tundra niedostępna w lecie, zamrznięta w zimie przez 8—9 miesięcy i rozciąga się na półwysep Kanin i Koła.

Na południu tundr zajmują wielki obszar gliny polodowcowe, piaski, torfy. Za nim czarnoziem ciągnie się od południowego zachodu prawie od morza Czarnego i zwraca się na północny wschód, na Kijów i Riazan, poza Kamę. Po za tym pasem urodzajne glinki czerwone. Ku wschodowi kraina klimatu kontynentalnego posusznego z glinami nasyconemi solą i z jeziorami słonymi.

Klimat na tak rozległych obszarach jest rozmaity. Północna krawędź sięga w strefę zimną podbiegunową. Reszta leży w klimacie umiarkowanym. Zachodnia jej połać ulega wpływowi Atlantyku i Bałtyku, wschodnia odsuwa się od tego wpływu, odznacza się przeto klimatem lądowym, ostrym. Gorące są lata, w mroźnych zimach ciepłota spada nawet do -39° C.

Z tymi stosunkami łączy się też i obfitszy opad na zachodzie, prawie o połowę większy niż na wschodzie. Nad Bałtykiem główny opad w jesieni — dalej na wschodzie na wiosnę — a jeszcze dalej głównie w lecie. Wiosny bywają zwykle wilgotniejsze od jesieni. Wogóle nie ma tu zbytku opadu, a częste posuchy wywołują nieurodzaj, a przeto i głód; przedewszystkiem na obszarach od

Wołgi środkowej po Ural. Na Krymie przypadają deszcze głównie na zimę.

Do takiego klimatu stosuje się roślinność. Na północy tundra, tj. moczar i łąka z kwaśnymi trawami. Ku południu i ku zachodowi las szpilkowy sosen i świerków, w połączeniu z : brzozą, osiką, olchą, wiązem i lipą. Lasy są zniszczone i nie utrzymane. W tym pasie kwitnie uprawa żyta, jęczmienia i owsa, ziemniaków, grochu i lnu. Na południe ku krainie stepowej nikną lasy szpilkowe, a zaczynają się wyłącznie liściaste : dąb, wiąz, grab, poza tem kraina stepowa, dawniej trawa, dzisiaj kraina zbóż, coraz bardziej wypierających step. Kraina to : pszenicy, kukurudzy, buraka cukrowego, konopi, tytoniu i wina.

Ze zwierząt przebywa na północy renifer, na południu, nad morzem Kaspijskim, wielbłąd. Wiele znajduje się wilków. Zwierzęta domowe jak w reszcie Europy.

W morzu północnem Lodowatem wielka obfitość sztokfiszów, w rzekach pełno ryb. W morzu Kaspijskiem wyzy i jesiotry, a nadto psy morskie.

Bogactwo minerałów wcale znaczne. Głównym okręgiem kopalnianym jest Ural. Tu są olbrzymie złoża rudy żelaznej. Żelazo dobywają także w okręgu Moskiewskim. Z całego państwa najwięcej tu miedzi. Wydobywają tu także : złoto, platynę, srebro i wiele innych drogich kamieni, mniej węgla.

Głównym okręgiem węgla kamiennego jest kotlina Dońca, skąd cała Rosya w niego się zaopatruje, a nadto wiele go wywozi, między innymi do Austro-Węgier przez Podwołoczyska. Nieco węgla w okręgu Moskiewskim i na Kaukazie, w dorzeczu Ingulca, rudy żelaza na Dzi-
kich Polach.

W obszarze Dońca dobywają żelazo w Korsak - Mogała, w okolicy Berdiańska nad morzem Azowskiem. W zagłębiu Dońca dobywają także ołów i srebro. Mangan dobywają w Kaukazie, koło Nikopola, na prawym brzegu Dniepru. Rtęć w okolicy Bachmutu, koło Nikiłówki i Zeleznaja.

Koło Balachany otwarto naturalny buchający gaz, znany jako święty ogień, utrzymywany przez kapłanów perskich, gdzie mieli też i świątynie. Gazu tego używają do fabryk. Pozatem leżą jeszcze olbrzymie tereny naftowe nie ruszone. Najwięcej nafty posiada Rosya w Baku, nadto nad Terekiem i w Kraju Zakaspijskim. Dobywają tu także naftę z dna osusznych jezior.

Fosforyty znajdują się nad Dniestrem i na jego dopływach koło: Uszycy, Mohilewa, Latyczewa i Proskirowa.

Sól kamienną dobywają: w Tauryce, Chersoniu, Besarabii, nad morzem Czarnem, Kaspijskiem; warzelnie w Charkowskiem, Odessie i Jekaterynosławskiem.

Rzeki Rosyi są rzekami wielkiej niziny Sarmackiej, przeważnie stepowe. Nie posiadają tedy do żeglugi potrzebnego jednostajnego stanu wody, przez co utrudniają żeglugę. Znaczna ich część prawie przez pół roku jest zamrznięta. Prawie bez znaczenia są rzeki zlewiska oceanu Lodowatego: Peczora, Dźwina Północna, powstająca ze Suchony i Wyczegdy i Mezeń.

Więszszego znaczenia byłyby rzeki zlewiska Bałtyckiego, ale nie są uregulowane, a ujścia do morza znajdują się w ręku obcych państw. Newa, ledwie 73 km. długa, ale obfitująca we wodę, ponieważ jest odpływem największego jeziora w Europie, Ładogi; z niem połączony jest jezioro Onega przez Swir, z południa jezioro Ilmen przez Wołchow, a Sejma przez Wuoksen.

Narwa zabiera wody z jeziora Pejpus i odpływa do zatoki Fińskiej, Dźwina inflancka do zatoki Rygskiej. Niemen z silnym prądem, dostępny dla tratw; zasilają go Wilia, Niewiaża, Dubissa, Szczara i Czarna Hańcza.

Wisła (opis przy Król. Polskiem).

Rzeki Czarnomorskie tracą bardzo wiele wody przez odparowywanie, przebywają wodospadami wał granitowy, rozlewają się na odnogi i tworzą wyspy. U samej granicy Cesarstwa, od Gałaczu aż do ujścia, płynie Dunaj.

Dniestr na jampolskich progach trudny do przebycia. Przepływa jednym tylko kanałem, który sobie wyrzeźbił i tem ułatwił żeglugę dla statków. Wśród stepów traci tyle wody, że ledwie dopływa do morza i rozlewa się w liman. Dla spławiania tratw i promów wykopano kanały, odprowadzające jego wody poniżej Akermanu do morza. W granicach Rosyi jest mało zasilany wodami. Na granicy płynie do niego Zbrucz, na wschód Smotrycz i Murachwa. Bo h dla żeglugi z powodu progów nie ma znaczenia.

Dniepr wypływa w pobliżu Wołgi i Dźwiny w błotnistej i jeziornej okolicy Wołkońskiego Lasu. Już od Drohobuża spławny. Przebywa jedne progi pomiędzy Smoleńskiem a Orszą, drugie poniżej Kremieńczuga, największe poniżej Jekaterynosławia. Żegluga na Dnieprze byłaby przez owe progi niemożliwa, gdyby w progach nie potworzyły się zagłębienia, przez które woda spokojniej odpływa i przez które mogą statki przepływać. Przejścia owe przez progi nazywają Drogą Kozacką. Wschodnie dopływy są nieliczne i nie obfitujące we wiele wody. Są to: Soż i Desna. Natomiast zachodnie są liczne i z wielkim zapasem wody: Berezyna, Prypeć, Teterów, Irpień i Roś. Łatwość połączenia Dniepru ze sąsiednimi rzekami nadaje mu doniosłe znaczenie handlowe. Dniepr wiąże świat Czarnomorski ze światem Bałtyckim. Był więc drogą handlową, którą posuwali się kupcy greccy aż do Orszy, a przez Prypeć na Niemen i na Wisłę do Bałtyku. Tędy także Normanowie dostawali się Dnieprem na morze Czarne. Ogniskiem starć i stosunków handlowych był Kijów, ku któremu zbiegają się najważniejsze odnogi dróg dniewprowych.

Don z Dońcem wpływa do morza Azowskiego, które coraz bardziej zamienia się w bagno.

Wołga, największa rzeka w Europie (3690 km. długa), Matuszką Wołgą zwana, 200 odnogami uchodzi do morza Kaspijskiego. Sama posiada wielkie bogactwo ryb, a łącząc rozległe krainy ze sobą, jest bardzo ważną drogą han-

dlową. Ściąga na siebie ruch handlowy rybami z morza Kaspijskiego, kawiozem astrachańskim, bydłem ze stepów, stadami gęsi z łąkowych okolic nadwołżańskich, zbożem, drzewem i kopalinami z Uralu. Dopływy Wołgi są bardzo rozległe: Kama z Permą, Oka z Moskwą. Dwa tysiące parowców utrzymuje ruch na Wołdze.

Rzeka Ural ulega wciąż zapiaszczeniu i posiada wielkie bogactwo ryb.

Rzeki połączone są kanałami, co się łatwo dało uskutecznić przy bardzo niskich wygodnych działach wodnych. System kanałów dzieli się na dwie części, na: północno-wschodni, obejmujący: Wołgę, Newę, Ładogę, Onegę i Ilmen. Środkowym punktem jego jest Niżni Nowogród, którą prowadzi wielka droga wodna od Astrachania, do Petersburga i Dżwiny.

Drugi system południowo zachodni obejmuje: Wiśłę, Niemen, Dżwinę i Dniepr. Na sieci wód północno-wschodnich żegluga trwa 4—6 miesięcy, na południowo zachodniej 8—9.

Pożytek z tych dróg wodnych nie jest taki, jakiby być mógł, gdyby rzeki były na progach uregulowane, gdyby zalesienie, należycie przeprowadzone, chroniło od szybkiego odparowywania wód. Długotrwałe mrozy i posuchy obniżają wielce także wartość dróg wodnych.

Rosya posiada 162 miliony ludności. Z tego na ludność wiejską wypada 86·5%, na miasta 13·5%. Na Rosyan wypada 65·5%, Tatarów 10·6%, Polaków 6·2%, Finów 4·5%. Żydów 3·9%, Litwinów i Lettów 2·4%, Niemców 1·6%. W Polsce jest Polaków 71·8%.

Ludność Rosyi można liczyć bez Królestwa Polskiego, Kaukazu i Finlandyi na 100 milionów. Gęstość zaludnienia, jak w każdym kraju rolniczym i tak nizko w kulturze stojącym, jak Rosya, jest bardzo mała. Osady rzadkie, ale zato wielkie. Najrzadsza, na północy, w tundrach, wypada 0·4 mieszkańców na kilometr, ku południu i zachodowi wzrasta, we właściwej Wielko - Rosyi do

35—46, w nadwożańskich okolicach 18—33, w stepach nadkaspjskich 4. Najgęstsza ludność jest w dawnych dzielnicach Polski: na Ukrainie 72, na Podolu 70.

Największą ilość ludności stanowią Wielkorosyanie, zwani tak dla swej ilości w porównaniu do innych. Wielkorosyanin nie jest usposobiony do życia osiadłego, jest nadzwyczaj żywy, okazuje skłonność do ustawicznego zmieniania miejsca swego pobytu. Można powiedzieć, że to lud wędrujący, tysiącami uprawia żebractwo wędrowne, zajmuje się obnośnym handlem, roznosi obrazy lub śpieszy na odpusty i jarmarki, zajmuje się furmanką, śpiesząc ze swym koniem i pojazdem lub saniami, na zimę do miasta, a potem znów na wieś powraca. Prócz tego w wielkiej ilości chodzi do fabryk za zarobkiem lub oddaje się przemysłowi domowemu. Najmniej ma zamiłowania do roli. To też trudno tu o postęp.

Rola należy do całej gminy. Brak skutkiem tego rozwinięcia indywidualnej energii i pomysłowości. Okolice nadwożańskie trapią często posuchy, wywołują nieurodzaje, a z tem i głód. Ekonomisci rosyjscy i rząd usiłują wspólność roli zamienić na indywidualną własność. Rząd wyznaczył przeto w ostatnich czasach z apanaży i tak samo z dóbr duchownych wiele roli, do sprzedaży między chłopów. Przybywa też przez to wiele uprawnej roli, 91% jej jest w ręku chłopów. Ludność wiejska dzierżawi już dziś rolę własności wielkiej, rządowej lub ją na własność nabywa. Rosya jest krajem wybitnie rolniczym — a ta rola nie może z powodów wyżej przytoczonych wyżywić ludności. Wysyłki na wywóz są zaś koniecznością, ażeby Rosya mogła opłacić swoje długi. Ludność dlatego zgłodzona, rwie się do rewolucyi.

Na rolnictwie polega siła Rosyi, nieurodzaj odbija się tedy zaraz dotkliwie na handlu i przemyśle.

Zbiorów z roli obliczają rocznie blisko na 5 miliardów pudów (1 pud = 16·38 kg).

Głównym artykułem zbóż jest żyto. Zajmuje ono największy obszar i najwięcej daje ziarna. Zajmuje przeszło 4 razy większy obszar, niż pszenica. Po życie największy obszar jest pod owsem.

Na wielkich obszarach uprawiają proso, następnie kukurudzę. Ziemiaki, buraki cukrowe, tytoń, len, konopie, chmiel, groch, uprawiają najwięcej w guberniach południowo zachodnich. Wiele siana dają prowincje nadbałtyckie i centralne gubernie. Na Podolu i Besarabii hodują z francuskich szczepów po stokach nad Dniestrem lekkie aromatyczne wina.

Przemysł rosyjski ma do walczenia z bardzo wielu trudnościami. Najpierw wielkie obszary roli potrzebują tak wiele rąk i starania o podniesienie zaniedbanego rolnictwa, że ich nie starczy do przemysłu. Do wytworzenia przemysłu fabrycznego są wprawdzie bogate pokłady węgla kamiennego i rudy żelaznej, jako podstawa przemysłu, brak natomiast fachowych sił do prowadzenia przemysłu i brak fachowego robotnika, swojskiego kapitału i brak dróg. Nizka następnie kultura ludności przedstawia słabe pole zbytu artykułów przemysłu fabrycznego, a nadmierny wywóz produktów surowych sprowadza ogólne ubóstwo; wreszcie niepewne stosunki polityczne i ustawiczne przewroty i rewolucyje powstrzymują naturalny rozwój ludności i rozwój stosunków przemysłowo-handlowych.

Produkcya fabryczna w Rosyi jest bardzo droga i dlatego także rozwinąć się nie może. W górnictwie pracuje wielu Niemców i Francuzów. Przemysł górniczy postępuje — oprócz we wymienionych powyżej okolicach — także w Syberyi i Turkestanie. Węgiel rosyjski jest bardzo drogi, bo drożyzną podtrzymują cła na granicy, nieumiejętność robotnika i pośrednictwo spekulatywne. Pracuje się tu głównie kapitałami francuskimi i belgijskimi.

Wiele węgla wywożą do Austro-Węgier.

Hutnictwo żelaza dźwignęło się kapitałem francuskim i od niego do dziś jest zawisłe; drogo produkowane, nie przynosi wiele korzyści, bo lud nie wiele go używa, a producenci muszą je sprzedawać po własnej cenie.

Poza węglem i żelazem otrzymuje Rosya ze swych kopalń: miedź, trochę ołowiu, cynku, srebra, platyny i sól kamienną.

W przemyśle najwyżej rozwinęło się tkactwo, a zwłaszcza wyroby bawełniane. Głównem jego ogniskiem jest Moskwa z okręgami. Oprócz bawełny z Buchary i Chiwy, którą spotrzebowują fabryki w Moskwie i Królestwie Polskiem, sprowadzają bawełnę z Egiptu i Ameryki. Sprowadzają nadto nasienie bawełny, uzyskują z niego oliwę i wyrabiają makuchy na wywóz.

Mniejszego znaczenia jest przemysł wełniany, rozwinięty głównie w Królestwie Polskiem.

Wyroby lniane w Jarosławskiem.

W niektórych wielkich miastach przerabiają jedwab. Rozwinęła się fabrykacja worków jutowych, głównie w okręgu petersburskim i około Narwy.

Przemysł artykułów spożywczych: cukrownictwo, gorzelnictwo, młynarstwo i browarnictwo, rozwinęło się bardzo silnie.

W cukrownictwie pracuje 280 fabryk. Do browarów sprowadzają jęczmień z Polski, a chmiel z Wołynia, Czech i Bawaryi.

Rozwijają się fabryki budowy wagonów i wyrobów żelaznych w Kołomnie, koło Moskwy, Niżniego Nowogrodu w Uralu, Kijowie, Orelu, Moskwie, Petersburgu, Rydze, Rewlu i Twerze.

Oprócz przemysłu fabrycznego rozwinięty jest po wsiach silnie przemysł domowy, zwany kłaczastyn (kustarnyj promyseł), dający jednak nadzwyczaj marny dochód.

Handel wewnętrzny ma w Rosyi pole do wielkiego rozwoju z powodu ogromnej rozległości obszaru ląd-

wego państwa, różnolitych płodów natury, rozmaitego stopnia kultury ludności, a przeto i różnych jej potrzeb.

Głównym artykułem wywozu jest zboże i artykuły strączkowe i to głównie do Wielkiej Brytanii.

Bardzo poważnym artykułem wywozowym jest masło, wywożone głównie do Anglii. Dwa razy w tygodniu idą pociągi z masłem z Syberyi i Permy. Głównym portem na masło jest Ryga, a po niej Windawa. Dla wywozu i produkcji masła potworzyły się na Syberyi spółki chłopskie mleczarskie. Większym artykułem wywozowym są jaja, wywożone do 3 tysięcy milionów sztuk do Anglii i Niemiec. Do samej Austrii wysyła Rosya 675 milionów sztuk. Dawniej najlepsze gatunki jaj dawała okolica nad Wołgą. W ostatnich czasach, z powodu złych zbiorów i złego żywienia kur, spadła ich wartość na 2-gą sortę. Przy pierwszej utrzymały się Austro - Węgry, Bułgarya i Serbia, które zajmują przeto rynki, utracone przez Rosyę. Ogniskiem handlu jajami jest: Kazań, Kozłów, Wornoneż.

Ważnym artykułem jest drzewo, wywożone: do Niemiec, Anglii, Holandyi i Belgii wartości blisko za 100 mil. rubli rocznie, nadto len, nafta, futra, głównie królików, które sprzedają za futra gronostajów.

Wielki jest wywóz gęsi. Ruch handlowy na gęsi skupia się wzdłuż kolei Libawy-Romny, a rynkiem na nie jest Bachmacz; drób głównie z Wołynia i z gubernii Połtawskiej. Zwiększa się wywóz: owoców, jarzyn, suszonego zielonego grochu, anyżu, owoców świeżych, poziomek. Kijów założył u siebie ogromny ogród pomologiczny. Wywożą nadto mięso, ryby, kawior, rudę żelazną i mangan.

Nafta bywa użytkowywana do opału na kolejach (zwłaszcza na kolei Władykaukazkiej). Rafinują ją w Noworosyńsku i Grosnie. Z nafty uzyskują na opał odpadki, zwane masut, benzynę, gazolinę, kerozynę i smary. Przy fabrykacyi smarów pozostaje odpadek, goudron, służący

do wyrobu smoły, asfaltu i innych produktów. Wywóz nafty rosyjskiej zmniejsza się z powodu konkurencyi nafty polskiej, rumuńskiej i amerykańskiej.

Wiele wełny i wiele owiec, hodowanych razem z bydłem w Rostowskiem i w południowej Syberyi wywożą do Stanów Zjednoczonych i innych krajów.

Wywożą cukier, naftę, skóry.

Dowóz z Austro-Węgier do Rosyi stosunkowo mały. Z targowisk rosyjskich wypiera austriackiego kupca ruchliwszy kupiec niemiecki. Kupiectwo austriackie, wogóle ciężkie, nie stara się poznać miejscowych warunków, pomimo że fabryczne artykuły austriackie mają lepszą opinię od niemieckich. Idą tu z Austro-Węgier: maszyny rolnicze, młocarnie, pługi, urządzenia browarów, meble, kosy, sierpy, instrumenty muzyczne, buciki, papier listowy i wody mineralne.

W dowozie przez granicę europejską do Rosyi zajmuje pierwsze miejsce bawełna, wełna, maszyny, surowce metalowe, następnie: towary metalowe, węgiel, koks, towary bawełniane i inne tkackie, żywica, skóry, ryby, jedwab, wino, wyroby chemiczne, gumy, farby, owoce, kawa i herbata. Herbatę przywożą przez europ. granicę za 20—30 mil. rub., przez azjatycką za 5—10 mil. rubli. Dowóz łądem wynosi $\frac{1}{3}$ ogółu dowozu, a $\frac{2}{3}$ morzem.

Stosunki kupieckie Rosyi są wprost smutne. Rosya nie wytworzyła właściwego Zachodowi mieszczaństwa, brakuje jej przeto potężnego czynnika gospodarczo - politycznego dla swego rozwoju. Kupiectwo zostaje w ręku Niemców, Żydów, Ormian, a rząd głównie zajmuje się stwarzaniem urzędników. To też wszystkim są tu czynownicy, czyli urzędnicy, hamujący naturalny rozwój ludności i państwa

Na obszarach dawnej Polski, t. j. na Wołyniu, Podolu i Ukrainie, zwanych urzędownie krajem południowo-zachodnim, żyje 9,300.000 ogółu ludności. Żydów liczą 1 milion, Katolików (Polaków) 700.000, Czechów i Niem-

ców 200.000, reszta przypada na Rusinów. Kraj przede-
wszystkiem rolniczy, ludność coraz bardziej ubożęją
z braku zdolności do umiejętnej uprawy roli, coraz bar-
dziej się wyjaławiającej. Dwory przeważnie polskie i wielka
własność polska. Urzędnicy wyłącznie Rosyanie. Miejscami
wciska się Rosyanin na wielkie obszary, przyszłości tu
jednak dla niego wobec masy ludu ruskiego żadnej,
zwłaszcza z chwilą podniesienia się kulturalnego tego ludu.

Ogniskiem życia jest Kijów na Ukrainie z wielkimi
jarmarkami, tak zwanymi kontraktami kijowskimi; posiada
wielkie browary, gorzelnie, młyny, cukrownie; Berdy-
czów. Na Podolu Kamieniec Podolski, na Woły-
niu Krzemieniec, Żytomierz, Włodzimierz
Wołyński, Dubno, Łuck. Zdołbunowo, jest ogni-
skiem kolei i głównem targowiskiem na chmiel, który we
wielkiej ilości na Wołyniu uprawiają.

Litwa, Żmujdź, Polesie, Czarna i Biała
Ruś, nazywane krajem północno - zachodnim, z ludnością
10 milionową. Wśród niej w Grodzieńskim, Białkiem,
Białostockiem i Sokulskim ludność polska dochodzi do
64⁰/₀. Silne skupienie ludności polskiej jest także we Wil-
nie i jego okolicy. Zresztą Polacy są rozrzućeni po ca-
łym kraju. Kulturalnie ludność stoi wyżej niż w poprzed-
nich okręgach. Chuda gleba, brak przemysłu wypędzają
tłumy ludności do fabryk do Rosyi, do Niemiec i do Ame-
ryki. Ludność obok Polaków jest litewska, białoruska
i 14—16 ⁰/₀ żydowska.

Wszystkie te kraje są prawie czysto rolnicze. Naj-
większą fabrykacją Litwy jest sukno, a ogniskiem Bia-
łystok.

Ogniskiem ruchu handlowego jest Wilno, na drodze
Wiedeńsko - Petersburskiej, Brześć Litewski, nad
drogami z Polesia ku Warszawie, Pińsk, na drodze
z Kijowa do Bugu i Królestwa Polskiego. Witebsk
nad Dźwiną Mita wa w Kurlandyi.

Ogniskami handlu w prowincjach nadbałtyckich, w Ingryi: Petersburg (1,400.000 mieszk.), wśród niezdrowej bagnistej okolicy nad Newą i jej kanałami. Po Moskwie jest drugim miastem fabrycznym, wśród pięknych zamków carskich: Carskiego Sioła, Gaczymy, Pawłowska, Peterhofu i Oranienbauma. Broni go port wojenny Kronstadt. Wskutek otwarcia kanału stał się Petersburg portem, do którego rocznie przybija około 1800 oceanicznych okrętów. Jest składem towarów przywozowych kolonialnych: farb, wina, śledzi i wywozowych: masła, jaj, progów, desek dla Anglii.

Na Newie trwa żegluga od kwietnia do grudnia. Port petersburski jest bezpośrednio połączony z portami Bałtyku, morza Niemieckiego i Śródziemnego; z portami Austro-Węgier wcale się nie łączy.

W Estonii Reval, miasto portowe.

W Inflantach Ryga, ważne portowe i handlowe miasto, skład na: zboże, len, drzewo, jaja, węgle, żelazo i śledzie.

W Kurlandyi, Libawa, port wojenny.

Mitawa, wśród moczarowatej niziny.

We Wielko Rosyi Moskwa (1,170.000) jest pierwszym fabrycznym miastem Rosyi. We fabrykach pali się odpadkami nafty z Baku. Moskwa jest targowiskiem głównym na towary azyatyckie.

Niżni Nowogród, przy spławie Oki z Wołgą, ognisko dróg lądowych i wodnych, pośrednik w handlu pomiędzy Europą i Azyą, skład towarów z nad Bałtyku, oceanu Lodowatego i morza Kaspijskiego. Odbywają się tu jarmarki, trwające po 6 tygodni. Schodzi się na nie do 400.000 kupców. Obrót towarów na jarmarku dochodzi do 300 milionów rubli.

Podobnem targowiskiem jest Irbit na towary syberyjskie. Kaługa nad Oką, Tuła, miasta fabryczne, znane z wyrobów ze srebra. W Tule są nadto największe fabryki broni. Orel, targowisko zbożowe.

W północnej Rosyi: Nowogród Wielki, nad jeziorem Ilmeńskim, niegdyś potężna rzeczpospolita, dziś bez znaczenia. Archangielsk, w ujściu deltowym Dźwiny, port, nie zamarzający ledwie przez 5 miesięcy w roku, połączony koleją z lądem, ma znaczenie dla wywozu: zboża, masła, drzewa, futer i smoły.

We wschodniej Rosyi Kazań, targowisko, pośredniczące w handlu Syberyi z Rosyą europejską. Perm, na linii kolejowej do Syberyi, z kopalniami żelaza i miedzi, z fabrykami budowy okrętów rzecznych. Jekaterynburg, na drodze skazańców na posilenie do Syberyi.

Nad Dolną Wołgą: Samara, targowisko zbożowe. Astrachań, w deltowym ujściu Wołgi, główny port dla ruchu handlowego z Persyą, Kaukazem, ze środkową Azyą, miejsce połowu ryb i wyrobu kawioru. Orenburg, na drodze do Taszcentu, z kopalniami soli, z fabrykacją kawioru, słynie z połowu jesiotrów i z handlu rybami. Jest portem wojennym. Płyną stąd okręty do składów nafty do Rybińska.

W Rosyi południowej czyli Nowej Rosyi: W Besarabii Kisziniew, wśród winnic i wielkiej hodowli bydła na stepach. Odesa, największy port nad morzem Czarnym, port na zboże, spirytus, cukier, wełnę, nasienie lnu, połączona okrętami z portami śródziemnomorskimi, z Londynem, Liverpoolem i Antwerpią.

Krym, z górami Jajła. Z południowej strony przypomina Włochy — z willami i pałacami bogatych Rosyan. Między innymi Liwadia i Jajła.

Wielkie Ks. Finlandzkie.

374.000 km. 2·89 mil. mieszk. głównie Finów.

Położone w jeziornej okolicy, mało nadaje się do uprawy roli. Połowa przeszło kraju pokryta lasem, przeważnie brzozywym. W gospodarstwie kraju więcej wagi

przywiązują do hodowli bydła niż do uprawy roli. Silnie prowadzą wywóz masła. Krowy należą do najgłówniej-szych artykułów wywozu. Wywożą wiele drzewa, bydło, świeże mięso, skóry, ryby, papier.

Z braku węgla kamiennego używają do prowadzenia fabryk wody, jako motoru do wytwarzania prądu elektrycznego. W kraju są rozwinięte: cukrownictwo, przedsiębiorstwa bawełny i wełny, młynarstwo, browary.

Porty liczne: Helsingfors, broniony przez twierdzę Sweaborg-Wiborg. Abo, Wasa i inne. Okręty wpływają z morza kanałem Sejma.

Królestwo Polskie.

Królestwo Polskie jest częścią dawnego Państwa Polskiego, które wynosiło 1,100.000 km².

Zabór rosyjski objął 594.488 km², z czego na Królestwo Polskie przypada 127.000 km² z 11 milionami mieszkańców, z 76 głowami na 1 km². Jest ono krainą na wszystkie strony otwartą.

Z południa podnosi je wyżyna Małopolska Zachodnia po Wisłę, i część wschodniej wyżyny Małopolskiej, Wyżyna Lubelska. Wyżyna pochyla się ku północy, ku krainie Wielkich Dolin, więc ku nizinie Mazowieckiej, niżom Wielkopolskim i Kujawskim. Po za niemi wkracza tu krawędź pojezierza Prusko-Mazowieckiego. Po niżach wielkie błota, obejmujące do 2 milionów morgów. Największe w Suwalskiem, zwane Pale. Wody z nich odprowadza do Niemna: Szeszupa. Liczne jeziora zapełniają głównie północną stronę Królestwa. Najznaczniejsze z nich jezioro Wigry z małowniczymi brzegami i z licznymi przystaniami. Drugą okolicą jeziorną jest w Siedleckiem wyżyna Włodawska, pełna błot i drobnych jezior. Wiele jest jezior w Płockiem i nad Wartą, między niemi jezioro Ślesińskie i Gopło.

Gleba Królestwa wogóle żyzna. Na południu powstała ona ze zwietrzałych starych skał. Znaczne przestrzenie

zasypał löss, wzdłuż rzek osadziły się porzecza (aluvium). Krajem żyznych pól są Kujawy i część wschodnia Lubelskiego, którą zajmuje czarnoziem. Z margli kredowych, pomieszanych z czarnoziemem, powstała nad Nidą w słynnej z urodzajności Proszowskiej Ziemi rędzina, zwana także borowiną. Ku Olkuszowi występują piaski. Reszta gleby jest osadem dyluwialnym, złożonym z glin, piasków, glin piaszczystych i skał eratycznych. Na znacznych przestrzeniach zalega torf. Największe obszary zajęte są pod uprawę żyta, następnie owsa i ziemniaków. Uprawiają pszenicę, jęczmień i buraki. Na północy przeważa uprawa żyta, na południu pszenicy.

Z ogółu ludności wypada w Królestwie na ludność ściśle rolniczą 66%. Produkcya zbóż nie starczy na wyżywienie ludności. Prawie 1 milion chłopów jest bez roli. Ponieważ ani rola ani przemysł, stosunkowo niedostatecznie rozwinięte, nie mogą wyżywić ludności, przeto utrzymuje się stale gromadna emigracya, co w każdym razie oddziaływa niekorzystnie na rozwój społeczeństwa.

Lasy pokrywają $\frac{1}{5}$ część ziemi. Większe lasy pokrywają góry Świętokrzyskie, południową część Lubelskiego. Nadto są puszcze: Ostrołęcka, Myszyniecka, Zielona, Augustowska, Kampinoska i Kozienska.

Lasy szpilkowe okrywają okolice środkowej Wisły, Narwi i Łysogóry. Buk porasta południowe okolice Królestwa, dąb i grab wysuwają się więcej na północ, brzoza wciska się wszędzie, a miejscami tworzy lasy.

W bydło, konie i świnie jest Królestwo nieco słabiej zaopatrzone niż Galicya.

K o p a l i n y.

Królestwo posiada wielkie zagłębie węglowe w Dąbrowie i w sąsiednich okolicach. Węgiel brunatny dobywają pod Dobrzyniem, Kołem, Kromotowem, a nadto w Będzińskim i Olkuskim. Ruda żelaza występuje od Bolesławia do Wielunia i koło Bodzichowa. Ruda ołowiu zna-

chodzi się pod Olkuszem, cynk pod Olkuszem, Będzinem i Siewierzem, ruda miedziana w Kieleckiem, siarka w Czarkowej nad Nidą, solanka w Ciechocinku, w Kieleckiem. kąpiele siarczane w Busku, żelaziste wody w Sławinku i Nałęczowie pod Lublinem.

Wartość płodów mineralnych Królestwa oceniają na 56 mil. rubli.

L u d n o ś ć.

Na 127.319 klm² mieszka 11,671.000 osób. Gęstość 91·8, z tego 7¹/₂ miliona katolików, 1 ¹/₂ mil. Żydów, a 500.000 prawosławnych.

Ruch przemysłowy zaczął się dopiero od r. 1780 Przyłożył do niego rękę Stanisław August Poniatowski, a pierwszy z wielkim planem założenia fabryk wystąpił Tyzenhauz. Przedsiębiorstwa jego upadły, ale idea jego odżyła w następnych pokoleniach. Drugim wielkim przemysłowcem był Piotr Steinkeller, syn kupca krakowskiego, który podejmował rozmaite przedsiębiorstwa fabryczne. Jego staraniem puszczono pierwszy raz statek parowy na Wiśle. Racyonalną pracę ekonomiczną podniósł dopiero rząd Księstwa Warszawskiego, a następnie Królestwa Polskiego. Najwybitniejsi działacze byli tu: Staszic, Lubecki i Bank Polski. Sprowadzano z zagranicy cudzoziemców, popierano ich przedsiębiorstwa fabryczne. Przybyło wówczas 10.000 rodzin przemysłowych z zagranicy z kapitałami i zaczęły powstawać jedne fabryki za drugimi.

Przemysł bawełniany rozwinął Karol Scheibler, rodem z Belgii, następnie Poznański i Heinzel, a Łódź z okolicą stała się ogniskiem tego przemysłu. Do fabryk sprowadzają bawełnę z Buchary, Samarkandy, Syrdaryi, Kaukazu i krajów Zakaukaskich.

Przemysł wełniany rozwinął się w Sosnowcu i okolicy. Wełnę sprowadzają z Australii, Kapstadt i Argentyny. Do rozwoju przemysłu lnianego dał początek Filip

de Girard, Francuz, któremu za wynalezienie maszyny do przędzenia lnu, Napoleon I. przyrzekł 1 milion franków wynagrodzenia. Z upadkiem jednak Napoleona wynagrodzenie nie przyszło do skutku, jego współpracownicy zaś odsprzedali jego pomysł Anglikom, a zubożały Girard przybył do Austrii, gdzie jego maszyny rozpowszechniły się po Czechach, Śląsku i Morawach, a następnie i w Saksonii. Rząd polski dopomógł Girardowi do założenia w r. 1831 przędzalni pod Warszawą, a następnie w Żyrardowie, tak nazwanym od tego przedsiębiorcy. Żyrardowskie fabryki płótna rozwijały się jako własność Banku Polskiego przez lat 10, następnie przeszły w ręce Niemców i są dziś pierwszą fabryką wyrobów płóciennych Królestwa i największą fabryką w Europie. Zajmują 12.000 robotników z produkcją roczną wartości 7 milionów rubli.

Fabryki wyrobów tkackich skupiły się w Łodzi, Warszawie, Zgierzu, Pabianicach, Sosnowcu, Ozorkowie, Częstochowie, Zawierciu, Tomaszowie i Zduńskiej Woli.

Rozwinięte jest silnie cukrownictwo, a wywóz cukru skierowany jest do Norwegii, Finlandyi, Danii, Konstantynopola, Adenu, Smyrny, Lizbony. Cukrowni liczą około 50.

Rozwinęło się także: gorzelnictwo, piwowarstwo, papiernictwo. Fabryk papieru jest 128. Znane są z dobrych wyrobów: garbarnie, fabryki chemiczne, fabryki szkła. Przemysł metalowy skupia się głównie we Warszawie. Fabrykacya obuwia warszawskiego ma swą sławę. Obuwia wywożą z Królestwa za 20 milionów rubli.

Królestwo ma około 5000 fabryk, a ogólną produkcję fabryczną Królestwa oceniają na 600 milionów rubli.

Wyroby drobnego przemysłu oceniają na 130 mil. rubli. Przemysł drobny skupia się głównie we Warszawie.

Ze wszystkich dzielnic Polski najstąbiej Królestwo ma rozwiniętą sieć komunikacyjną. Dawna praca Banku Polskiego i w tym kierunku była znamieną. Wiceprezes Banku, hr. Łubieński, zaprojektował pierwszą kolej żela-

zną z Warszawy do Dąbrowy celem zaopatrzenia stolicy we węgiel. Otwarto ją już w r. 1845. jako kolej Warszawsko - Wiedeńską. Następnie połączono ją z Krakowem, Wiedniem, Wrocławiem i poprowadzono liczne odnogi. Wzdłuż tej linii rozwinął się szereg miejscowości.

Drugą linią jest linia Warszawsko - Petersburska, z Łodzi do Kuluszek. Warszawsko - Terespolska z koleją Siedlecko - Małkińską i Nadnarwiańską przewozi towary z Królestwa do Rosyi i łączy się z koleją Moskiewsko-Brzeską i Brzesko-Kijowską. Kolej Nadwiślańska z Warszawy do Mławy, Kowla, Iwangrodu i Łukowa, jest połączona z licznymi odnogami Warszawsko - Wiedeńsko-Kaliskiej kolei.

Żegluga na rzekach nie uregulowana, nawet Wisła, główna arterya ruchu wodnego, coraz bardziej zanika, ponieważ tworzy wciąż dzikie odnogi, Wiśliska. Łożyska jej zapiaszczają się. Ruch na niej słabnie. Spławne rzeki są: Wisła Nida, Wieprz, Pilica, Bzura, Bug, Biebrza, Pisa, Orzyc, Wkra.

Do przewozu towarów budują w Kazimierzu i Zawichoście krypy, w Pińsku barki, w Płocku, Włocławku i w Nowym Dworze berlinki.

Miasta. Osady w Królestwie są przeważnie nizinne. Wiele z nich powstało jako warownie przeciw Prusakom, Litwinom, Szwedom i Rosyanom, inne powstały jako targowiska handlowe, jako miasta górnicze lub wreszcie rozwinęły się w miasta przemysłowe.

Zawiercie, na wyżynie Olkuskiej, z kopalniami rudy żelaznej, z przedzalniami bawełny, hutami szkła, odlewniami żelaznemi. Żarki, z fabrykami wyrobów bawełnianych, haftów, kapeluszy słomkowych i filcowych. Siewierz, nad Czarną Przemszą, dawna stolica Księstwa Siewierskiego. Dąbrowa Górnicza, w dolinie Czarnej Przemszy, z kopalniami węgla kamiennego, z hutami żelaza, cynku, z odlewniami żelaza, szyn itd. Olkusz, nad rzeką Babą, kwitnął niegdyś kopalniami srebra. Będzin,

nad Czarną Przemszą, z kopalniami węgla, z fabrykami wyrobów żelaznych i stalowych: lin, drutu, gwoździ, łańcuchów i t. d.

Sosnowiec (63.000), wśród kopalni węgla, z fabrykami żelaza i przędzalniami. Ojców, w uroczej dolinie Prądnika.

Kielce, z fabryką wyrobów marmurowych.

Kozienice, z fabrykami blachy miedzianej, cynkowej i żelaznej.

Piotrków, niegdyś stolica sądów trybunalskich, miejsce sejmów, posiada fabrykę narzędzi rolniczych i browar.

Łódź (405.000), z 400 fabrykami bawełnianych i wełnianych wyrobów. Bawełnę sprowadzają z Ameryki, Indyi, Egiptu i środkowej Azji. Są tu nadto fabryki wyrobów lnianych, jedwabnych, wstążek, kapeluszy filcowych i wielu innych. W okolicy miejsca fabryczne: Pabianice, Zgierz, Ozorków i Tomaszów. Na wyżynie Lubelskiej: Lublin (60.000), rozwinął się na węźle dróg, prowadzących od Bugu, Wisły i Wieprza na wzgórzach nad Bystrzycą, na dawnej drodze głównej z Krakowa do Litwy, był targowiskiem na towary Zachodu i Wschodu. Pamiętny z Unii pomiędzy Litwą a Polską, dziś wzrasta jako miasto przemysłowe. Puławy (Nowa Aleksandrya), ze słynnym niegdyś muzeum, zwanem świątynią Sybilli. Gromadzili się tu słynni uczeni i poeci polscy na dworze Czartoryskich. W okolicy kwitnie przemysł cukrowniczy, garbarstwo, papiernie. Końskowola, z fabrykami sukna.

Częstochowa (62.000), nad Wartą, z klasztorem O. O. Paulinów. Rozwija się z powodu napływu pątników i jako miasto fabryczne.

Kalisz, u przejścia przez Prosnę, na trzech wyspach, należy do najstarszych miast Polski, z fabrykami sukna, wyrobów miedzianych i fortepianów.

Warszawa (756.000), powstała jako miasto nizinne na płaskowzgórzu, wolnem od wylewów Wisły, u dogod-

nej przeprawy przez Wisłę, którą ułatwiała wyspa Kawcza, zwana dziś Saską Kępą. Na rozwój jej wpłynął układ dolin rzecznych, zbiegających się w okolicy Warszawy: Bugu, Narwi, Bzury, Pilicy i Wisły. Była przeto Warszawa naturalnem targowiskiem wśród puszczy mazowieckich. Wzrastała też Warszawa jako stolica Księstwa Mazowieckiego, a następnie Rzeczypospolitej Polskiej.

Z krainy Wielkich Dolin ściąga Warszawa ruch kolejami na siebie. Przecinają się tu nadto ważne drogi europejskie od Petersburga, od Wiednia, od morza Czarnego, Berlina i od morza Bałtyckiego.

Wzrasta jako miasto fabryczne. Posiada już dziś około 400 fabryk różnych wyrobów. Najświetniej rozwinął się wyrób metalowych artykułów, fabryki maszyn, drutu, instrumentów muzycznych i inne.

Płock, na przejściu z drogi Pojezierza i z dawnych puszczy na wodną drogę Wisły. Dziś rozwija się przez przemysł i handel. Włocławek, ruchliwy port na Kujawach, z fabrykami fajansu, odlewniami żelaza, z fabryką narzędzi rolniczych i hutą szkła. Posiada bardzo piękną ostrołukową katedrę.

Nieszawa, przystań nad Wisłą. W maju i czerwcu poławiają tu jesiotry.

Ciechocinek, z kąpielami solankowemi, błotnemi i elektrycznemi.

Warzymowo, wieś nad Gopłem, gdzie miała stać chata Piasta. Żyrardów, z wielką fabryką płótna. Ozorków, z fabrykami wyrobów wełnianych i bawełnianych.

Ostrołęka, wśród krainy Kurpiów, z wyrobem artykułów bursztynowych.

Augustów, nad kanałem od niego nazwanym. Tędy miała prowadzić droga wodna do Bałtyku przez Niemen i Windawę, ażeby po zajęciu Gdańska przez Fryderyka W. Polska mogła mieć tędy drogę otwartą na morze.

Posiadłości Rosyjskie w Azji.

Kaukaz.

(468.000 km² z 11·3 mil. mieszkańców. Gęstość zaludnienia 24·3.).

Pomiędzy morzem Czarnem a Kaspijskiem wznosi się wał gór nieprzerwany i niedostępny, Kaukaz, którego dalszym ciągiem są góry Jajła na Krymie, a z drugiej strony góry na półwyspie Apszeron i góry Turanu. Najwyższe szczyty przechodzą ponad 5000 metrów. Elbrus, wygasły wulkan, wznosi się do 5643 m. Kasbek do 5040 m. Na północ od Kaukazu zalega step, na południu we wygrzanych dolinach uprawiają bawełnę, herbatę, wino i owoce południowe, szafran, zboże, krap, drzewo orzechowe, a nawet bambus. Hodują wiele jedwabników. Wielkie znaczenie ma uprawa pszenicy, którą wywożą we wielkiej ilości.

Większe znaczenie ma tu hodowla bydła niż uprawa zbóż. Oprócz naszego bydła hodują wielbłądy. Miód daje wielkie dochody. Wielkie jest bogactwo minerałów. Przedewszystkiem we wielkiej ilości dobywają naftę. Znajduje się tu: srebro, żelazo, miedź, kobalt, węgle, sól, siarka i rtęć. Drogi, jakkolwiek niedostateczne, są w rozwoju. Gościniec, zwany droga Gruzińską, przecina Kaukaz od Władykaukazu do Tyflisu przez przełęcz Dariel. Rzeki spławne, a nawet dźwigają na sobie parowce. Kolej od Rostowa przez Władykaukaz prowadzi do Baku. W Baku łączą się z nią statki parowe.

Zakaspijska kolej prowadzi z Batumu przez Tiflis do Baku. Tiflis połączony koleją z Eriwanem i Karsem. Z Baku do Krasnowodzka prowadzi kabel przez morze Kaspijskie.

Głównymi targowiskami dla handlu zewnętrznego są: Baku, Batum, Poti i Noworossisk. Po Kaspijskiem morzu kursują parowce. Stosunki handlowe i gospodarcze oprowadzali Ormianie, rywalizują z nimi Grecy i Żydzi, Gru-

zini oddają się rolnictwu, Kozacy są rolnikami i pasterzami.

Wywóz towarów znaczny, najwięcej przypada na naftę. Wywożą nadto: mangan, asfalt, jedwab, len, krap, wosk, wełnę, bydło, kawior i wiele cennego drzewa.

Lu d ũ o ść. Kaukaz i od morza Czarnego i od Kaspijskiego otwierał jakby bramy dla różnych ludów, które się w różnych czasach osiedlały i pośród kotlin górskich utrzymywały swą odrębność. Mieszkają tu Lezgiowie na wschodzie, na północ od nich Czeceńcy. Oba ludy mahometańskie. Nad Kubaniem mieszkają Czerkiesi. Po obu stronach środkowego Kaukazu Osseci. Nad morzem Czarnym Abchazowie.

W Transkaukazyi mieszkają Georgowie czyli Gruzini, Ormianie, nadto Tatarzy, Rosyanie, zwłaszcza Kozacy nad Kubaniem.

Syberya

roztacza się od wyżyn azyatyckich po Ocean Lodowaty i Ocean Wielki.

Panują tu zimy tak ostre, że ziemia jest na północy Syberyi do 200 metrów w głąb przez cały rok zamrożona, a w lecie odmarza ledwie na 1 metr głęboko.

Pod wpływem zimnej północy zaległa brzeg Syberyi tundra, a na południu w Turkestanie z powodu klimatu kontynentalnego step. W środku między niemi tajga, tj. pas wielki lasów, największy na ziemi, pomiędzy Obiã a Indygirkã i nad zatokã Ochockã.

Syberya posiada ledwie $\frac{1}{5}$ część ziemi, zdatnej pod uprawę. Głównem jej bogactwem las, a nadto płody mineralne, w Altaju, w dorzeczu Ussuru, dopływu Amuru, na Sachalinie i na półwyspie Czukczów, jak: złoto, srebro, węgiel, żelazo, ołów, miedź. Syberya posiada najwięcej na ziemi grafitu. W Turkestanie: naftę, wosk ziemny, asfalt, rudę żelazną, miedź, sól, złoto, węgiel.

Zła komunikacja utrudnia jednak rozwój handlu i przemysłu. Wielkie spławne rzeki: Ob z Altaju z Irtyszem i Tobolem, wypływającym z gór Sajańskich, Angara, czyli górna Tunguska, wypływająca z jeziora Bajkalskiego, do którego wpływa Selenga, nadto Jenisej, Lena i Indigirka, bywają przez 9 miesięcy w roku zamrożone.

Po jeziorze Bajkalskiem tak wielkiem jak morze Adryatyckie, krążą parowce.

Amur, zasilony Szilką i Argunem, otwiera drogę wodną ku wschodowi, jest krócej zamrożony od poprzednich rzek.

Najlepszą drogą i wielkiej doniosłości jest kolej syberyjska, poprowadzona 8300 km. do Władywostoku, z odnogą od Charbina do Talienwanu i do Portu Artura. Kolej ta łączy Chiny z Rosją, wywozi masło, bydło i płody mineralne, jedwab i herbatę z Chin, pszenicę syberyjską, futra, kość słoniową. Wiele masła zabiera stąd Dania, a swoje gorsze wywozi za granicę.

Dla wielkiego dowozu płodów syberyjskich do Europy zachodniej jest ta kolej jeszcze bardzo droga, dlatego rywalizuje z nią tańsza droga morska przez Suez. Przyczyniła się ona jednak znacznie do ożywienia ruchu na rzekach, gdyż dowozi do nich towary. Dowozi ona towary syberyjskie także i do Archangielska, skąd towary te idą nad Atlantyk. Najważniejsze osady w zachodniej Syberii są: Tobolsk, Tjumen, Tomsk, Bernauł, Kurgan, główne targowisko na masło syberyjskie, którego handel pozostaje w ręku Duńczyków. We wschodniej Syberii: Jenisejsk, Irkuck i Jakuck.

W krainie Zabajkalskiej Kiachta. W kraju Nadamurskim: Nerczyńsk, Błagowieszczeńsk, Chabarowsk. Nad brzegiem morza: Petropawłowsk, Ochock, Władywostok.

Wyspa Sachalin służy za miejsce deportacyjne, obfituje w lasy i łąki. Południowa część jej należy do Japończyków, którzy przez nią opanowali cieśninę La Pé-

rouse. Wielkie dochody daje połów ryb, olbrzymie pokłady węgla i nafty.

Ludność wogóle rzadka 5·6 miliona, składa się z ludności pierwotnej, z napływowych Altajów i innych plemion mongolskich i z Rosyan, w $\frac{9}{10}$ części z posieleńców. Pierwotne ludy giną, i łączą się z ludnością napływową. Są to Ostjaki, Jukagirzy, Czuwasi, Kamczadale, Korjeki, Giljeki, Aino, Aleuci, Eskimosi. Najwięcej jest Czukezów, 12.000. Innych jest ledwie po kilka tysięcy lub po kilkaset.

Tunguzi, plemię altajskie, (około 70.000) mieszkają od brzegów oceanu Wielkiego, aż prawie do Jenissieju. Baszkirowie w środkowym i południowym Uralu. Samojedzi od gór Sajańskich aż do oceanu Lodowatego i posuwają się do morza Białego, Jakutowie nad Leną, są plemieniem tatarskiem (200.000), zajmują się rolą i hodowlą bydła. Stoją przeto w kulturze najwyżej z plemion syberyjskich.

Napływową ludnością europejską są posieleńcy, przestępcy polityczni i zbrodniarze zwyczajni, nadto ludzie, dobrowolnie się tu osiedlający. Napływa tu wiele chłopów rosyjskich. Osiedleńcy zajmują głównie pas południowy Syberii aż poza Bajkalskie jezioro. Rząd udziela im roli, którą po 10 latach uprawy przekazuje im na własność.

Rosyjska Azja Centralna.

Rosyjska Azja Centralna obejmuje rosyjski Turkestan i stepy Kirgizów, (10 mil. ludn. 2·5 na km²).

Turkestan rosyjski obejmuje krawędź wyżyny Pamiru, odnogi Tienszanu i u stóp ich rozciągające się stepy trawiaste i słone, miejscami żyzne pola nad Amu i Ili. Klimat kontynentalny, posuszny. Są tu lata czasem zupełnie bez deszczu. W miejscach lepiej nawodnionych udaje się: zboże, ryż, owoce, tytoń, bawełna, drzewa morwowe, stanowiące podstawę hodowli jedwabnika i bawełna. Ta ostatnia takie przybrała rozmiary, że Europa prawie do połowy zaopatruje swe potrzeby tutejszą bawełną.

Główne miasto T a s z k e n t (65.000), z fabrykami wyrobów jedwabnych i bawełnianych, położony na starej drodze karawanowej do środkowej i południowej Azji. K o k a n, ognisko dróg karawanowych, S a m a r k a n d (60.000), u stóp Tienszanu w urodzajnej dolinie. W pobliżu są ruiny starej Samarkandy, stolicy Timura.

Zależne od Rosyi: C h a n a t B u c h a r a, pośrednictwo handlu karawanowego Europy z Indyami (75.000), siedziba uczoności mahometańskiej, C h i w a w oazie sztucznie nawodnionej.

Prowincya Z a k a s p i j s k a, kraina stepowa, a w części pustynna, K r a s n o w o d z k, nad zatoką morza Kaspijskiego, jest początkiem kolei zakaspijskiej. M e r w, stare ognisko dróg karawanowych.

Na stepach Kirgizów, ciągnących się od dolnego biegu Uralu do Irtyszu czarnego, mieszkają Kirgizi, podzieleni na hordę małą i średnią. Zajmują się hodowlą bydła. Mieszkają w aulach, tj. w osadach utworzonych przez namioty, czyli jurty. O m s k, miasto nad Irtyszem.

możda podzielić na dwie części równocześnie i
podadzioma - wyżyna

Belgia.

(29.456 km² 7·4 mil. mieszk. Gęstość 21).

Moneta: złota i srebrna. 1 frank = 100 centimom = 97 halerczom. System metryczny.

W Belgię wkraczają z południowego wschodu Ardeny, jako dalszy ciąg łupków nadreńskich oraz Hohes Venn z ogromnem bogactwem żelaza i węgla kamiennego w dorzeczu Sambry i Mozy (Maazy). Okryte są lasami liściastymi, w których się jeszcze dotąd wilki kryją. Posiadają silną uprawę lnu, konopi, pastwiska dla owiec. Te warunki wywołały tu wielki przemysł metalowy i tkacki.

Na zachód i północ kraj obniża się ku morzu, od którego zasłaniają go wydmy piaszczyste. Ziemia wzdłuż rowo uprawiona, zamieniona prawie w jeden ogród. Rzeki Skalda i Moza i jej dopływ Sambre dźwigają na sobie statki. Uprawa buraków wypiera coraz więcej uprawę pszenicy i żyta, które w małej tylko części zaspokajają potrzeby ludności. Silnie uprawiają jęczmień i chmiel na wyrób piwa, nadto ziemniaki. Uprawiają nadto tytoń i cykoryę.

Dobre pastwiska i należycie uprawione łąki sprzyjają hodowli wybornych ras bydła. Koni nie wiele, ale zato wyborna rasa rosła i mocna do wożenia ciężarów. Hodowla świń dobrze rozwinięta. Po niej tkactwo i lniane wyroby.

Najwyżej rozwinął się przemysł metalowy, wyrób maszyn, armat, broni, szyn kolejowych, wozów kolejowych.

wych z siedzibą w Lüttich i Charleroi. Wyroby z gliny i porcelany w Tournay, Iniane zużytkowujące len flandryjski i wełniane we Verviërs i Lüttich, bawełniane i koronki w Brukseli, Gandawie, dywanów w Tournay, szkło w Mons i Namur, Verviërs, Seraing. Wywóz węgla i żelaza bardzo wielki.

Przemysł przetworów płodów rolniczych zaspokaja przede wszystkim potrzeby miejscowe. Są to młyny, gorzelnie, po części browary, cukrownie. Papiernie produkują już bardzo wiele na wywóz. Poza tem przemysł rozwinął się we wszystkich kierunkach, tak, że kraj zalicza się do rzędu najprzemysłowszych państw Ziemi. Handlowi mimo małej floty sprzyjają wyborne drogi, liczne kanały, najgęstsza na Ziemi sieć kolejowa.

Bierny bilans handlowy pokrywa się dochodami z wielkich kapitałów, jakie Belgia wkłada w przemysł obcych krajów.

Belgia wywozi artykuły przemysłowe, a wprowadza surowce, żelazo, cynk, ołów i miedź. Węgiel kamienny wywozi głównie do Francji.

Ludność romańska nieco z przewagą germańskiego plemienia Flämów, zamieszkującego głównie niziny. Francuscy Wallonowie mieszkają głównie na Ardennach. Po między obu ludami zawiść i rywalizacja wielka. Żywiol Wallonów wzrasta na niekorzyść Flämów.

Stolica kraju Bruksela, w Brabancyi, na przejściu z krainy wzgórzystej do równin, z mieszaną z obu szczepów ludnością, ognisko handlu i przemysłu belgijskiego z fabrykami wszelkiego rodzaju. Słyną koronki brabanckie i wyroby dywanów.

Okolice Limburga słyną z hodowli bydła i sera limburskiego.

Antwerpia nad Skaldą, jest po Hamburgu największym portem kontynentu nad Atlantykiem, ogniskiem kanałów, największym składem na kontynencie na wełnę południowo amerykańską, zboże z północnej Ameryki, Rosyi, Azyi, na kauczuk i kość słoniową, jest pierwszym targo-

wiskiem kontynentu. Jest połączona ze wszystkimi wielkimi portami Ziemi.

Brugge, połączone głębokim kanałem z morzem. Około Mons, kraj najgęściej zaludniony, pełen kopalni węgla, fabryk, hut żelaza, szkła, Koło Lüttichu (Liege) znajdują się ogromne pokłady węgla i żelaza. Stąd tu ognisko fabryk metalowych i broni. Spa, słynie ze źródeł żelazistych.

Nad brzegiem Ostenda, najwięcej uczęszczane miejsce kąpeli morskich. *Les polycliniques*

Do Belgii należy państwo Kongo w Afryce (2,380.000 km² około 19 mil. mieszk.). Nad dolnym biegiem rzeki Kongo suche stepy. Wewnątrz kraju odwieczne lasy. Kongo dostarcza palmowej oliwy, owoców i kauczuku.

Niderlandy.

Holandja

(33.000 km² 5·8 mil. ludności. Gęstość 176).

Moneta: złota 1 Gulden = 100 centów = 2 K 2 h
austr. System metryczny. Pond = 1 kg, lood dkg = 1 dkg,
łokieć = 1 m, myl = 1 km, kan = 1 l.

Holandya czyli Niderlandy położone są na ujściach
Renu, Mozy i Skaldy; w $\frac{1}{4}$ części swego obszaru leżą
poniżej zwierciadła morza.

Holender od wieków korzysta z odmiałów, które,
rzeki osadzają na swych ujściach, buduje z niego groble
i kanały, chroni kraj przed zalewem i wydiera morzu
ziemię, zamieniając ją na grunt uprawny. Wydarło już
w ten sposób morzu 4000 km, a obecnie przystąpiono do
osuszenia Zuiderskiej zatoki. Rocznie zdobywają upraw-
nej ziemi przeciętnie do 1000 hektarów.

Jakkolwiek uprawa roli prowadzona bardzo umiejęt-
nie, to uzyskane zboże ledwie w drobnej części zaspo-
kaja potrzeby ludności. Natomiast przy obfitej wilgoci kli-
matu i żyzności gleby uprawa warzyw i kwiatów, sta-
nowi wielkie bogactwo kraju. Rozległe i dobrze utrzymy-
wane łąki są podstawą hodowli bydła, prowadzonej co
do umiejętności niemal na równi z Anglią. Mąka tutejsza
pszeniczna nie jest dobra do pieczywa, przeto mieszają ją
ze zagraniczną. Len i konopie z braku przędzalni w kraju
wywożą do Belgii i Niemiec.

Liczne stowarzyszenia i szkoły wspierają sadownictwo i warzywnictwo. Uprawiają: jabłka, gruszki, śliwki, winogrona, poziomki, maliny, cebulę, kapustę, kwiaty cebulkowe, ^{ogrodni} hyacenty, tulipany, głównie w okręgu Haarlemskim, które mają w handlu światowym wielkie znaczenie. Wielkie także dochody przynosi krajowi wywóz żywych drzewek, krzewów, kwiatów i róż, które prowadzą do: Niemiec, Francji, Stanów Zjednoczonych i innych krajów.

Z Holandii wywożą owoce, winogrona do Indii holenderskich, a stamtąd do Holandii sprowadzają owoce tamtejsze.

W górnictwie posiada Holandia węgiel w Limburskiem, który jednak nie wystarcza na potrzeby kraju. Wielkie dochody czerpie Holandia z połowy śledzi i z przewozu cudzych towarów.

Ciężka praca koło roli i zdobywanie jej na morzu, umiejętnie prowadzona kanalizacja kraju i jego ochrona przed zalewem morza i rzek, zajmuje tyle sił roboczych, że Holandia nie mogła równie silnie rozwijać się w przemyśle. Jest więc zamało młynów, brak przędzalni i słabo jest rozwinięty przemysł tkacki i mechaniczny. Natomiast rozwinęła się umiejętna budowa okrętów, do tego stopnia, że nie tylko ten przemysł wytwarza na własne potrzeby, ale zaopatruje i inne kraje. Z przemysłu fabrycznego obok budowy okrętów, rozwinęła fabrykacja żagli, fabryki tytoniu, papieru, fabryki piszczałek organowych. Zato w handlu zajmuje Holandia bardzo wybitne stanowisko. Kiedy kapitały angielskie, francuskie, belgijskie pracują poza granicami kraju w przemyśle, kapitały holenderskie pracują w przedsiębiorstwach handlowych.

Handlowi tak sprzyja rozgałęziony system dróg wodnych, jak nigdzie więcej na Ziemi, oraz gęsta siatka kolei, łączących wewnątrz kraju z brzegami morskimi. Najznacznieszy kanał, „Nordsee“, prowadzi od Amsterdamu na Haarlem do morza Niemieckiego, a drugi „Nordholland“ z Amsterdamu na Zaandam, na północ do Helder.

Linie handlowe okrętowe łączą Holandją z Ameryką, Indyami, południową Afryką, z portami morza Śródziemnego. Holandia w porównaniu swego obrotu handlowego z ilością ludności jest pierwszą potęgą handlową Ziemi.

Jedna tylko sama linia, Holand - Ameryka, przewozi rocznie 60.000 osób.

Najżywsze stosunki ma Holandia z Niemcami. Przeszło bowiem połowę swego towaru tam wysyła, a $\frac{1}{4}$ swych potrzeb towarowych zaopatruje w Niemczech.

Z Austro-Węgier prowadzą do Holandji: konfekcję damską, krawatki, parasole, obuwie, wiele bawełnianych wyrobów, płótno, wełnę, fezy.

Wszystkie wymienione towary prowadzą głównie z Wiednia w lepszych gatunkach, pośledniejsze wyrabiają w kraju.

Wywożą zaś do Austro-Węgier: bydło tuczone, masło, sery, cukier, śledzie i towary kolonialne.

Ludność jest szczepu: dolno-frankońskiego (batawskiego), dolno-saskiego, fryzkiego, przeważnie protestancka. Język dolno-frankoński jest językiem literackim i państwowym. Fryzowie są przedewszystkiem żeglarzami.

W wychowaniu publicznem nauka skierowana jest do rzeczy użytecznych, najbliższych, podobnie jak w Anglii, a mniej do oderwanych, jak u nas.

Amsterdam (600000), na wyspie Amstel, zbudowany na palach, przecięty licznymi „grachtami“ (kanałami), jest ogniskiem największem na Ziemi dla handlu dyaamentów i chininy, połączony kanałem: Północnym z morzem Holenderskiem, jest wielkim portem, miastem handlowem i fabrycznym, współzawodniczącem z Antwerpią. Na północ w okolicy Z a a n d a m, z budową okrętów. H a a r l e m, słynie hodowlą kwiatów.

H a a g a (250.000), (tj. des Grafen Hag czyli Wald), stolica kraju, wśród pięknych lasów na wydmach.

R o t t e r d a m, nad Mozą (390.000), największy port kraju, główne targowisko na zboże, a po Londynie na herbatę. V l i s s i n g e n, na wyspie Walcheren, nad Skaldą,

służy jako port najkrótszego przewozu do portu angielskiego Queelnborough (Kwinboro). Jest nadto ważnym portem handlowym.

Kolonie niderlandzkie.

W Azji należą do nich wyspy Sunda, Molukki, południowa część wyspy Borneo i wschodni Timor.

Jawa przecięta kolejami, posiada przemysł fabryczny młynarski, wyrabiający mąkę z tapioki, łuskarnie ryżu, cukrownie, wyrabiające cukier z trzciny cukrowej, mydlarnie, fabryki araku, sztucznych nawozów, kopry; suszonego jej owocu używają na wyrób mydła i masła sztucznego.

Rząd dokłada wielkich starań dla podniesienia rolnictwa, hodowli bydła. Przeprowadza sztuczne nawodnienia, podnosi plantacje kawy, kakao, tapioki, chinu i bawełny. Podnosi uprawę bawełny, ażeby uwolnić się z pod wpływu Ameryki, uprawę kapoku, tj. drzewa wełnianego, którego owoce dostarczają wełny, przerabianej w chińskich fabrykach na wyrób materaców i poduszek. Uprawiają kassję, rycynus i sezam. Wytwarzają nowy gatunek kawy, zwany robusta. Hodują nadto: czarny pieprz, herbatę, goździki, cynamon, gałkę muszkatełową, oliwę katjan. Wytwarzają oliwę cytrynową. Uprawa indyga się zmniejsza wobec konkurencji sztucznego indyga. Rośliny te i owoce wywożą, ale głównym artykułem wywozu jest cukier i kawa jawa w dwóch gatunkach: kawa liberia i kawa jawa. Wprowadzają brazylijską kawę, santos, a swe gatunki droższe wywożą.

Wyspy dostarczają: cyny, węgla, nafty, złota, srebra, dyamentów i miedzi.

Handel obsługuje dobrze Lloyd Rotterdamski.

Najlepszy port Jawy Soerabaja (Surabaja), Batawija, główne jej miasto, ognisko handlu i skład towarów. Buitenzorg (beutensorg), siedziba gubernatora. Surakarta, ognisko kolei.

Towary austriackie przeładują w Port Said na parowce holenderskie albo w Singapore, a następnie prowadzą dalej jako towary holenderskie, a jeżeli je przeładują w Hamburgu, to jako niemieckie.

Borneo obfituje w dyamenty, rubiny, platynę, złoto, żelazo, węgiel kamienny.

Indye Zachodnie.

Należą tu: Surinam, Guyana, Curasao, i t. d. Uprawiają na nich kakao, kawę, banany, balato, albo surynamską gutaperkę.

W Australii należą do Holandyi zachodnia część Nowej Gwinei.

Dania.

(40.384 km² 2·5 mil. mieszk. Gęstość 66).

Moneta złota: 1 korona = 100 örcm = 1 K 35 h
austr. Miary: al = 2 fodom = 12 tommerom = 0·62 m. 1
korntonne = 139·21 l., 1 ct. = 100 funtom.

Państwo położone, na półwyspie Jutlandzkim i na
wyspach: Zeelandyi, Fünen, Langelandyi, Falster, Mön,
Bornholmie i innych. Na półwyspie ciągną się po wscho-
dniej stronie odnogi Pojezierza, w których morze porzeź-
biło zatoki, czyli Fördy, otwarło półwysp portami.

Zachodnie strony otoczyły niedostępne ławy piasków,
przeto, noszą nazwę brzegów żelaznych. Reszta i to waż-
niejsza część kraju położona jest na wyspach. Ludność
germańska, obrządku ewangelickiego.

Klimat oceaniczny, a pod wpływem prądu Zatoko-
wego łagodny. Roli uprawnej blisko połowa z ogólnego
obszaru. Uprawiają przedewszystkiem: owies, żyto, jęcz-
mień, wiele buraków cukrowych, ziemniaków, buraków
pastewnych, traw i roślin na paszę dla bydła. Na zaspoko-
jenie potrzeb ludności dowóz zbóż jest znaczny. Lasy
nie wystarczają także na potrzeby ludności, uzupełniają
nieco opał torfem.

Dania stała się wzorem hodowli bydła, ku czemu
największą staranność wyteżyła. W porównaniu do ilości
mieszkańców Dania posiada najwięcej bydła rogatego, po
Rosyi najwięcej koni, owce wypasują po lichtszej gle-
bie, a świnie głównie na zachodzie.

Hodują wiele drobiu.

Półwysep Jutlandzki posiada bursztyn, wyspa Bornholm posiada glinę porcelanową. Połów ryb daje krajowi wielkie dochody.

Przemysł fabryczny jest tu ściśle związany z płodami kraju. Są więc: browary, gorzelnie, garbarnie, fabryki porcelany, fabryki segeltuchów, kwitnie też i budowa okrętów.

Handel ożywiony. Okręty duńskie idą do Ameryki i wschodnich Indyi. Największy jest wywóz masła. Duńczycy owładnęli niem rynek londyński, gdzie dostarczają prawie połowę ogólnej potrzeby i stali się wogóle na Ziemi największymi handlarzami masła, które dziś sprowadzają z różnych stron, n. p. z Rosyi do kraju i jako swoje wywożą. Prócz tego wywożą: wiele bydła, słoniny, szynek jaj i wiele innych rzeczy.

Stolica państwa Kopenhaga 514.000 (Köbenhaun-Kaufmannshafen) na wyspie Zeelandyi i wyspie Amager z wybornym portem.

Do Danii należą: Farör, 25 wysp wulkanicznych, Islandya z czynnymi wulkanami: Örafa i Hekla z gorącymi geiserami, wyrzucającymi wodę do 50 m. wysoko. Wyspa ta posiada rozległe lodowce. Miasto główne Islandyi Reykjavik.

Na Grönlandyi są także osady, mieszkańcy ich żyją z połowu wielorybów, polowania i rybactwa.

W zachodnich Indyach Dania posiada kilka wysepek. Są one jednak dla Danii bez znaczenia.

Skandynawski półwysep.

Półwysep Skandynawski (770.000 km²) jest bryłą krystaliczną. Brzeg jej zachodni odrywa się stromą ścianą od Atlantyku. Burzliwe morze i topniejące lodowce wyrzeźbiły w brzegu głębokie zatoki, zwane fjordami. Na przeciw nich osadziły się gromady wysp skalistych, Lofotów, przypominających swym kształtem kształt roztworzonych nożyczek, stąd też ich nazwa, skieren (schören). Obok nich mnóstwo skał, skielen, sterczących z dna morskiego.

Wschodnia strona bryły opada łagodnie i rozwija się w niż nadbałtycki.

Wyżyna pogarbiona nieznacznymi wyniosłościami względnej wysokości. Najwyższa góra, Galhøpig 2560 m. Łańcuchy górskie wznoszą się przy brzegach zachodnich, a z nich spadają płaszczyzny lodów aż do zwierciadła morza.

Większe rzeki rozwinęły się tylko po stronie wschodniej, jak: Torne-Elf, Lule-Elf, Dal-Elf, Göta-Elf i Glommen. Z tej też strony rozlewają się jeziora, z których największe: Wener, Wetter, Mälar, Hjelmar, a w Norwegii Mjösen. Kanał Göta łączy Bałtyk z Atlantykiem.

K l i m a t.

Klimat półwyspu na zachodzie pod wpływem Golfstromu jest łagodny. Skutkiem tego morze nie zamarza, a uprawa zboża może sięgać do 70°, a owoców do 63°. Przylądek Północny ma jeszcze średnią roczną ciepłotę

+ 2°C. Z tej też strony opady są znaczniejsze niż po stronie wschodniej, przeto z tej strony są wielkie lodowce.

Ostry klimat półwyspu jest zdrowy dla człowieka. Tu też najmniejsza śmiertelność na Ziemi.

Królestwo Szwedzkie.

(448.000 km² 5,436.000. Gęstość 12).

Moneta = duńskiej. Syst. metr.

Szwecya posiada małą tylko część ornej roli; prawie połowa obszaru jest nieużytkiem, resztę zajmuje las, który z pastwiskami dobrymi na wypas bydła i owiec, jest głównem bogactwem kraju. Zboża zaspakajają ledwie połowę ogólnej potrzeby.

Na północy hodują wiele reniferów. We fjordach wielkie bogactwo ryb.

Kopaliny bardzo obfite. Żelazo znajduje się w całym kraju i należy do najlepszego na Ziemi. Dobywają nadto: cynk, ołów i miedź, srebro we Falun. Wielki brak węgla kamiennego zastępują motorami wodnymi. Wielkie zakłady żelazne są w Danemora i w Motala. Wyroby bawełniane kwitną w Stockholmie i Norrköping, kwitnie nadto przemysł skórzany i garncarstwo.

Handel z powodu trudnego dostępu przez pustynne wyżyny do Norwegii ogranicza się do stosunków z krajami nadbałtyckimi.

Linia kolei przecina cały półwysep z południa na północ do kopalni żelaza Gelivara, kilka odnóg znajduje się tylko na południu na półwyspie Schönen, jako na terenie najdogodniejszym do budowy kolei.

Porty są liczne i to przeważnie rzeczne. Przy ujściu rzeki Tornea: port Haparanda, odwiedzany przez turystów w czerwcu, dla obserwowania niezachodzącego słońca.

Przy ujściu rzeki Dal-Elf: port Gefle, przez który wywożą płody górnicze. Na drodze kanałowej i rzecznej z Bałtyku przez jeziora Mälär do Kattegatu i do ujścia Götty jest Sztokholm (342.000), ognisko handlu i port na wywóz żelaza i drzewa. Upsala, dawna stolica.

W południowej części, najurodzajniejszej i najlepiej zaludnionej: Kalmar i Karlskrona, porty wojenne, Malmö, port do przeprawy do Danii, w pobliżu kopalnie węgla kamiennego. Norköping, port i miasto fabryczne. Wyspa Gotland, naprzeciw ujścia Dźwiny.

Flota szwedzka nietylko kursuje po jeziorach, kanałach i rzekach, koło wybrzeży szwedzkich, ale i po Oceanie. Wywożą: żelazo, stal, miedź, towary żelazne, owies, jęczmień, drzewo, smołę, żywicę, zapałki, kafele, a przywożą żyto, pszenicę.

Do Austro - Węgier przywożą głównie żelazo, a od nich do Szwecyi towary przemysłowe.

Ruch z Monarchią wogóle nie znaczny.

Norwegia.

(320.000 km² z 350.000 mieszk. Gęstość 7).

Moneta i miary szwedzkie.

Stanowi od r. 1905 samodzielne państwo. Wyżyna nieurodzajna, pustynna, śniegami i lodami pokryta. Dla roli pozostaje mały tylko nadbrzeżny pas ziemi, po niższych miejscach lasy szpilkowe i mało pastwisk. Główną podstawą bogactwa jest rybactwo, połów sztokfiszów i śledzi. Ze sztokfiszów wyrabiają tran.

Z kopalni w niewielkiej są ilości: miedź, żelazo, nikiel. Przemysł nie rozwinięty, dostarcza na wywóz drzewa i celulozy.

Handel morski jest nadzwyczaj rozwinięty. Flota Norwegii obsługuje nie tylko swój kraj, ale pośredniczy w handlu pomiędzy różnymi krajami.

Wywożą: śledzie, sztokfisze, tran, łososie, a także i łód. Ludność germańska, protestancka, zajmuje się przede wszystkim żegluga.

Nadbrzeżne miasta i porty: we fjordach Christiania (230.000) nad fjordem Skagerraku, Bergen, wielkie ognisko handlu rybami. Trondhjem, (Drontheim), port wywozu płodów, górniczych miedzi i siarki z Røraasu, a srebra z Kongsbergu. Stavanger, Hamerfest: Na wyspie Magerø poza 70^{0/0}, słońce przez kilka miesięcy w zimie nie wschodzi, a w lecie nie zachodzi. Jest miejscem połowu ryb.

Wielka Brytania.

(315.000 km², 44 mil. mieszkańców, 146 miesz. na 1 km²).

Moneta: złota, 1 funt szterlingów = 20 szilingom, 1 szyl. = 12 pensom, 1 pens = 4 fardingom = 24 K. 50 h. austr. Yard = 3 stopom, 1 stopa = 12 cali = 0.91 m. 1 mila morska = 1855 m. Quater = 8 buszłom, 1 buszła = 4 pekom = 1 pek = gallonom, 1 quater = 290.78 l., 1 hundregtweiht = 4 quarterom 50.8 kg., 1 tonna = 20 centarów.

Państwo Brytyjskie obejmuje Anglię, Szkocję i Irlandyę.

Ze wszystkimi posiadłościami Wielka Brytania ma 29 mil. km² i 400 milionów mieszkańców, t. j. więcej niż 5-tą część całej Ziemi.

Anglia jest w Europie jedynym państwem wyspiarskim. Położona na Atlantyku, oblana jego odnogami, morzem Niemieckiem, wodami cieśniny Kaletańskiej, kanału La Manche czyli kanału Angielskiego, oddzielona od Irlandyi kanałem św. Jerzego, morzem Iryjskiem i kanałem Północnym, ma z natury położenia swego otwarte drogi na wszystkie strony. Takie przeto położenie stało się pierwszym warunkiem handlowej potęgi Anglii. Układ poziomy jest drugim czynnikiem w jej rozwoju handlowym. Składa się ona z 900 wysp, brzegi ich silnie rozwinęte, a morze wciska się zatokami daleko w głąb lądu.

Zatoki ułożyły się naprzeciwko siebie parzysto, a po większej części ujściami spławnych rzek. Kanał Bristolski z rzeką Sewerną odłącza od lądu półwysep Kornwalijski. Naprzeciw niego wyspy Scilly. Ze wschodu wcina się zatoka z ujściem Tamizy. Brzegi południowe Angli i strome,

nagie, obsypujące się, przeważnie niedostępne, zbliżają się w cieśninie Kaletańskiej (Doverskiej) 31 km. ku brzegom francuskim. Koło nich wyspa Wight. Poza kanałem Bristolskim półwysep górzystej Walii, na północy od niego wcinają się zatoki, najznaczniejsze koło Liverpoolu, na przeciwnym brzegu zatoka The Wash; na północ stąd zatokowe ujście rzeki Humber (Hambör), z ujściem kilku rzek, między nimi z ujściem rzeki Ouse; Naprzeciw ujścia rzeki Tyne zatoka Solway; zatoka Firth of Clyde z ujściem rzeki Clyde ma na przeciwnym brzegu ujście rzeki Tweed i zatokę Firth of Forth. Brzegi Szkocyi ze zachodu bardzo silnie poszarpane i otoczone dwoma rzędami wysp Hebryd. Kanał Kaledoński łączy zatokę Firth of Lorn ze zatoką Moray Firth i tym sposobem Szkocyę Kaledońską zamienia na wyspę. Na przeciw niej jako jej resztki ułożyła się grupa wysp Orkad (Orkney), a od nich na północ grupa wysp Szetlandzkich.

Na morzu Iryjskiem naprzeciw ujścia Solwayu wyspa Man. Morze Iryjskie otacza od zachodu wyspa Irlandya.

Rzeki i zatoki Anglii połączone są kanałami, przez co środek lądu połączony jest z morzem i żaden punkt w Anglii nie jest od morza oddalony nad 120 km, a w Irlandyi 90 km.

Południowo wschodnia Anglia jest niziną, przeciętą wałami wzgórz. Zachodnia i północna jest górzysta, ale łatwo dostępna. Górzysty jest półwysep Kornwalijski i Walia z najwyższym wzniesieniem Snowdown 1100 m, z bogatymi pokładami węgla i żelaza na południu.

W górzystej krainie północnej Anglii, podniesionej pasmem Pennińskim, bogate kopalnie węgla wywołały wielki ruch fabryczny. Szkocya z górami Cziwiot z południa jest krainą wyżynną z bogatymi pokładami węgla i żelaza. Poza nią dolina od zatoki Clyd do Forth, a za nią na północ dzika kraina, poszarpana morzem, trudno dostępna z górami Grampian (Gremplen) i szczytem Ben

Newis 1443 m, z brzegami poszczerbionymi bardzo licznymi zatokami fjordowymi (Firth).

Irlandya (87.790 km., 4 mil. miesz., 52 na 1 km²) jest przeważnie równiną, zajęta torfowiskami. Krawędzie jej podnoszą grupy gór. Najwyższe na południowym zachodzie do 1040 m w Carrantuo-Hill, koło którego ze wschodu ściele się kraina jeziorna Killarney (Killarni). Ze zachodu rozwinięcie wybrzeży bardzo wielkie ze zatokami fjordowymi. Z rzek największa Shannon (szenne) uchodzi do zatoki Dunegal (donnigal). Kraj w ogóle jest przecięty kanałami. Rzeki Anglii są krótkie o słabym spadku, posiadają z powodu wilgotnego klimatu wiele wody, a stan ich stały. Nadają się przeto lepiej, jak nigdzie, do wygodnej żeglugi parowej, zwłaszcza, że są pogłębiane sztucznie, a przyptyw i odpływ morza podnosi tak ich zwierciadło wody, że umożliwia na nich żeglugę statkom oceanicznym do środka kraju. Oprócz rzek, przeszło sto kanałów przecina kraj i wiąże rzeki ze sobą. Najważniejsze: kanał Manchester łączy Manchester z Liverpoolem, a Derby (derbi) kanał łączy Trent z Mersey (mersi).

Klimat wysp W. Brytanii jest wybitnie oceaniczny, tak z powodu ich położenia wśród Oceanu, jakoteż z powodu prądu Golfowego, który je ogrzewa. Różnica pomiędzy poszczególnymi porami roku nie znaczna. Zimy tak ciepłe, że średnia stycznia wypada we wielu okolicach $+3^{\circ} + 5^{\circ}$, zato średnia lipca $+14^{\circ} + 17^{\circ}$. W zimie na wolnym powietrzu rosną mirty, fuksye, wawrzyny, zato w lecie nie dojrzewa wino, a owoce odznaczają się cierpkością. Łąki i pastwiska cały rok się zielenią. Zato gęste mgły zalegają okolice, które zmieszane z chmurami dymu fabrycznego, są plagą ludności, bo nawet wśród dnia zaciemniają tak widnokrąg, że i światło lamp nie wiele rozjaśnia ciemność. Opady atmosferyczne są tu nadzwyczaj obfite.

Ludność pierwotnie celtycka zmieszana się z przybyłymi Germanami. Celtowie mieszkają przeważnie we Walii,

Irlandyi, w Szkocyi i Kumberlandyi, razem około 6 mil. mieszkańców.

Gleba z natury nie bardzo urodzajna, oddana głównie pod uprawę łąk i na pastwiska. Nadzwyczaj jednak umiejętnie i starannie uprawiona. Wobec zyskowego zarobku w przemyśle, tańszej dostawy zbóż, niżby to w samej Anglii osiągnąć można, uprawa zbóż przeszła na dalszy plan, a zajęła jej miejsce uprawa takich roślin, które służą na paszę dla bydła. Natomiast warzywnictwo i chmielarstwo zajęło wybitne miejsce. Lasy pokrywają ludnie 4% obszaru i to głównie w Szkocyi. Zboża starczą zaledwie w $\frac{1}{3}$ części na zaspokojenie potrzeb ludności. Dowóz przeto zbóż wieiki. Decydujący wpływ na niego wywierają urodzaje w Rosyi północnej, Ameryce i w Argentynie. Łatwość dowozu obniża też i wartość rolnictwa angielskiego. Z roku przeto na rok ubywa roli ornej pod zboże, co 10 lat prawie 1 milion akrów.

Bydło. W hodowli bydła prześcignęli Anglicy wszystkich na Ziemi; umiejętnie umieją podnosić raz mleczność, drugi raz mięsność, to znów siłę bydła. Zapotrzebowanie mleka tak wzrasta, że zmniejsza się wywóz masła i sera. Wywożą wiele bydła rasowego, natomiast wzmaga się dowóz bydła rzeźnego i mięsa. Najwięcej mięsa owiec i królików przychodzi z Australii i Nowej Zelandyi, a mięsa wołowego z Urugway i Patagonii.

I w hodowli koni prześcignęli Anglicy wszystkich na Ziemi. Hodują konie albo specjalnie wierzchowce albo ciężarowe.

Rozległe pastwiska sprzyjają hodowli owiec. Dają one bardzo delikatną wełnę. Z powodu wielkiego dowozu owiec i wełny z Australii, Nowej Zelandyi, Południowej Afryki, Indyi i La Platy, zwrócono się przedewszystkiem do tuczenia ich na rzeź.

W hodowli świń wyprzedzili także Anglicy innych. Znane są wszędzie gatunki świń angielskich. Atoli i w tym kierunku nie zdoła Anglia pokryć swych potrzeb, ale musi bardzo wiele zagranicy sprowadzać.

Narodowem bogactwem są ryby, hodowane w wodach lądowych, a przede wszystkim łosoś. Nieporównanie jednak większem bogactwem jest rybactwo morskie, bo daje dochodu 11 milionów funtów. Dla połowu ryb wytworzyła się flota rybacka z pospiesznymi okrętami, które dostarczają codziennie świeżych ryb Londynowi. Mięso ryb jest prawie codziennem pożywieniem narodu.

Kopaliny. Węgiel kamienny stanowi jedno z największych bogactw Anglii i podstawę jej wielkiego przemysłu fabrycznego, a co do ilości stanowi $\frac{1}{3}$ część produkcji węgla Ziemi. Wywożą go nadto przeszło za 42 mil. funtów. Największe jego pokłady otaczają góry Pennińskie, szczególnie koło Newcastle, Glasgowa, Leeds, Birminghamu, Manschestru i południowej Walii i Kumblandyi. W pobliżu kopalni węgla, a nawet w nich samych wydobywają żelazo.

W okolicy niego rozwinęło się hutnictwo. Produkcję jego jednak prześcignęła Ameryka i Niemcy, a nawet takowa coraz bardziej się obniża. Miedź sprowadzają z Ameryki południowej i Afryki, miejscowa bowiem przy Swansea, a nadto cynk i ołów na wyspie Man i z Walii nie wystarczają na potrzeby. Podobnie i cyna miejscowa nie wystarcza i pociągają jej wiele z Chin.

Przemysł.

Anglia osiągnęła w przemyśle najwyższy stopień doskonałości. Gdyż zadaniem przemysłu angielskiego jest niezmordowane dążenie do coraz większego ulepszania artykułów przemysłu. Zasadą jego przeto przede wszystkim jakość towaru. W budowie maszyn doszła Anglia do najwyższej z krajów cywilizowanych doskonałości. Stała się przeto ogniskiem, z którego cała Ziemia zaopatruje się w najlepsze maszyny. Ten atoli wywóz maszyn w obce kraje powoduje, że Anglia sama stwarza sobie dla swego przemysłu konkurencję. Na przemyśle to angielskim podniosły się Stany Zjednoczone i Niemcy na ich znów przemyśle dźwigają się nowe społeczeństwa. I tak w ca-

łym świecie postęp prowadzi do wyrównania na polu przemysłowym ludów.

Tkactwo należy do najpoważniejszego przemysłu Anglii, zajmuje w robocie przeszło milion robotników. Przemysł angielski bawełniany wytwarza więcej jak połowę ogólnej produkcji Ziemi. Ogniskiem tych wyrobów jest Manchester (716.000) z przyległemi miastami, a w Szkocyi Glasgow (783.000). Celem zapewnienia zapasów dla fabryk zajmują się różne towarzystwa po koloniach uprawą bawełny, zwłaszcza w Indyach Wschodnich.

W taności produkcji przędzy bawełnianej postąpiła Anglia tak wysoko, że w Niemczech znajduje jeszcze wielki zbyt. Zmniejsza się jednak stale jej wywóz do Stanów Zjednoczonych i Japonii.

We wyrobach wełnianych ma za sobą Anglia długie wieki pracy i doświadczenia i doszła do takiego rozwoju, że zdaje się, iż na tem polu nic więcej niema do zrobienia. Najwięcej przędzy wysyła do Niemiec. Ogniskiem wyrobów wełnianych są okolice Yorku i Lancastru. Na całej Ziemi znane są angielskie chevioty, zwane tak od miejscowości, tak samo szkockie materye i dywany szkockie.

We wyrobach lnianych prześcignęła wszystkich Anglia; z powodu jednak wielkiego współzawodnictwa nastaje pewien zastój. Ogniskami ich są w Irlandyi i Szkocyi: Belfast, Leeds, Dundee i Glasgow. Rozwinięta jest bardzo fabrykacja wyrobów jutowych. Ogniskiem ich jest w Szkocyi: Dundee i Glasgow, nadto Londyn i Belfast.

Najmniej wagi przywiązują do wyrobów jedwabnych. Przemysł metalowy. Po wyrobach tkackich największym przemysłem Anglii jest przemysł metalowy. Dla niego nie wystarczają już skarby miejscowe rudy żelaznej, przeto sprowadzają ją głównie ze Szwecyi. Nie wystarcza także już miejscowa produkcya stali. Wyroby angielskie metalowe mają także utrwaloną sławę na Ziemi. Wystarczy dla wyrobu, że jest „angielski“, ażeby miał pokup przed wyrobami innych krajów. Produkcya metalowa obejmuje wszystkie gałęzie, począwszy od budowy

lokomotyw aż do najdrobniejszych i najsubtelniejszych wyrobów piór i igieł. W budowie okrętów przoduje Anglia całej Ziemi. Wyrabia 60% ogólnej produkcji Ziemi. Ogniskiem ich Sheffield, Glasgow, Londyn, Birmingham, Manchester, Liwerpool, Newport, Cardiff, Swansea, Belfast. Niemieccy fabrykanci wprowadzają do Anglii swój towar gorszy i tańszy, jak n. p. nożyczki i noże, dostają na nie markę Sheffieldu i pod tym znakiem prowadzą swe wyroby na rynki, a przez to podbijają przemysł angielski.

X Ceramika i szkło. I w tym artykule osiągnęła Anglia pierwsze miejsce. Ogniskiem jego jest okręg Potterie, Stoke upon Trent i Etruria. Słynna porcelana jest z Worcester, Derby i z Londynu.

W przemyśle szklanym ustępuje Anglia innym.

Przemysł chemiczny jest także olbrzymi, głównie w Glasgowie, Newcastle, Londynie.

W browarnictwie ustępuje Anglia Niemcom i Stanom Zjednoczonym. Znany jest w handlu porter angielski i londyńskie jasne piwo ale.

Cukrownie spotrzebowują głównie cukier kolonialny. Silnie rozwinięte jest gorzelnictwo.

Rozwój wyrobów kauczukowych wzrasta ustawicznie, a z tem wzrasta także obszar plantacji gumowych na Ceylonie i innych wyspach wschodnio Indyjskich. Obecnie mieszają quayule z parą i otrzymują buciki gumowe tańsze od kauczukowych.

Olbrzymi jest przemysł skórzany w Londynie, w największem targowisku Europy. Skóry sprowadzają z Rosyi, Ameryki i Indyi, a wyroby z nich wysyłają na całą Ziemię.

Wyroby papierowe przewyższają tak swą ilością jakoteż i jakością wyroby reszty Europy. Papier wyrabiają ze szmat, trawy esparto i drzewa. Drzewo na niego sprowadzają ze Skandynawii i z Kanady. Papier esparto wyrabiają głównie w Szkocyi. Dla wyrobów zbytkowych ze złota i srebra założono szkołę zawodową artystyczną, która przemysłowi oddaje wielkie usługi.

Handel.

Anglia zajęła w handlu pierwsze miejsce na Ziemi. Jej miasta i porty są pierwszymi rynkami Ziemi. Prawie ^{1/4} część towarów przechodzi do Europy przez ręce Anglików. Anglia bowiem swymi okrętami związana jest prawie ze wszystkimi portami na Ziemi. Posiada wszystkie dotąd wynalezione środki drożnictwa, doskonałe i w wielkiej obfitości. Posiada zbitą siatkę linii kolejowych, telefonów, a kabel angielski opasuje całą Ziemię. Ona jest ojczyzną kolei żelaznej. Tu puszczono ją najpierw w r. 1825. Posiada największą flotę kupiecką i osobną flotę dla rybołówstwa. Najznacześniejszymi portami Anglii są: Londyn, Liverpool, Glasgow, Sutherland, Newport, Swansea, Leith, Sunderland, Dover, Folkestone, Cardiff i Newcastle. Ostatnie dwa służą głównie dla wywozu węgla. Największe z nich na Ziemi są porty Londyn i Liverpool.

Londyn (7,253.000) jest głównym portem Ziemi dla dowozu herbaty, wełny, skór, futer, kauczuku afrykańskiego, kawy, kakao i indyjskich towarów kolonialnych.

Liverpool (768.000) jest głównym portem na bawełnę, ryż, naftę, tytoń, oliwę palmową i zboże.

Birmingham (570.000) jest pierwszym targowiskiem Ziemi na bawełnę, a z Sheffieldem dla towarów metalowych, Belfast (384.000) w Irlandyi na płótno, Leeds i Bradford na wełniane towary.

W Anglii są największe domy bankowe, załatwiające interesy kupieckie bardzo wielu wielkich przedsiębiorstw na Ziemi.

Bilans bierny handlowy pokrywa się z dochodów obrotów bankowych, żeglugi i przedsiębiorstw zagranicznych. Przywóz dotyczy głównie towarów surowych, w pierwszym rzędzie zboża, bawełny, mięsa, drzewa, masła, wełny, cukru, jedwabiu, jaj (400 mil. sztuk).

Wywożą co do wartości najwięcej wyrobów bawełnianych, żelaza, stali, węgiel, maszyny, wełniane wyroby.

Handel z Austro-Węgrami z powodu trudności dostępu jest słaby. Silny jest dowóz win węgierskich, wód mineralnych, cygar, cukru, skór, bydła, mięsa i zboża. Czasem zawinie okręt węgierski z pszenicą ze Suliny.

Starannie urządzona jest instytucja pośrednictwa pracy. Istnieje osobny urząd emigracyjny, który udziela wskazówek, odnoszących się do stosunków i potrzeb kolonii angielskich, zwłaszcza dla robotników rolnych. Czuwa on nad imigracją i powstrzymuje niepożądanych imigrantów. W ostatnich latach najwięcej wstrzymano wejście Żydom z Polski. Do przedsiębiorstw angielskich nie przyjmują chętnie cudzoziemców. Celem uzyskania pola zbytu odnoszą się eksporterzy do wielkich domów towarowych.

Ludność zarobkująca i młodzież niechętnie zgłasza się do drobnego przemysłu, coraz bardziej on przeto zanika. Podobne stosunki panują i w Ameryce,

Stolica Anglii Londyn (7.637.198). W Szkocyi Edynburg (320.000). W Irlandyi Dublin (309.000).

Posiadłości zamorskie.

Kolonie angielskie stanowią jedną całość powiązaną z Anglią różnymi stosunkami. Jedne kolonie są urządzone na wzór kraju macierzystego z odpowiedzialnym ministeryum i gubernatorem jako zastępcą korony na czele. Należą do nich: Canada, Nowofounlandya i Nowa Zelandya.

Drugi rodzaj kolonii posiada autonomiczne urządzenia, ale urzędnicy bywają mianowani przez Koronę, a nawet i część postów, a nieraz i wszyscy postowie. Do nich należą: Malta, wyspy Bahama, Bermudas, zachodnioindyjskie kolonie, Guayana, Natal, Mauritius, Orange - River, Transvaal, Ceylon, kraje nad cieśniną Malacką i Cypr.

Resztą kolonii rządzi rząd bez współdziałania ich ludności.

Najważniejsze kolonie Anglii są :

Stacye w Europie.

Gibraltar, skała 400 m wysoka, z portem jako stacją przewozową i ze stacją kablu z Anglii do Indyi Wschodnich i ze stacją na węgle.

Malta z wyspami Gozzo i Comino, stacya handlowa, stacya na węgiel, 28 stacyi kabli i twierdza. Dowożą do niej naftę z Galicyi przez Rijekę. Dochodzą tu okręty austriackie z towarami przeznaczonymi do Trypolisu i Cyrenaiki jak : cukier, spirytus, piwo. Stąd wywożą owoce południowe i cebulę do Europy.

W Azji.

Cypr (przeważnie Grecy), wyspa górzysta, bardzo urodzajna ze stolicą Nikosią, z portem Larnaką, twierdza do strzeżenia drogi przez kanał Suezki. Dostarcza wina, owoców południowych, miedzi i gąbek.

Aden ze stolicą Aden i twierdzą panującą nad drogą do morza Arabskiego i Oceanu Indyjskiego, stacya węglowa, główne targowisko handlu ze Wschodem i Afryką. Ważne targowisko na kawę.

Indye Brytyjskie.

Z Indyi utworzono cesarstwo i połączono z niem Indye Przedgangesowe i Zagangesowe z wyłączeniem Ceylonu i kraju na „Drodze Malackiej“.

Indya Przedgangesowa oblana oceanem Indyjskim, a z północy oddzielona niedostępnyimi Himalajami, Hindukusz i górami Suleiman od reszty Azji, przedstawia w sobie pewną całość geograficzną zamkniętą, a więc i naturalną podstawę do samodzielnej kultury.

Prąd morski ułatwia drogę do Indyi. Zachodni brzeg otwarty licznymi portami, gorzej wschodni.

U stóp Himalai ścięła się nizina urodzajna i dobrze nawodniona Hindostanu nad Gangesem i Brahmaputrą, przecięta Pięciorzeczem czyli Pendjabem. W Pięciorzeczu wznosi się pasmo górskie pełne soli.

Na południe od Hindostanu wyżyna trójkątna Dekhanu, oddzielona od nizin północnych górami Windhya. Średnia jej wyniosłość od 500—1900 m, ku południu podnosi się coraz wyżej i kończy górami Nilgiri (2700 m). Zachodnie krawędzie podniesione Gatem Zachodnim z wybrzeżem Malabaru, obfitym w porty, wschodnie górami, Wschodnim Gatem z wybrzeżem niedostępnym Koromandlu.

Ganges z Brahmaputrą tworzą deltę, zwaną Sundarbaas z mnóstwem wysp okrytych odwiecznymi lasami. Do żeglugi służy uregulowane ramię Hugli. Ganges jest żeglowny. Brahmaputra w dolnym biegu 1500 m szeroka a 20 m głęboka i żeglowna. Indus jest rwący, a przy ujściu tworzy deltę trudną do żeglugi. Liczne kanały nawadniają kraj, a niektóre są żeglowne.

K l i m a t.

Najprzyjemniejszy klimat jest na Nilgiri, dlatego rząd angielski urządził tu uzdrowiska, podobnie i w Himalajach Najstynniejsze miejsce klimatyczne w Himalajach Darjeeling.

Doliny są gorące. Calcutta, Bombaj mają w najgorętszym miesiącu, maju $+ 30^{\circ}$ C. a w najzimniejszym w grudniu $+ 20^{\circ}$ C średniej ciepłoty. Na półwyspie istnieją 2 pory roku: mokra i sucha, które zawisłe są od monsunów. Południowo zachodni monsun wieje od maja do listopada. Sprowadza wtedy największe opady na Gacie zachodnim i na Himalajach 8000—12000 mm. Monsun północno wschodni sprowadza deszcz na wschodni Gat. Mniej chmur napływa na środek Dekhanu i w dolinę In-

dusu. Stąd tam posuchy, nieurodzaj i głód. Bagna wielkie rodzą malaryę, na którą umiera rocznie 3—4 miliony ludzi, a na choleryę 200.000. Ludność Indyi bardzo mieszana. Największą część przedstawiają potomkowie aryjskich Hindusów, przeszło 200 milionów. Na południu mieszkają Drawidowie, nadto Mongołowie, Arabowie, Iranowie, Europejczycy (około 300.000), pomiędzy którymi 100.000 Anglików tu urodzonych.

Przeważna część ludności wyznaje religię brahmańską (przeszło 200 mil.), znacznie mniej mahometańską, mało budaistyczną, chrześcijańską; mieszkańcy „leśni“ czczą zwierzęta. Nie wielu czcicieli ognia, tj. Parsowie. znani jako kupcy i bankierzy, głównie w Bombaju. Ludność dzieli się na kasty: kapłanów (brahmanów), wojskowych (kszatrja). Pozatem istnieją kasty, dzielące się na tyle kast, ile jest głównych zajęć. Najpodlejszą kastę stanowią paria. Mowa angielska rozszerza się wśród ludności.

Indyą zarządza wicekról, zastępca króla angielskiego. Siedzibą jego Calcutta. Politycznie są Indye podzielone na drobne państwa. Większa ich część jest w zupełnem poddaństwie Anglii.

Rząd absolutny centralistyczny. Wicekról mianowany na 5 lat. On mianuje urzędników. Przy boku ma radę mianowaną przez króla angielskiego. Drugą radę prawodawczą obiera sobie sam. Policya i wojsko utrzymuje porządek. Wzajemna nienawiść indyjskich książąt, podniecana przez rząd angielski, pomaga Anglii utrzymać kraj w zawisłości.

P ł o d y.

Indya jest krainą nadzwyczaj urodzajną, wygrzaną i dobrze nawodnioną. Posuchy częste w Pendjapie powodują głód. Spóźniony monsun wywołuje zawsze nieurodzaj ryżu, kukurudzy, trzciny cukrowej, sesamu, bawełny. Zawczesne znów ustanie pory deszczowej i słabe opady

w czasie jesieni i zimy powodują nieurodzaj pszenicy, jęczmienia, lnu, maku, grochu, soczewicy, bobu i rzepaku. Tylko sztuczne nawodnienie zapobiega nieurodzajom. Usilnie tedy pracują nad budową kanałów. Budują je na granicy pustyni Sind, a nawet do jej środka się zapuszczają.

Najważniejszą rośliną handlową jest ryż, głównie z Birmy, Bengalu, Assamu i z Madrasu. W okolicach tych jest przeszło 78% obszaru pod ryżem. Rocznie uzyskują z niego trzy zbiory. Jest on głównym pożywieniem ludności Indyi i całej wschodniej Azji.

Najważniejszym artykułem zbożowym jest po ryżu pszenica, która w latach urodzaju stanowi współzawodnictwo dla europejskiej pszenicy.

Bawełna udaje się w całym kraju, szczególnie w Dekhanie. Juta najważniejsza po bawełnie, uprawiana najczęściej w Bengalu, gdzie wilgotny klimat szczególnie jej sprzyja.

Uprawa opium bardzo rozpowszechniona, jest monopolem rządu.

Wzrost uprawy herbaty postępuje szybko, tak że na wywóz przypada do 160 mil. kg rocznie. Rośnie dziko w Assamie i Pendżabie.

Znacznie mniej wywożą kawy.

Nasiona sezamu, palma kokosowa i nasiona lnu dają wiele oliwy, Uprawiają wiele rzepaku, gorczycy, lnu, który zbierają w zimie. Uprawa indyga, wobec sztucznego wyrobu w Niemczech, upada. Trzcina cukrowa udaje się głównie w południowych prowincjach Indyi. Nadto i w Pendżabie, Bengalu i Assamie. Wielka jest produkcja pieprzu, tytoniu, imbiru. W górach uprawiają coraz więcej drzewa chinowego.

Z drzew jest bardzo cenne teak albo tiek. Nie czepia się go robak, jest bardzo trwałe i bywa używane do budowy okrętów i do kolei. Na pobrzeżu Dekhanu rośnie białe i czerwone drzewo sandałowe. Po lasach wiele drzewa kauczukowego i szellakowego. Hodowla bydła z po-

wodu wielkiego gorąca i braku pastwisk i żywienia się ludności roślinnym pokarmem nie rozwinięta. Z delikatnej wełny znane są kozy kaszmirskie.

Indya posiada złoto, węgiel kamienny, sól, dyamenty w Dekhanie, a rubiny w Burmie.

Przemysł.

Indya stanęła w przemyśle rękodzielniczym przed wiekami bardzo wysoko. Przemysł ten jednak, jak wszędzie, upada pod wpływem przemysłu fabrycznego. Najważniejsze są wyroby szali (awritsir) z wełny, sprowadzanej z głębi Azji i Kaszmiru. Natomiast rozwijają się fabryki bawełnianych wyrobów (przeszło 200 fabryk), juty, indyga i browarów. Przemysł indyjski jest dziś już konkurencyjny dla europejskiego, a to z powodu taniości robocizny.

Handel.

Handel wewnętrzny zostaje prawie wyłącznie w ręku Parsów i Banianów. Do podniesienia handlu służą wielkie jarmarki połączone z uroczystościami religijnymi, następnie rzeki Ganges, Indus, Brahmaputra, Irawaddi, po których płyną ciężkie parowce, nadto koleje łączące ze sobą wielkie miasta. Jako środka komunikacyjnego używają wielbłądów, słoni i wołu zebu. Najznacześniejsze porty są: Bombay, Calcutta, Madras, Karachi.

Bombay (776.000), zbudowany na wyspie, jest głównym składem na towary europejskie, a nadto jest największym miastem fabrycznym Indyi.

Calcutta (1,127.000), stolica Indyi, w niezdrowym położeniu wśród ogniska dżumy. Wywożą stąd jutę, opium, herbatę, ryż, indygo, pszenicę, a dowożą z Chin herbatę, jedwab i porcelanę.

Madras (509.000), port zasłoniiony od prądów i burz morskich wielkimi wodami. Jest składem na towary krajowe: indyga, zboża, drzewa teakowego, cukru.

Karachi, port w pobliżu delty Indusu, wzrasta szybko jako pośrednik w handlu pomiędzy krajami zachodnich Himalaj, a kotliny oceanu Indyjskiego. Do tych portów zajeżdżają okręty austriackiego Lloyd'a.

Calicut jest portem w krainie pieprzu. W Burmie najważniejsze targowisko jest Mandalay, nad rzeką Irrawadi. dostępny dla oceanicznych okrętów. Rangoon jest stacją Lloyd'a, utrzymuje stosunki z Europą, Chinami i Australią; służy do wywozu ryżu, teaku, cukru, bawełny; jest pierwszym portem i targowiskiem Ziemi na ryż.

Indye wywożą bawełnę, ryż, oliwę ze lnu, sezamu, jutę, pszenicę, opium, skóry i herbatę.

W latach urodzaju jest zboże najważniejszym artykułem wywozu. Wielki jest wywóz szlachetnych metali.

Ludność jest bardzo uboga, zaopatruje się tylko w najlżejsze wyroby.

Do Austro-Węgier przywożą bawełnę, jutę, skóry, nasiona oliwne, ryż, a dostarczają cukru, szkła, towarów metalowych, papierowych, wełnianych i bawełnianych.

Ceylon (65.600 km² 36 mil. miesz.).

Zwany ogrodem Indyi, ojczyzna cynamonu, pieprzu i lasów kokosowych. Najważniejszym artykułem wywozu jest herbata. Kwitnie tu uprawa kakao, chinu i areki. Wyspa posiada wiele grafitu, z którego połowę wywożą do Ameryki, wiele szafirów, rubinów, turmalinów, żelaza i soli. Uprawa kawy niema tego znaczenia, co pierwiej, ponieważ jej krzew zniszczyła filoksera.

Ludnością są głównie Syngalezowie i Tamilowie. Cołombo jest wybornym portem i stacją bardzo ważną dla kabli i dla węgla. Posiada koleje.

Na drodze Malackiej.

Cały ruch kupiecki skupia się w Singaporze, zbudowanym na wyspie, jednym z najważniejszych targowisk

Azyi. Ludność tu mieszana : z Chińczyków, Malajów, Indów, Europejczyków i Amerykanów. Jest stacją kabli, składem towarów azyatyckich i europejskich : węgla, nafty, cyny, korzeni, gum, ryżu, tapioki, pierwszym portem na cynę. Z Austrii idzie tu towarów prawie za 25 mil. koron.

B o r n e o,

obfituje w złoto, płody międzyzwrotnikowe i węgiel kamienny. Jest stacją kabli.

H o n g k o n g

jest wyspą naprzeciw zatoki Cantonu, z obwarowanym portem W i k t o r y ą, nazwany Gibraltarem azyatyckim. Jest podstawą potęgi Anglii na wodach chińskich, stacją główną dla okrętów i dla Lloydu austriackiego, zostaje w bezpośrednim połączeniu z Ameryką i Australią, Japonią, Filipinami i Indiami. Jest targowiskiem dla towarów europejskich i chińskich, jedynym wielkim składem opium. Na rynku tutejszym jest cukier z Austro-Węgier, owoce z Chin, Japonii i Ameryki, mięso z Australii, masło z Francji, Danii, Niemiec, Kalifornii, wody mineralne z Japonii. Jest stacją kabli. Wielkie są tu papiernie, utrzymywane przez Chińczyków, rafinerie cukru, z którymi konkurują cukrownie japońskie.

W e i - h a i - w e i

na półwyspie i sąsiednich wyspach ; Anglia otrzymała prawo budowania tu twierdz i dróg w sąsiedztwie.

W A f r y c e.

(3·5 mil. km² do 8 mil. ludności, z tych 1·2 mil. białych).

Natal, z krajem Zulu. Dawne rzeczypospolite Burów : Oranje i Transvaal, Kolonia korony Bassut, Beczuaana, Rhodezja i protektoraty w centralnej Afryce.

Posiadłości angielskie obejmują tedy obszar od kraju Przylądkowego do jeziora Nyanza i Tanganika i zatokę Wielorybią. Ludność tutejsza: Hotentoci, Buszmanowie, Kafrowie, Beczuanowie są ludnością pasterską lub rolniczą.

Kolonia Kraju Przylądkowego.

(71.700 km² 24 mil. mieszk., z tego 850.000 białych).

Kraina ta jest wyżyną posuszną i obejmuje pustynię Kalahari. Rzeka jej Oranje wysycha w lecie. Po zachodniej stronie wyżyny pada deszcz pod wpływem monsunów w zimie, tj. od kwietnia do sierpnia, a na wschodzie w lecie. Okolice wyżej położone są stepem trawiastym. Północne okolice są gorące, międzyzwrotnikowe.

Celem rozwoju przemysłu podnoszą rolnictwo. Do tego gleba nadaje się pod uprawę pszenicy i owsa z wyjątkiem obszarów wschodnich koło Natalu dla zbyt gorąca. Uprawiają je przeto nawet w takim ciepłym klimacie, jakiego pszenica nie znosi. uprawiają także owies. Nie młóca go jednak i dają ze słomą na pożywienie głównie koniom; jęczmieniem zielonym karmią bydło i strusie. Kukurudza jest głównem pożywieniem ludności murzyńskiej. Zboże Kafrów służy do tuczenia drobiu, na wyrób piwa i chleba. Lucerna jest głównem pożywieniem strusi. Uprawiają nadto: proso, tymotkę, rzepak, wykę. Produkcya zbóż nie starczy jednak na wyżywienie ludności, sprowadzają je przeto z Australii i Ameryki, ziemniaki zaś z Francyi, cebulę z Anglii.

Rząd dla podniesienia rolnictwa prowadzi sztuczne nawodnienie, rozdaje nasiona i nawozy bezpłatnie i wspomaga stowarzyszenia rolnicze.

Klimat i gleba zachodnich okolic sprzyjają uprawie wina. Powstrzymuje jednak jego rozwój zakaz surowy rządu, nie pozwalający sprzedawać krajowcom napojów alkoholycznych.

Kwitnie hodowla owoców, prowadzonych do Anglii. Dojrzewają tu w styczniu: morele, brzoskwinie, śliwki. Po nich gruszki, jabłka, ananasy. W lutym: jabłka, późniejsze gruszki, brzoskwinie, melony, także ananasy, banany, orzechy włoskie, winogrona i figi. W marcu: późniejsze jabłka, gruszki, brzoskwinie, pigwy, melony, śliwki, migdały, ananasy, winogrona; w kwietniu: późne gruszki, jabłka i śliwki.

Owoce naszej strefy i strefy południowej dojrzewają wogóle od stycznia do listopada.

Szczególnie zajmują się hodowlą słoni.

W południowej Afryce jest bogactwo: dyamentów, złota, miedzi, węgla, asbestu, cyny i soli. Dyamenty znajdują się na polach dyamentowych, na tak zwanych obszarach ziemi Niebieskiej w Oranji i Transvaalu. Głównymi ich odbiorcami są Stany Zjednoczone.

Dobycją miedź i węgiel. Złota dobywają najwięcej w Transvaalu i w Rhodezyi południowej, ołów i asbest, sól wydobywają z dołów napełnionych wodą. Nie pokrywa ona jednak potrzeb miejscowych.

Przemysł jest bez znaczenia, bo robotnik jest za drogi, miejscowy zaś robotnik jest niezdolny do przemysłu. Wielka jest także trudność w dowozie surowców.

Rozwijają się browary, wyrób koniaku i wina. Wino dowożą z Francji i Niemiec, mleko z Anglii, Szwajcaryi, Niemiec, Norwegii, Stanów Zjednoczonych i Austrii. Wielki jest dowóz drobiu i jaj, między innymi z Austro-Węgier, nafty, towarów wełnianych, szmuklerskich, jedwabnych, bucików, nieco papieru z Austro-Węgier.

Wywóz strusich piór, asbestu, dyamentów, wełny, skóry do Austro-Węgier przez Londyn i do innych krajów. Monarchia niema bezpośredniego połączenia z Krajem Przylądkowym, podczas gdy inne kraje europejskie je posiadają, nawet Rosya ma tu bezpośrednie połączenie.

W Kraju Przylądkowym koleje, prowadzą od Kapstadt do Bloemfontein, Pretorii, Johannesburga i łączą się z kolejami w Kimberley, prowadzącymi do Zambezi.

Na Zambezi kursują statki parowe aż do wodospadów. Targowiskami dla handlu zewnętrznego są: Kapstadt i Port Elisabeth. Kraj połączony jest kablem z Europą, przez Zanzibar i Aden, i przez zachodnią Afrykę, wyspę św. Heleny i przylądek Zielony, a nadto z Australią.

Natal.

W rozwoju tego kraju przeszkadzają buntury Kafrów i choroby nadbrzeżne, jak malarya. Tędy przewożą towary do Niemiec i Austro-Węgier, głównie wełnę z Transvaalu. Wywożą stąd perły, cebulę i węgiel.

Dowożą do Natalu masło z Europy, Argentyny i Australii. W ostatnich czasach podnosi się tu znacznie rolnictwo.

Wyspa Mauritius

posiada wielkie plantacye trzciny cukrowej, stąd wielki wywóz cukru, a nadto rumu. Pobrzeże obsadzają aloesem. Produkuje oliwę kokosową, uprawiają krzew herbaciany i korzenie, zwłaszcza wanilę. Wyspa jest stacją kabli. Okrętami jest połączona na wszystkie strony. Po wyspie krążą koleje.

Seychelle, stacja kabli.

Wschodnia Afryka angielska obejmuje protektorat wschodniej Afryki, Ugandę i kraj Zanzibar.

Miasto Zanzibar, na wyspie, najważniejsze targowisko wschodniej Afryki. Stacja węglowa i stacja kabli, i jedno z największych targowisk na Ziemi na: gumę, kopal, kość słońową; wywożą: kopre, kauczuk, zboże. Kupcy arabscy prowadzą handel karawanowy do jezior na równiku.

Mombasa, port połączony koleją z jeziorem Nyanza, stacja Lloydu austriackiego. Przez port przechodzą to-

wary podobnie jak przez Zanzibar. Na północy kraina Somali, na północnej stronie półwyspu Somali, z portami, przez które wywożą skóry, gumę, bydło. Sokotora wydaje daktyle, aloes.

Wyspy św. Heleny i Ascension są ważne jako stacye węgla, wody do picia i kabli, są stacyami dla poławiania wielorybów. Z Ascension wywożą szyldkret i jaja ptaków morskich.

W Zachodniej Afryce

posiada Anglia kraj Lagos, wybrzeże kości Słoniowej, kraj Aszanti, Gambię i Sierra Leone. Nad Nigrem i jeziorem Czad posiadłości angielskie objęte są nazwą Nigeria. Z miast godne są uwagi: Kano, Sokoto, Abeokuta i inne. Są one ogniskiem handlu karawanowego. Głównym portem jest Lagos, połączony koleją z Abeokutą. Są nadto inne mniej ważne porty. Od niektórych z nich prowadzą koleje w głąb kraju. Przedmiotem handlu są: oliwa palmowa, orzechy koka, oliwa kokosowa, kauczuk, ziemne orzechy, guma, kopal, balsam kopaiwy, bawełna i drzewa różne.

Australia.

Od wszystkich części Ziemi oddzielona bądź wielkimi morzami, bądź jak od Azji niedostępnością własnych wybrzeży, brakiem portów, nadbrzeżnymi bagnami lub okolicami pustynnemi. Od północnego wschodu otaczają ją rafy koralowe, które stanowią wielkie niebezpieczeństwo dla okrętów, dlatego jest silnie latarniami morskimi z tej strony zaopatrzona. Zatoki: Karpentarska, pomiędzy półwyspem Arnhema i Jork na północy, a łukowa zatoka Australiska z południa nie mają znaczenia.

Dogodne wejścia przez porty są tylko od południowego wschodu. Jednostajność cechuje cały ląd

australski. Jedyną krainę różnaitości, większego skupienia i życia przedstawia narożnik wschodni i południowo-wschodni Australii. Wznoszą się tu piaskowe wyżyny gór Niebieskich, poprzecinane krótkimi potokami. Na południe od nich Alpy Australskie z charakterem wyżynowych falistych wzniesień, trudno dostępnych; w ich środkowej granitowej części wznosi się góra Kościuszki (2220 m.) i Mount Townsend (Maunt taunsnd) (2250 m.). Po zachodniej stronie wyżyna spada stromo w nizinę żeglownej rzeki Murray (Marre), z dopływem Darling, który w lecie wysycha i pozostawia po sobie kałuże.

Wnętrze Australii jest pełne odosobnionych gór do 1600 m. wysokich, płaskowyżów i rozległych niżów.

Na ląd wieją od morza monsuny; północny monsun przynosi deszcz od października do kwietnia, a od kwietnia do października trwa posucha, w czasie której wieje monsun od południowego zachodu. Monsuny nie dochodzą do środka, tak samo i pasat południowo-wschodni nanosi opady tylko na góry nadbrzeżne. Środek jest posuszny. Miejscami rozległe jeziora słone. Deszcze padają gwałtownie, ale niedługo, przeto dobrze nie zwilżają ziemi. Wypełniają się wtedy zagłębienia jeziorami.

R o ś l i n n o ś ć.

Pod wpływem takiego klimatu wewnątrz Australii i południowo zachodnie jej okolice są pustyniami, miejscami nawet pustynią piaszczystą. Okolice ubogie we wilgoć porasta skrub (skrab), albo spinifex, t. j. trawa kolczasta. Po wyżynach i górach na wschodzie i okolicach nadbrzeżnych, na których zatrzymuje się wilgoć, ścielą się stepy trawiaste. Dopiero pod wpływem obfitej wilgoci i ciepła rozwija się świat roślinności międzyzwrotnikowej na krawędzi południowo-wschodniej Australii. Ponad rzekami, które posiadają stale wodę, porastają gęstsze akacyi, a ponad nie terasowo, amfiteatralnie, po

stopniach wznoszą się gumowe eukalyptusy do 100 i więcej metrów wysokości. Z drzew tych opada kora jakby łachmanami. Po rozległych kwiecistych łąkach rosną pojedynczo lub grupami jakby w sztucznym parku, drzewa. Są drzewa flaszkowe, to znów kasuariny, z liściem niby z czupryną, z włosem bardzo długim najeżonym. Rosną też nadto i cedry.

Wprowadzono hodowlę owoców południowych; rośnie tu: drzewo chlebowe, pisang, palma kokosowa, trzcina cukrowa i krzew bawełniany, drzewo oliwne i krzew herbaciany. Wielkie łąny dostarczają pszenicy i owsa na wywóz. Uprawiają wiele ziemniaków.

Zwierzęta.

Typ australskich zwierząt jest odmienny od typu zwierząt innych części Ziemi. Znajdują się tu torbacze, które gdzieindziej zupełnie wyginęły.

Między innymi jest tu olbrzymi kanguruh, na którego dla jego futra polują. Dziobaki, z których jedne żyją nad rzekami, drugie w norach ziemi i składają jaja. Ze zwierząt ssących pies, dingo, żyje po części dziko i jest plagą owiec, po części zaś jest oswojony.

Główne bogactwo zwierząt polega na hodowli bydła, a przede wszystkim hodowli owiec, dla której nadają się ogromne posuszne obszary. Wywóz wełny tak ogromny, że on wstrzymuje rozwój owczarstwa w Europie. Squatterzy, tj. właściciele owiec, należą do arystokracji australskiej; nie jeden z nich posiada do miliona owiec.

Hodują nadto bydło, świnie, konie i wielbłądy. Króliki tak się tam rozmnożyły, że stały się już plagą krajowców. Z płodów mineralnych najważniejsze jest złoto, dobywane głównie we Wiktorii, zachodniej Australii, Queenslandzie i w południowej Walii. W ostatnich czasach wydobywają w ogromnych ilościach węgiel ka-

mienny. Znajdują się tu wielkie pokłady miedzi, srebra, i ołowiu, także żelaza, antymonu, soli i gliny porcelanowej.

Przemysł i handel.

Australia stwarza dla swych potrzeb w najrozmaitszym kierunku przemysł, który skupia się koło miast: Melbourne, Sydney, Hobartu i Adelaidy. Dowożą jednak wiele rzeczy z Anglii, zwłaszcza wyrobów tkackich, metalowych i szklanych.

Dla handlu służą znakomite porty Sydney i Melbourne, należące do najpierwszych portów na Ziemi. Melbourne utrzymuje stosunki z Europą i Afryką, a Sydney z Ameryką i Polinezyą. Statki handlowe kursują stale i łączą Australię z resztą Ziemi. Miasta połączone są kolejami, a porty przybrzeżne żegluga.

Na pustyniach odbywa się ruch karawanowy. Przez całą Australię prowadzi od północy na południe telegraf, i łączy się z kablem. Kablami połączone są miasta portowe Australii z Tasmanią i ze wszystkimi częściami Ziemi. Na wywóz idzie: złoto, wełna, miedź, mięso mrożone, masło, srebro, węgiel, ołów, drzewo, cyna, skóry, masa perłowa, pszenica i mąka, owoce, garbniki, oliwa kokosowa, perły, z Polinezyi szczególnie kopra. Masło australskie konkuruje silnie na rynku londyńskim z masłem Austro-Węgier. Do Austro-Węgier wywożą wełnę za 6 mil. koron, a wywóz towarów z Austro-Węgier do Australii jest bardzo nieznaczny.

Najżywszy handel jest z Anglią i z jej koloniami, potem ze Stanami Zjednoczonymi. Ruch z Niemcami wzrasta, a ułatwiają go nowe linie okrętowe.

Tasmania, z portem Hobart, przecięta kolejami, oddzielona jest od Australii cieśniną Bassa. Jest to kraj urodzajny, dostarcza drzewa budulcowego, zboża i wełny.

Nowa Zelandya.

Składa się z dwóch większych i z kilku mniejszych wysp. Wyspy są górzyste i dochodzą do 3800 m. wysokości. Wyspa północna z wulkanami, gorącymi źródłami, gejzerami, jest silnie nawodniona i posiada wyborną rolę orną i pastwiska. Jest chłodniejsza od Europy. Ludność 900.000 mieszkańców, między nią mała część krajowców : Maori, reszta są Chińczycy i Indusi. Hodowla bydła jest wielkiem bogactwem kraju. Gospodarstwo mleczne jest umiejętnie i bardzo starannie prowadzone. Dla niego istnieją specjalne inspektoraty mleczarskie. Plony rolne bogate : pszenica, owies, jęczmień, ziemniaki i len. Piękne lasy sosnowe dostarczają drzewa i żywicy kauri. Kopalnie dostarczają : złota, węgla, nafty. Wyspę przecinają koleje i telegrafy. Z Australią związane są kablem, porty : Auckland, Welington i Dunedin.

W wywozie najważniejsze artykuły są : wełna, mięso, złoto, zboże, mąka, skóry, guma kauri i len.

Z Austro-Węgier dowożą tu między innymi obuwie i meble.

Polinezya.

Najważniejsze wyspy Fidzi tworzą archipeląg z 225 wysp i są nadzwyczaj urodzajne. Dostarczają owoców, orzechów kokosowych, bawełny, trzciny cukrowej i kauczuku.

Do Anglii należą wyspy : Tonga, Gilberta i część archipelagu Salomona

Posiadłości w Ameryce.

(103.000 mil. km² 8 mil. ludzi)

Państwo K a n a d a ciągnie się od granic Stanów Zjednoczonych po ocean Lodowaty z wyspami : Nowo-

Foundlandya i Vancouver (wänkouwer). Zachodnie strony przecinają góry Skaliste z Mount Hooker (4.800 m.) i góry Nadbrzeżne ze szczytem Logan (5.900 m.). Resztę kraju zalega olbrzymia bezbrzeżna równina. Przecinają ją wielkie rzeki: Mackenzie, łącząca jeziora Athabaska, jezioro Wielkie Niewolnicze i Niedźwiedzie, rzeka Nelson z jeziorem Winnipeg, rzeka św. Wawrzyńca z pięciu jeziorami Kanadyjskimi: Górnem, Huron, Michigan, Eric, Ontario i z wodospadem Niagary. Działy wód niskie i dosyć niewyraźne. Zatoka Hudsona mało dostępna, ponieważ przez większą część roku okryta jest lodami.

Kanada posiada klimat kontynentalny. Pod wpływem prądu zimnego brzegi wschodnie są zimniejsze, niż Europa na tym samym stopniu szer. geogr. Ciepłota wystarcza jednak do wielkiej uprawy roli aż po 65°.

Przeważna część ludności jest rasy białej: Anglicy, Francuzi, Niemcy, wiele Polaków, Rusinów. Na północy i zachodzie Indyanie (100.000), jest też nieco Eskimosów. Kraj jest podzielony na prowincye i terytorya.

Rolnictwo rozwija się na południu i wydaje: pszenicę owies, kukurudzę, jęczmień, owoce na wywóz. Nadto ogromne przestrzenie okrywają lasy, dostarczające drzewa na wywóz jako materiału budulcowego, meblowego i na instrumenty. Rozwijają się też i winnice.

Większego bogactwa niż zboże dostarcza we wywozie bydło. Najwięcej pociągają stąd futer na Ziemi. Pełno dzikich zwierząt: niedźwiedzi, kun, rysy, lisów, bobrów, wyder, soboli, gronostajów, wilków, nadto bawołów, jeleni, sarn, reniferów i łosi. Morze dostarcza wielkiego bogactwa ryb. Ława Nowofundlandzka jest niewyczerpanem bogactwem połowu, przy którym zajętych jest 30.000 okrętów. Połów ryb na jeziorach kanadyjskich należy do najbogatszego połowu na Ziemi.

Północne obszary Kanady są pustynne, pokryte lodami i tundrami.

Kanada posiada wiele złota i miedzi w Kolumbii i nad Jukonem, węgiel kamienny na wyspie Vancouver, żelazo w Nowej Szkocyi, naftę nad jeziorem Ontario.

Artykuły przemysłu nie zaspokajają potrzeb kraju. Przemysł opiera się głównie na przerobieniu produktów surowych.

Wywóz ogranicza się do produktów surowych. Handel największy ze Stanami Zjednoczonymi. Dowóz z Austro-Węgier nieznaczny, ale wzrasta.

Wewnętrzny handel ułatwia pacyficzna kolej kanadyjska, łącząca port Halifax nad Atlantykiem z portem Vancouver nad Pacyfikiem czyli oceanem Spokojnym. Przy użyciu tej kolei można z Liverpoolu dostać się do Japonii w niespełna miesiąc. Żegluga parowa po jeziorach i rzekach ożywiona. Kanada połączona jest kablami od Nowej Foundlandyi z Europą, a od Vancouver z Aucklandem w Australii.

Kanada pod każdym względem jest krainą przyszłości.

Dla handlu zewnętrznego jest Halifax w Nowej Szkocyi głównym portem, niezamarzającym. Wewnątrz wielkimi ogniskami handlu są Toronto nad jeziorem Ontario, Quebec i Montreal. Do Montrealu dochodzą wielkie statki oceaniczne na rzece św. Wawrzynca. Ottawa stolica, a nad Pacyfikiem Vancouver, ognisko kolei kanadyjskich, połączony kanałem z Hudsonem, a tem samem i z Nowym Jorkiem.

Angielskie Zachodnie Indye obejmują Jamajkę. Główne miasto Kingston posiada wielką fabrykację cukru i rumu, otrzymywanego z trzciny cukrowej.

Jest na wyspie wiele kawy, imbiru, goździków i innych międzyzwrotnikowych roślin.

Wyspy Bahama, znane z połowu koralu i szylkretu.

Małe Antyle, z nich większe wyspy: Trinidad i Barbados.

Brytyjski Honduras posiada mahoń i drzewo kam-peszowe; wyspy Bermudas, stacya dla okrętów.

Brytyjska Guyana z głównem miastem Georgetown, niezdrowy pas nadbrzeżny, malaryczny z plantacyami trzciny cukrowej.

Wyspy Falklandzkie, bezleśne, stacya dla poławiaczy wielorybów; główne znaczenie ma tu hodowla owiec.

Rzeczpospolita Francuska.

(536 km² 39 mil. mieszk. 75 na 1 km²)

Moneta podwójna: 1 frank = 100 centimom, 1 cent. = 2 sous, 1 fr. = 97 h. austr. System metryczny.

Francya jest najdalej w Europie na zachód wysunięta, otwarta na wody Kanału, zatoki Biskajskiej i morza Śródziemnego przez zatokę Lyońską, wogóle posiada 250 portów, a od kontynentu jest łatwo dostępna, z północy od Belgii, ze wschodu przez wygodną bramę Belforcką od Niemiec i Szwajcaryi.

Tylko od południa od Hiszpanii odgradzona niedostępnymi Pirenejami z przełęczami rzadkimi i bardzo wysoko położonemi, od Włoch oddzielona Alpami z najwyższym we Francyi szczytem Mont-Blanc (4.810 m.), a od strony Szwajcaryi Jurą Szwajcarsko-Francuską, podzieloną szczelinami i dolinami na liczne pasma, z przeszło 30 przełęczami z najwyższym szczytem Cret de la Neige 1724 m., i z łagodniejszym spadkiem od Francyi. Jura jednak trudno dostępna, a to z braku wygodnych dolin. Drogi spinają się przeto na góry zygzakowato.

Środek Francyi zajmują wyżyny, skraje przeważnie niże. Pomiędzy doliną Saony-Rodanu i doliną Garonny i Aude wznosi się wyżyna Środkowa z powierzchnią o postaciach łagodnych. Od wschodu na jej krawędzi wzniosły się strome Cevenny. Ku zachodowi opada wyżyna pastwiskami Roquefort, ku północnemu zachodowi wyżyną Auvergne. Kraina to pełna kraterów

z górą Mont Dore 1890 m., pełna lawy, z której ludność buduje sobie domy.

Prócz tego wysuwają się ku północy niektóre pasma do płaskowyżu Langrejskiego. Na uwagę zasługuje wał gór wapiennych Cote d'Or, okryty po wschodniej stronie winnicami, zwany dlatego Górami Złotymi. Wyżyna Lotaryngska zajmuje północne okolice Francji. Na granicy północno wschodniej wzniosły się Wogezy, a nadto odosobnione wyżyny Normandyi i Bretanii. Poza wyżyną zalega niż Francji. Na zachodzie obejmuje on kotlinę Sekwany, która od portu Havru prowadzi do serca Francji, do Paryża, dalej kotlinę, Loiry, krainę Vandei, kotlinę Garonny od Atlantyku do morza Śródziemnego i dolinę Saony-Rodanu.

Rzeki francuskie otwierają drogę od morza w głąb kraju, ulegają jednak zapiaszczeniu i są wszystkie połączone ze sobą siecią kanałów. Sekwana zasilana dopływami: Aube, Marne, Ois i Yonne. Bieg jej łagodniejszy, ale z ostrymi zakrętami. Loire z dopływami: Allierą, Cher, Vienne. Stan jej wód utrudnia żeglugę, bo jest zbyt niejednostajny. Garonna z Tarną i Lotem nazwana od połączenia się z Dordogną, Girondą, z ujściem zatokowem, ulegającem bardzo zapiaszczeniu.

Rodan bierze początek u przełęczu „Furka“ z lodowca po zachodnich stokach góry św. Gottharda. Przepływa przez jezioro Genewskie, przedziera się przez Jurę, przez szczelinę (Pert du Rhone) i zasila się dopływami: Saoną, Iserą z Alp Graickich i Durancą z pod przełęczu Genevre. Bieg jego bardzo bystry utrudnia żeglugę, a odtokiem swym wydłuża brzeg morski. Ujścia jego są płytkie dla i parowców niedostępne, przeto port Marsaille jest poza ujściem Rodanu. Delta Rodanu jest pastwiskiem dla owiec.

Klimat Francji przedstawia wiele różności. Okolice nad morzem Śródziemnem mają klimat śródziemnomorski, tj. w lecie posuszny i gorący, w zimie wilgotny z deszczami, ale łagodny. Nad Atlantykiem klimat jest wogóle

łagodny tembardziej, że prąd Zatokowy wywiera tu swój wpływ łagodzący. Ku wschodowi wzrasta kontynentalność klimatu. Roczna ciepłota na północy i północnym wschodzie poniżej 11° C, nad morzem zaś Śródziemnem dochodzi do 16° C.

Bardzo rozmaita gleba i rozmaity klimat Francji ułatwiły ludności wytwarzanie różnych produktów rolnych. Lasy nie pokrywają nawet 1/6 powierzchni ziemi i nie zaspokajają potrzeb ludności. Z południa rosną lasy z liściem wiecznie zielonym, właściwym kotlinie morza Śródziemnego, z północy lasy środkowej Europy. Rząd i społeczeństwo dokładają wiele starań, ażeby podnieść zalesienie, złą dawną gospodarką wyniszczone.

Śpichrzem zbóż Francji jest przede wszystkim niż nadatlantycki. Na południu przeważa hodowla śliwki, owoców południowych, morw i wina, na wyżynie Szampanii i Burgundii silna uprawa wina. Chłodniejsze wyżyny sprzyjają uprawie owsa i jęczmienia. Uprawa zbóż doszła do takiej doskonałości, że stała się podstawą zamożności Francji. Zaspokaja ona potrzeby kraju, czasem nawet starczy na wywóz. Tylko w latach nieurodzaju musi się Francja zaopatrywać w obce zboża.

Najwięcej uprawiają pszenicy, mniej żyta; owies, silnie uprawiany, służy na paszę dla koni; kukurudza, uprawiana w południowej Francji, służy wogóle na paszę dla bydła lub do gorzelni. Z roku na rok zwiększa się jej dowóz.

Uprawiają wiele hreczki. Ziemniaki uprawiane na glebie lichtszej, starczą na potrzeby ludności, jako dodatek do potraw.

Na dobrej wilgotnej glebie północnej Francji uprawiają wiele buraków cukrowych. Uprawa ich jednak zmniejsza się z powodu trudności zbytu cukru przez nadmiar jego produkcji.

Uprawa lnu i konopi zmniejsza się także, ponieważ Belgia i Rosya mogą ich dostarczyć taniej. Na północy ze wzmagającym się użyciem piwa rozwinęło się także silnie chmielarstwo.

Łagodny klimat Francji, a nadto długie posuszne lato i jesień sprzyjają hodowli wina, a zapobiegliwość Francuza doprowadziła ją do największego rozwoju na Ziemi. Nadmiar jednak produkcji sprowadził już przesilenie. We wielu okolicach wycinają przeto krzew winny, a zasadzają kwiaty, jako dziś rentowniejsze.

Najlepsze wina wydają: Languedoc, dorzecze Garonny, okolice Bordeaux, Burgundya na zachód od Saony, zwłaszcza wzgórze Cote d'Or, wapienne obszary Szampanii i okolice na zachód od Rodanu.

Dobre łąki i pastwiska umożliwiły silny rozwój hodowli bydła. Po równinach, gdzie gospodarstwo rolne rozwinięte, rozwinięta jest także hodowla bydła rogatego i koni, na wyżynach i górach chudszych hodowla osłów i mułów, owiec, a nawet kóz. W całym kraju rozwinięta jest hodowla świń i drobiu.

Francya nie posiada wiele płodów mineralnych, co jest powodem, że w przemyśle nie może dorównać innym państwom. Węgiel znajduje się na północy Francji przy granicy belgijskiej, na wyżynie Środkowej i w kilku innych miejscach. Nie starczy jednak na potrzeby, przeto musi go Francya dla swego przemysłu dowozić we wielkiej ilości z Anglii i z Niemiec.

Niedostateczną ilość węgla zastępuje siła elektryczna, którą wytwarzają przy pomocy rzek alpejskich i nad brzegami morza. One to siłą elektryczną obdzielają fabryki doliny Rodanu od Lyonu aż do Valence.

W produkcji żelaza zajmuje Francya dopiero czwarte miejsce po Stanach Zjednoczonych, po Niemczech i Anglii. Rudy żelazne znajdują się w różnych miejscach. Dla celów fabrycznych sprowadza Francya żelazo najwięcej z Niemiec.

W niewielkiej ilości posiada rudę ołowianą, miedzianą, manganową i inne.

Sól kamienną dobywają w dorzeczu Mozeli, sól zaś morską zyskują przez odparowywanie wody morskiej na brzegach morza Śródziemnego i Atlantyckiego.

Gliny porcelanowe znajdują się we wielkiej obfitości

Przemysł.

Największą przeszkodą w rozwoju przemysłu fabrycznego we Francyi jest za mała ilość węgla, który nadto nie znachodzi się, jak n. p. w Niemczech lub w Anglii, razem ze żelazem.

Tę stronę ujemną wielce wynagradza wielka pracowitość mieszkańców. W rozwoju zresztą przemysłu powstrzymały Francję niszczące ją wojny.

Młyny liczne parowe, wodne i wiatraki przerabiają zboże tak krajowe jak zagraniczne.

Nadzwyczaj rozwinęło się cukrownictwo w okolicach północnych.

Oprócz wina naturalnego wyrabia się także wino sztuczne. Nadto są słynne jabłeczniki, a na północy i w Paryżu wyrabia się piwo.

Wyrób spirytusu i wódek bardzo znaczny. W okolicach rozległych łąk i pastwisk jest rozwinięty wyrób masła i sera, więc w Normandyi i w górach Jura.

Wyroby wełniane, bawełniane i lniane doszły do wielkiego rozwoju, głównie na północy, a ogniskiem ich jest Rouen i okolice Wogezów.

Fabrykacja jedwabiu rozwinięta na południu z ogniskiem w Loynie.

W artykułach mody jest Paryż ogniskiem. Twórczość na polu mody przeszła z rąk fabrykantów w ręce wielkich krawców. Do końca XIX. wieku fabrykant oznaczał modę przy pomocy swych rysowników, dawał wzory, a krawiec do tej mody się stosował. Dziś rola odmieniona. Krawiec rozporządza rysownikami, przy ich pomocy daje projekty mody i żąda od fabrykanta wyrobienia odpowiedniego materiału. Konfekcyja damska stała się wielkim przemysłem, który przeszedł w ręce wielkich kapitalistów, a na ich usługi poszli znów kra-

wcy. Firmy krawieckie są w ścisłej umowie z fabrykami, które im wyłącznie materiały tylko na zamówienie wyrabiają i sprzedają. Dawniej moda szła z dworu królewskiego, z teatru, a dziś od krawca. Krawiec wprowadza na scenę swój wyrób, w ten sposób, że wchodzi w umowę z pierwszemi artystkami, ofiarowuje im na premierę kostium po bardzo niżonej cenie, albo nawet za darmo. Następnie krytyka nie ogranicza się tylko do oceny samego przedstawienia, ale reklamuje także kostium, z wymienieniem krawca, u którego kostium był zrobiony.

Reklamuje się krawca i na afiszach teatralnych. I tą drogą rozchodzi się moda po całej Ziemi.

Handel.

Największe obroty handlowe ma Francya z Anglią. Dobrobyt Francyi ogromny. Posiada ona olbrzymią ilość gotówki, z której prawie wszystkie kraje przemysłowe Ziemi pragnące się rozwinąć, korzystają.

Wrodzona jest Francuzowi oszczędność. Oszczędzają wszyscy od robotnika i chłopa aż do najbogatszego. Gdyby rodzina wydawała więcej, niż zarobiła, uważane to byłoby za rodzaj obłąkania. Gromadzą się przeto ogromne kapitały.

Rocznie 2 tysiące milionów franków szuka umieszczenia. Francya choć kończy budżet niedoborem, to pieniądze na jego pokrycie znajdują się w kraju. Ludność z przyjemnością oczekuje niedoboru, bo odsetki pozostają dla niej. Chętniej Francya daje pieniądze na procent, niż sama podejmuje przedsiębiorstwo.

Francya nie lubi ryzyka, ma zamiłowanie do zawodu urzędniczego. Mała ilość urodzin, dążność do życia bez pracy i nadmiar oddających się służbie wojskowej, wywołuje zastój i powolny upadek.

Do rozwoju handlu służą jak wszędzie banki, wyborne bite gościńce, któremi Francya od dawna wyprzedziła inne kraje, drogi wodne, uregulowane rzeki i sieć

kanałów. Uregulowano nie tylko rzeki główne, ale także ich dopływy a przede wszystkim w północnej przemysłowej Francji. Koleje należycie obsługują kraj. Największa ich sieć na północy w okolicy przemysłowej. Ponadto ważne są drogi z Paryża na Lyon do Marsylii, do Szwajcaryi, z Lyonu do Włoch przez Alpy.

W handlu zesła Francja poza Anglię, Niemcy i Stany Zjednoczone, pomimo, że handel francuski się rozwija, ale tamte kraje szybciej w rozwoju postępują i ją wyprzedzają.

Największy dowóz jest surowych produktów z Rosji, Rumunii, Turcji i Algieru.

Pszenicę sprowadza się z Algieru i Tunisu, kukurudzę z Argentyny, Rosji i Rumunii, ryż ze Saigonu, Indyi, Egiptu, Włoch i Japonii; ze wschodniej Afryki i z Algieru świeże jarzyny i owoce

Wino z Algieru. Włoch i Austro-Węgier, ser ze Szwajcaryi.

Ze zbóż największy jest dowóz owsa. Wielki jest dowóz jaj i żółtek dla celów przemysłowych. Owoce dowożą wyłącznie z Algieru, węgiel kamienny i wełnę owczą z Argentyny, Uruguaju, z Austro-Węgier, bawełnę ze Stanów Zjednoczonych, len z Włoch, jutę z Indyi. Dowożą pióra kolorowe z Anglii; z Niemiec: pióra kurze, gołębie, sokole, skórki królicze, nadto maszyny i nieco materii na ubrania.

Wywożą wina za 51 mil. fr. głównie do Szwajcaryi, Belgii, Niemiec, Anglii, Argentyny i Niderlandów, szampan (za 80 mil.), masło (za 30 mil.), owoce świeże (za 25 mil.), suszone (za 22 mil.), orzechy (za 11 mil.), śliwki suszone (za 5 mil.), automobile i suknie damskie.

Handel z Austro-Węgrami nie jest bardzo ożywiony. Idą z Austrii: meble gięte, drób, skóry, futra, rękawiczki skórzane, obuwie, piwo, szynki, drzewo, szkło, nafta i benzyna. Z Francji do Austro Węgier: ubrania, bielizna,

towary jedwabne, wełniane, owoce, pióra ozdobne, zegarki, książki, papier i towary mody.

Ruch handlowy i przemysłowy skupił się w znaczniejszych miastach.

Marsylia (522.000) straciła swe znaczenie na rzecz Hamburga, a obecnie traci na rzecz Genuy, ponieważ taryfy kolejowe są tu za wysokie.

Mimo to wiele towarów przechodzi tędy do Szwajcaryi, Belgii i Niemiec i na odwrót. Tędy głównie skierowany jest dowóz zboża do Francyi, z Algieru, Rosyi, Rumunii i Argentyny.

Prócz tego także tunel przez górę św. Gottharda stał się dla Marsylii konkurencją, bo otworzył drogę na Genuę, a odciągnął ruch od Marsylii. Wiele także towarów, prócz na Genuę prowadzonych bywa przez Gibraltar do portu Cete, ażeby uniknąć przykrego systemu biurokratycznego Marsylii. Dla Marsylii będzie doniosłego znaczenia zamierzony kanał Rodanu. Marsylia jest dziś po Hamburgu i Antwerpii trzecim portem w ruchu okrętowym, a co do ruchu towarów jest po Rotterdamie czwartym. Atoli na morzu Śródziemnem jest pierwszym portem, a przewyższa Genuę w wywozie, ustępuje jej jednak w dowozie.

Marsylia jest nadto miastem fabrycznem, którego produkcya się podnosi, szczególnie: w przemyśle chemicznym, metalowym, garbarstwie, meblach, tkactwie i w wyrobie papieru.

havre Havre jest drugim portem Francyi, ustępuje co do ilości towaru Marsylii, atoli wyprzedza ją wartością towarów.

Hamburg co do ilości tonn jest pierwszym portem na kontynencie, a co do przeciętnej wartości tonny jest trzecim portem w Europie i ustępuje Havrowi. Przez niego idzie z ogółu towarów $\frac{1}{4}$ część do Francyi; jest także nazwany Liverpoolem Francyi, ponieważ jest pierwszym portem dowozu surowego i bawełny na stałym lądzie.

Dunkierka, port we Flandryi, w krainie największego we Francyi cukrownictwa. Stąd wzdłuż granicy belgijskiej aż do zagłębia węglowego w Ardenach ciągnie się szereg miejscowości fabrycznych. Między innymi Amiens; jest on nadto ogniskiem fabrykacji jedwabiu w tych okolicach. Boulogne i Calais, porty dla przewozu do Anglii. Lille jest ogniskiem przedzalni flandryjskich.

Valenciennes nad Skaldą, w zagłębiu węglowym, jest siedzibą wyrobu słynnych koronek francuskich.

Rouen nad Sekwaną w Normandyi, w krainie wybornych łąk i pastwisk, hodowli przeto bydła i słynnych koni normandzkich. Aż do Rouen sięga przytyw i odpływ morza, przeto okręty oceaniczne mogą tu zawijać. Jest znacznem targowiskiem na przędzę bawełnianą.

Cherbourg i Brest, silne porty wojenne. Nantes, port nad Loirą, z powodu zasypywania go piaskiem dostępny tylko dla mniejszych statków. Większe przybijają do St. Nasaire.

La Rochelle, port i ognisko dla handlu koniakiem.

Biarritz, miejsce kąpieli morskich.

Niedaleko od Biarritz i Perigord ze słynną hodowlą i wywozem trufli. W górach wapiennych koło Roquefort ogromne piwnice, w których wyrabiają słynny ser tego nazwiska.

Bordeaux nad Garonną, dochodzą do niego statki oceaniczne, największe targowisko na wino tych okolic. W tych okolicach udaje się słynne wino Medoc.

Paryż (2,800.000) dostępny dla największych rzecznych okrętów. Stare miasto zbudowane pierwotnie na wyspie Cité. Miasto dyktuje modę i jest pierwszym targiem pieniężnym Ziemi.

Reims w Szampanii, w krainie wapiennej z uprawą wina, fabryczne miasto wyrobów wełnianych i bawełnianych z 13 klm. długimi zakładami piwnicznymi na wino. Na rzekach prowadzą kamień budowlany do Francyi i do Niemiec.

Limoges nad Vienną słynie wyrobem porcelany.
W okolicy wielkie pokłady kaolinu.

Lyon, ognisko wyrobów jedwabnych.

St. Etienne, zwany francuskim Birminghamem.
 Posiada wielkie bogactwo pokładów węgla i wielkie fabryki broni. Avignon w Prowencji. Ciepły klimat Prowencji pozwala na rozwój granatów, oliwy, platanów, cyprysów, rozmarynów, lawendlu i cykaty.

Toulon jest portem wojennym. Nizza, twierdza z okolicą o bardzo łagodnym klimacie, ściągają mnóstwo osób jako uzdrowisko.

Korsyka, wyspa przeważnie górzysta. Kasztan stanowi tu pożywienie ludności, posiada porty wojenne Ajaccio i Bastia.

Francja posiada poza Europą Guayanę francuską, kilka wysp na małych Antykach, kilka miejsc w Indyach wschodnich Przedgangesowych, drobne wyspy na Oceanie i w Indochinach i w Afryce, razem 10—11 mil. km² z 50—56 mil. ludności.

W Afryce należy do Francji część kraju Kongo. Ciągnie się ono od brzegów zatoki Gwinejskiej i dolnego brzegu rzeki Kongo przez równik i łączy się z posiadłościami północnymi Francji, z tak zwaną francuską Zachodnią Afryką. Obejmuje ona krainę nad rzeką Niger i Senegambią. Posiadłości te nie stanowią nieprzerwanej całości nad brzegiem Atlantyku, gdyż są porozrywane posiadłościami niemieckimi, Kamerunem i krajami Togo, posiadłościami angielskimi jak: krainą Fellatów, Aszanty, Sierra Leone nad Gambią, wolną Rzeczpospolitą Liberią i posiadłością portugalską. Na krawędzi pustyni nad rzeką Nigrem miasto Timbaktu, ognisko 5 dróg karawanowych. W okolicy są liczne jeziora wypełnione wodami Nigru w czasie jego wylewu.

W Senegambii miasto główne Dakar i port St. Louis. Od brzegów prowadzi kilka kolei do środka posiadłości.

Algier.

Kraina nad morzem, wzniesiona górami Atlasu Średniego, którego przedgórze pokrywa morze. Za nimi, z południa wznosi się Mały Atlas, a od Sahary Atlas Sahary. Między nimi wyżyna, zwana od trawy, która tu rośnie, obszarem „halfy“, lub wyżyną Szottów, tj. jezior słonych bezodpływowych, zwanych Szottami.

Większa część Algieru nieurodzajna. Mała część pokryta lasem. Przy wytężającej pracy człowieka kwitnie uprawa pszenicy i jęczmienia. Trawa halfa uprawiana na wielką skalę przywożona jest do Europy na wyrób papieru. Kwitnie bardzo uprawa owoców, fig, oliwy, chleba świętojańskiego. Rosną znaczne lasy korkowe. Wino uprawiają Francuzi na wielkich obszarach, bywa wysyłane w handel pod nazwą francuskiego bordeaux, rosną wreszcie drzewa i krzewy, dające garbnik.

Koło Konstantyny kopalnie żelaza, cynku, miedzi, fosfatów, nafty, rtęci, antymonu, siarki i ołowiu.

Algier, miasto na wybrzeżu, jest dla Europy wielkiem targowiskiem ogrodnicy, jarzyny, uprawianych przez Berberów. Należą tu nadto liczne oazy.

Handel zewnętrzny jest bierny.

Tunis.

Kraj na odnogach wschodnich Atlasu, dosyć posuszny, na północy z bogatą roślinnością drzew oliwnych, dębu korkowego, z którego wydobywają taninę, używaną na wyrób linoleum. Na stepach rośnie halfa, służąca na wyrób masytowych koszów, worków, powrozów i papieru; uprawiają wiele zboża, sorgho, wino, daktyle, agrumy. Bogate są kopaliny: fosfatu, cynku, ołowiu, żelaza, miedzi, manganu.

Handel ożywiony. Na wywóz idzie wiele produktów do Francji, Belgii, Anglii, jak: gąbki, sardynki i różne ryby.

Tunis, główne miasto, targowisko z portem La Goletta, skąd prowadzi kanał do samego Tunisu. Do

portu zawijają także parowce austro-węgierskie, i węgierska Adria.

Francuskie Tylnie Indye.

(664.000 km² 18 2 mil. mieszkańców).

Niższa Cochinchina, obszar nadzwyczaj urodzajny nad ujściem Mekongu z miastem głównym Saïgon, które jest ogniskiem handlu i przemysłu.

Królestwo Kambodża, pełna malaryi, ma ledwie $\frac{1}{4}$ część uprawnej roli. Przeważa uprawa ryżu.

Królestwo Anamu albo górnej Cochinchiny. Kraina z braku portów trudno dostępna. Tongking nad zatoką Tongkińską otwiera drogę przez urodzajną i dobrze nawodnioną dolinę rzeki Songho czyli rzeki Czerwonej do Chin południowych. W dolinie wielkie bogactwo węgla kamiennego.

W Azji należą do Francyi: Pondyszery, Karykal, Chandornagor pod Kalkutą.

Półwysep Pirenejski.

Półwysep Pirenejski (600.000 km²), największy z półwyspów śródziemnomorskich, stanowi całość geograficzną w sobie zamkniętą. Z północy bowiem oddzielony od kontynentu niedostępными Pirenejami, a zresztą oblany morzem Śródziemnym, wodami cieśniny Gibraltarskiej, szerokiej 14 km., wodami Atlantyku i jego odnogą zatoką Biskajską. Przedstawia płytę Iberyjską z pasmami na zewnętrznej stronie. Na północy wznoszą się Pireneje z grzbieciem, sięgającym do 2500 m. wysokości i ze szczytem Pic d'Aneto (3400 m.), wznoszącym się w grzbiecie Maladetty (co znaczy przeklęta). Nieco niższy na granicy Francji M. Perdu.

Przełęcze wysoko położone, trudno dostępne, między innymi prz. Rolanda.

Z Pirenejami łączą się góry Kantabryjskie. Na krawędzi południowej wznoszą się góry Andaluzyjskie ze Sierra Morena jako krawędzią podniesionej wyżyny. Samo południe półwyspu posiada skrzydło łańdowych gór Sierra Nevada ze szczytem Cumbre de Mulhacen (Muley Hasan 3780 m.)

Środek półwyspu zajmuje stara płyta. Krawędzie jej spadające do doliny, przedstawiają się jakoby góry. Taką jest krawędź iberyjska północna, taka jest południowa Sierra Morena. Środkiem przeciąga dział Kastyjski i dzieli wyżynę na północną Starą Kastylię i południową Nową Kastylię.

Na wschodzie góry nadbrzeżne Katalońskie obfitują w sól i różne źródła mineralne.

Pod Pirenejami dolina posuszna Aragonii nad Ebrem, a na południu Andaluzijska nad Guadalquivirem, w części bardzo urodzajna, w części stepowa kraina.

Rzeki Półwyspu posiadają bardzo niestały stan wód, z wyjątkiem Guadalquiviru, tylko w dolnym biegu żeglowne, a jako rzeki wyżynne spadają po wodospadach. Są to: Minho (minjo) Duero, Tajo (taho), Guadiana, t. j. rzeka kaczek, ponieważ jak kaczka w górnym biegu znika pod ziemią, Guadalquivir i Ebro.

Klimat.

Pobrzeża są obficie zroszone deszczami pod wpływem prądów wiejących przeważnie od zachodu. Środek półwyspu odznacza się klimatem wybitnie kontynentalnym. Gorące posuszne lata, dochodzące w okolicach Madrytu do $+ 44^{\circ}$ a w zimie silne mrozy z ciepłotą $- 11^{\circ}$ powodują ubóstwo roślinności i wysychanie rzek; brak łąk, i słaby jest zarost lasu.

Natomiast rozległe pastwiska z pachnącą trawą dostarczają pożywienia stadom owiec. Tu miejsce dla trawy esparto. Pobrzeża cieszą się piękną zielenią roślin południowych.

Udaje się trzcina cukrowa, banany, nawet daktyle, na chłodniejszych obszarach nasze owoce. Wogóle uprawiane bywa wino, morwa dla jedwabników, drzewo oliwne. Wiele lasów dębu korkowego. Słynne są hiszpańskie rodzyunki.

Słynne są wina Malagi, Alicante, Jerez (Sherry).

Półwysep obejmuje dwa państwa:

Królestwo Hiszpańskie i Rzeczpospolitą Portugalską.

Ludność Półwyspu romańska powstała ze zmieszania się różnych ludów: Iberów, Celtów, Fenicyan, Kartagińczyków, Rzymian, Wizygotów i Maurów. Najdawniejszym ludem są Euskaldunakowie czyli Baskowie w Nawarze.

w górach Kantabryjskich i w zachodnich Pirenejach. Ludność jest podzielona na liczne szczepy z wybitnymi różnicami pomiędzy sobą.

Królestwo Hiszpańskie.

(504.567 km² 19 7 mil. mieszk. gęstość 39).

Moneta podwójna 1 peseta = 100 centesimom = 97 halerzom. System metryczny.

Ze strony Hiszpanów jest kraj w każdym kierunku kiem zaniedbany. Kapitały i praca Anglików podnosi kulturę wina i owoców.

Ze zwierząt domowych mają znaczenie owca, koza i muł. Słynne hiszpańskie merynosy pochodzą z Berberyi. Na zimę pasą się w niżej położonych miejscach, na lato we wyższych.

Hodują wiele byków do walk.

Rola zaniedbana, ledwie połowa obszaru jest orną rolą uprawną. Podniesieniu ekonomicznemu kraju jest na zawadzie wielka emigracya, przechodząca rocznie 100.000 ludzi, odbierająca krajowi ręce do pracy, tudzież brak u ogółu wykształcenia.

Lasy wyniszczone, góry nagie. Przeto deszcze, które tu kraj gwałtownie nawiedzają na wiosnę i w jesieni, spłukują urodzajną glebę i wyrządzają wielkie szkody.

Uprawiają wszystkie zboża nasze, chleb świętojański, grochy, boby, fasole. Obszar winnic zmniejsza się. W Anglii wyrabiają hiszpańskie wino, mieszając ze suszonymi gronami wina hiszpańskie. Ważną gałęzią gospodarczą jest uprawa śliwek i produkcyja oliwy; główny wywóz przez porty Walencyę, Seville i Barcelonę. Kopalnie żywego srebra w Almaden są najbogatsze na Ziemi.

Przemysł.

Przemysł nierozwinięty. Chronią go wysokie cła do-
wozowe, a przeszkadzają w rozwoju: brak kapitału, brak
fachowości i przedsiębiorczości. Z tego powodu obce
firmy przenoszą tu swe przedsiębiorstwa, zwłaszcza, że
bogactwo płodów mineralnych jest wielkie. W metalowym
przemysle godną uwagi jest fabrykacja broni.

Najbardziej rozwinięty ze wszystkich gałęzi prze-
mysłu jest przemysł bawełniany. Siedzibą jego jest Katalonia

Silnie rozwija się fabrykacja wełnianych wyrobów.
Wełny do fabryk dostarcza przeszło 16 milionów owiec
hodowanych w Hiszpanii. Produkcya wełny hiszpańskiej
współzawodniczy skutecznie z wełną australską na kra-
jowym rynku.

Hodowla jedwabników zaniedbana. Produkt surowy
krajowy nie jest zużytkowany całkowicie, dlatego wywo-
żą go we wielkiej ilości. Specyalnością przemysłu hi-
szpańskiego są czarne materye jedwabne, cieszące się
wielkim zbytem.

Wyrób broni jest w części fabrycznym, w części do-
mowym przemysłem. W handlu zagranicznym mają zna-
czenie pistolety i rewolwery.

Poważne znaczenie ma fabrykacja konserw zwłasz-
cza sardynek, większą jeszcze nieco wartość przedstawia
fabrykacja korków w Katalonii.

Po całym kraju rozrzucone są kopalnie żelaza, oło-
wiu, miedzi. Dobywają siarkę, cynk, rtęć, cynę, asfalt,
węgiel kamienny, złoto i srebro.

Handel.

Największym jest wywóz owoców południowych, cy-
tryn, winogron, migdałów, melonów do Anglii, Francyi
i Niemiec.

We wywozie wina natrafia Hiszpania wielkiego konkurenta we Francyi. Francya sprowadza wiele wina hiszpańskiego na wyrób swego wina (na „coupage“) i na wywóz głównie potem do Ameryki.

Wywozi wiele oliwy do Europy i do Ameryki, nadto: konserwy, korki cięte w kostki i w tablicach, cebulę i szafran.

Bardzo wielki też wywóz produktów do celów perfumeryi, farmacyi i różnych chemicznych przetworów, była, papieru cygaretowego. Tkaniny jedwabne zakupuje Francya.

Z tkaniny najwięcej na wywóz idą materye bawełniane na Wschód i do południowej Ameryki.

Z kopalin największe znaczenie we wywozie ma żelazo. Wywożą: rudę miedzi, ołowiu, rtęć, stal i cynk.

Anglia zakupuje prawie całą produkcję górniczą, Francya szafran i konserwy sardynek. Wiele wywożą cebuli i migdałów.

D o w ó z.

Hiszpania jest dla obcego przemysłu dobrem polem zbytu.

Dowóz z Austro - Węgier z tych samych powodów, co i do innych krajów, nieznaczny, ponieważ kupiectwo z Monarchii mało ruchliwe i mało przedsiębiorcze, nie uczy się języka krajowców i nie bada ich stosunków.

Pośrednikiem handlu z Austro Węgrami jest Tow. węgierskie „Adria“, przez Barcelonę i Walencję.

Dowodzi ono najwięcej drzewa, owoce strączkowe, parafinę, oeresynę, naczynia kuchenne emaliowe, wytwory chemiczne, papier i wiele innych artykułów, ale w bardzo nieznacznej ilości. Z powrotem zaś zabiera korki z Barcelony.

Prócz tego dopływają tu także okręty Tow. Austro-Americana. Koleje hiszpańskie są w ręku prywatnych towarzystw, a utrudniają ruch z Europą, ponieważ rozwar-

tość szyn hiszpańskich nie stosuje się do szerokości szyn europejskich.

Przewóz towarów do Hiszpanii i z Hiszpanii ułatwiają obce okręty, głównie angielskie, a w ostatnich czasach okręty towarzystwa hamburskiego „Kosmos“.

Sprowadzają przedewszystkiem artykuły fabryczne, a wywożą surowe: wino, owoce, oliwę, kruszce za 350 milionów, a sprowadzają: bawełnę, pszenicę, towary kolonialne, tytoń, węgiel.

Ludność Galicyi, tak nazwanej od celtyckiego plemienia Galeków, uboga, szuka zarobku poza granicami swego kraju. Kraj posiada porty: Ferrol, La Corunja i Biga.

W Asturyi kopalnie węgla i przemysł bawełniany. W prowincyi Leonie miasto Valladolid na ważnej drodze kolejowej od zatoki Biskajskiej na Madryt do doliny Andaluzyjskiej.

W starej Kastylii Santander, znaczny port, połączony koleją z Valladolidem. W Nowej Kastylii Madryt (509.000) nad rzeką Manzanaresem, 650 m nad poziomem morza, stolica kraju. O jego klimacie mówią, że panuje tu „3 miesiące zima a 9 miesięcy piekło“. Almaden z największemi w Europie kopalniami rtęci.

W Estremadurze wielki wypas bydła, a głównie merynosów w czasie zimy. Kraj posuszny, w którym posucha trwa 4—5 miesięcy. Andaluzya, tj. kraj Wandalów, z wielkimi lasami dębu korkowego.

Cordowa, niegdyś największe miasto Hiszpanii, znana z wyrobu skór kordybanów. Sewilla, (148.000) port nad Guadalquivirem i targowisko na korki i owoce południowe, z wielką fabryką cygaret. Kadiks, na wyspie, port wojenny i handlowy. Miasto zbudowane przeważnie z białego marmuru.

Xeres (Jerez) de la Frontera ze słynnemi winnicami, z winem „szerry“. Huelva, port dla wywozu rud i owoców południowych. Palos, port, miejsce wyjazdu Kolumba 1492 r. 3. sierpnia w pierwszą podróż oceaniczną.

W Grenadzie, miasto Grenada, stolica dawnego państwa arabskiego, z zamkiem Alhambra. Malaga, ze słynnymi winnicami.

W Murcyi (mursyi) huerty, tj. ogrody, od czasów arabskich do dziś sztucznie nawodniane, ze znakomitemi pomarańczami, mandarynkami i hodowlą jedwabników, na wysokich wyżynach rośnie trawa esparto.

Kartagena, port wojenny i handlowy. We Walencyi (Walensyi) po stokach wyżyny huerty z potrójnym zbiorem w roku ryżu, kukurudzy i owoców, stolica Walencya (Valensya = miasto Cida, który tu umarł) 214.000 mieszkańców z fabrykami jedwabiu i wachlarzy.

Alicante, ze słynnymi winami. W okolicy palmy daktyłowe.

W Katalonii ludność pracowita i najbardziej w Hiszpanii przemysłowa. Rosną tu wielkie lasy dębu korkowego.

Barcelona (546.000), miasto najbardziej przemysłowe i najlepszy port kraju. ~~Aragonia i Nawarra~~ ubogie. W kraju Basków Bilbao, miejsce wywozu rudy żelaznej do fabryk Kruppa.

Wyspy Baleary. Mallorca, ojczyzna majoliki.

Posiadłości Kolonialne

obejmują 235.000 km² 600.000 mieszk.

1. ~~Presidios na marokkańskich wybrzeżach; kilka miejsc obwarowanych, jak Ceuta.~~
2. Wyspy Kanaryjskie. Między niemi Teneriffa.
2. Poładiłości na zachodnim wybrzeżu pomiędzy przyl. Blanco a Bojador.
4. Na brzegach Guinei z wyspą Fernando Po.

Portugalia.

(93.000 km² 5¹/₂ mil. mieszk. Gęstość 58).

Moneta: złota: 1 Korona = 10 milreisom. 1 milreis = 1000 reisom, 1 milreis = 5 K 38 h. System metryczny.

Li z b o n a (356.000) z O p o r t o, portem.

Najwięcej uprawiają wina, zwłaszcza nad rzeką Duero znane wino port. Rola urodzajna, ale zupełnie zaniedbana.

Brak lasów. Hodują dąb korkowy i owoce południowe, bydło, muły, osły, owce; znaczny dochód z rybactwa. Handel prawie zupełnie w ręku Anglików. Z kopalni najwięcej dobywają miedzi, a sól uzyskują z wody morskiej. Kraj pod względem przemysłowym i handlowym zupełnie zawisły od Anglii.

Posiadłości zamorskie w Afryce.

(2·2 mil. km² 8 mil. mieszk.).

Azory i Madeira z uprawą wina madery. Wyspy Kapverdyskie. Posiadłości w Senegambii, Angoli i Mozambique. W Azji: Goa i Diu w Przednich Indyach, wschodnia część wyspy Timor, Macao przy Hongkongu.

Królestwo Włoskie.

(200.000km² 31 mil. mieszk. Gęstość 118).

Półwysep Apeniński stanowi wybitną całość geograficzną. Oddzielony jest bowiem od reszty Europy Alpami i oblany wodami Adryatyku, cieśniny Otranckiej, morza Jońskiego ze wschodu, a ze zachodu wodami morza Tyrreńskiego. Z południa oddzieliła je cieśnina Meseńska od Sycylii, a zatoka Tarencka rozdzieliła na półwysep Kalabryjski i Apulijski. Apeniny stanowią jakby grzbiet półwyspu. Łączą się z Alpami u Col di Tenda bez wyraźnego od nich rozgraniczenia, a ciągną się na Sycylię, a dalej jako Atlas w Afryce i góry Sierra Nevada w Hiszpanii.

W układzie swym Apeniny są pasmem gór fałdowych, których części wyższe i ze starszych skał złożone zapadły się i są dziś dnem morza Tyrreńskiego, a z których ocalały tylko części, zwane Subapeninem nadto góry Kalabryjskie i północne pasma Sycylii.

Apeniny zwracają się ku wschodowi i w środkowej części wznoszą się w Gran Sasso d'Italia, tj. Wielka Skała Italii, do 2920 m. Na południu zataczają się ku zachodowi do przylądka Spartivento na półwyspie Kalabryjskim, a ku wschodowi rozwijają się w płaski półwysep Apulijski. Na wschodzie góra Monte Gargano (1056).

Subapenin, pełen jezior po kraterach.

Niżej zachodniej strony przecięty krótkie nizkie pasemka Subapenninu ; jestto nizina Toskanii, Lacyum i nizina Kampańska, zwana szczęśliwą, rajem Europy, lub ogrodem Włoch.

Po brzegach pełno maremm, tj. błotnistych niżów, ziejących malaryą. Pomiędzy niemi błota trawiaste Pontyńskie w Latium. Ażeby zabójczej chorobie malaryi koniec położyć, postanowiono odprowadzić wody górskie po za błota, zalesić góry, poczynić odpływowe kanały, a wodę z głębokich kałuży wypompować. Po zachodniej stronie rozwinęły się dłuższe rzeki : Arno i Tyber, obie spławne, a Tyber dostępny dla małych statków aż po Rzym.

Druga część półwyspu, nizina Nadpadańska (Lombardzka) obniża się za biegiem Padu i zatapia w przybrzeżne błota i płytkie morze, rozłożone w przybrzeżne jeziora czyli laguny, oddzielone od morza usypiskami rzeczniemi, zwanemi Lido.

Nizina Nadpadańska jest zapadłością, którą wypełniły wody Adryatyku, a którą następnie lodowce i rzeki alpejskie i apenińskie zasypały szutrowiskiem.

Środkową bruzdą zebrały się wody i odpłynęły rzeką Padem do Adryatyku. Jest on też jedyną rzeką półwyspu, mającą większe znaczenie komunikacyjne. Okręty dochodzą na niej do Turynu. Z Alp płynie Dora Baltea z pod Montblancu, Ticino z pod św. Gotarda, przepływa jezioro Ticino, Adda przepływa jezioro Como, Mincio przepływa jezioro Mincio. Z prawego brzegu wpadają do Padu Tanaro, Trebia i inne.

Z Tyrolu przyptywa Adyga (Adidże). Na niej przyptywają parowce do Werony. Nadbrzeżne rzeki Adryatyku są: Brenta, Piave, Tagliamento. Wszystkie wymienione rzeki niosą tyle odmiału, że posuwają wciąż brzegi lądu do morza i wypierają je. Prąd morski, powstały pod wpływem wiatrów, ciągnących z północnego wschodu ku południowemu zachodowi, zarzuca wciąż odmiałem rzek brzegi i zarzuca port wenecki. Z czasem wypełni się morze odmiałem od włoskich wybrzeży po Istrię. Dziś

utworzył Pad z Adygą deltę wśród lagun i posuwa brzeg o 70 m, rocznie w morze. Dawny port Adria leży już 22 klm., a Rawenna 7 klm. od morza.

Nizina Nadpadańska jest dobrze skanalizowana głównie dla uprawy ryżu i utrzymania pasznych łąk.

Najznaczniejszy kanał jest kanał Cavoura.

Ze zachodu i północy Niziny wzniosły się Alpy z potężnymi szczytami. Między nimi góra Mont Blanc 4810 m. Monte Rosa 4610 m. i inne z licznymi przełęczami; szczeliny alpejskie wypełniły jeziora.

Klimat Włoch jest śródziemnomorski. Łagodny zima w naszym pojęciu panuje tylko po wysokich górach. Ostrzejszy klimat jest na nizinie Nadpadańskiej, na której zjawiają się mrozy. Najłagodniejszy klimat na Riwierze, przeto tu szereg miejscowości klimatycznych.

Włochy leżą w strefie deszczów zimowych, posiadają lato bezdeszczowe, z wyjątkiem północnej niziny Nadpadańskiej.

Rola. Obok starannej miejscami uprawy, kanałów nawodniających i kultury terasowej, jest jeszcze rola wielce zaniedbana.

Rolę bardzo rozdrobnioną, obsianą kawałkami pszenicą, ryżem, kukurudzą, otaczają oliwkami, winnicami, morwą, lub drzewami owocowymi. Rolnictwo kwitnie głównie na nizinie Nadpadańskiej na posiadłościach wielkich właścicieli.

Najlepsze mocne wina hodują na wulkanicznej glebie południa i na Sycylii. Są to wina: lacrimae Christi, asti i inne. Kasztan jest we wielu okolicach głównym pożywieniem ludności. Włochy są krajem owoców południowych. Hodują: morwy, cytryny, pomarańcze, agrumy, figi, migdały, krzew bawełniany, trzcinę cukrową, papyrus, chleb świętojański, agawy, pinie, cyprysy, topole na wyrób papieru, pistacje, dąb korkowy.

Najwyżej rozwinięta hodowla oliwek, z owoców na wywóz przedstawia przeto najpoważniejszy artykuł.

Z oliwą zachodzi tu jednak ta trudność, że po roku urodzaju następuje prawie zawsze rok nieurodzaju.

Uprawa buraków wzrasta i to w miarę rozwoju cukrowni. Bardzo rozwinięte warzywnictwo, uprawa lnu, konopi, trawy esparto, szafranu i roślin strączkowych.

Wogóle zaniedbane do niedawna rolnictwo podnosi się stale, tworzą dla niego banki, towarzystwa rolnicze i instytucje melioracyjne. Mimo to dla zaspokojenia potrzeb ludności sprowadzają z południowej Rosji i Ameryki wiele kukurudzy, owsa, a trochę i pszenicy.

Zwierzęta.

Hodowla bydła nie bardzo rozwinięta, ponieważ Włosi jako południowcy nie wiele spożywają mięsa, a powtórnie brak też dobrych pastwisk. Bydło i konie w znaczniejszej ilości znajdują się przedewszystkiem w okolicach dobrze nawodnionych, więc na nizinie Nadpadańskiej. W okolicach zaś uboższych w paszę i górzystych hodują głównie owce, osły, muły i kozy. Z hodowlą bydła i świń połączony jest przemysł sera i salami.

Świnie hodują przedewszystkiem tam, gdzie wiele lasów dębowych, bukowych lub kasztanów. Owce dostarczają wełny, lecz zamorska wełna jest dla niej konkurentką wielką.

Hodują drób na wywóz i jedwabniki.

Rybackstwo nie wiele daje, ponieważ morze Śródziemne nie jest rybne. Włochy muszą przeto dla swych potrzeb wiele ryb sprowadzać. Poławiają korale koło Sardynii, Korsyki, Afryki, a nadto łąki.

Produkty mineralne.

Wiele wyborowego żelaza na wyspie Elbie, rtęci, cynku, ołowiu, miedzi, boraksu. Girgenti, jest głównym miejscem bogactwa siarki na Ziemi. Wiele marmuru. Światowej sławy jest marmur kararyjski, wiele jest ałunu, alabastru.

Sól morską wywożą na Skandynawski półwysep i do Rosyi.

Przemysł.

Do niedawna Włochy były krajem doskonałego zbytu na towary innych krajów przemysłowych, zwłaszcza Austro-Węgier. W ostatnich czasach stosunek ten się zmienił.

Do podniesienia przemysłu i handlu zabrano się systematycznie. Rząd, instytucje prywatne i gminy postanowiły wykształcić młodzież w kierunku handlowo-przemysłowym. Założono przeszło 316 szkół przemysłowych, 35 handlowych, 1 uniwersytet handlowy, handlowe akademie, szkołę średnią handlową i szkoły handlowe dla dziewcząt.

Z braku węgla, używają jako motorów sił wodnych; w samej Lombardyi zawiązało się 100 towarzystw dla zużytkowania siły wodnej do wytwarzania elektryczności. Przemysłowi idzie także bardzo na rękę wrodzony ludności zmysł artystyczny i łatwość wyjazdu na morze. Państwo, z powodu budowy kolei, okrętów i automobilów, dało bodziec do sprowadzania żelaza.

Przemysł jedwabniczy Włoch jest wielkim narodowym przemysłem i stoi na czele przemysłu kraju. Prawie każdy wieśniak hoduje jedwabniki. Jednakowoż, jakkolwiek podobnie jak innych tkackich artykułów, przerabianie jego wzrasta, to za wielki jeszcze wywóz surowego jedwabiu. W produkcji jedwabiu zajmują Włochy pierwsze miejsce w Europie. Przerobieniem jego zajmuje się cała Lombardya, a ogniskiem jego jest Medyolan, obok Lyonu najznaczniejsze fabryczne miasto jedwabiu, nadto także Como.

Ogniskiem znów wyrobu aksamitu jedwabnego jest Genua i Turyn. Głównym portem wywozowym jedwabiu Genua.

Przemysł bawełniany dziś już staje się poważnym artykułem wywozu. Ogniskami jego są: Genua, Turyn, Medyolan i Wenecya.

Przemysł we wyrobach lnianych, wełnianych, jutowych nie zaspokaja potrzeb kraju. Wiele bielizny sprowadzają z Austro-Węgier. Dla fabrykacyi juty wielkim współzawodnikiem są Indye. Mimo to kilkanaście fabryk zajętych jest jej przerabianiem. Wywożą wiele lin i płócien żaglowych.

Poważnym przemysłem jest przyrządzanie konserw, na które sprowadzają sardynki, sardele, węgorze, łupaki i wywożą sporządzone w oliwie, suszone lub solone. Morze Śródziemne nie posiada wiele ryb. Konserwy jarzyn dosięgły poważnego stopnia rozwoju.

Słynny wyrób kapeluszy florentyńskich słomkowych. Rozwinięte także kwieciarstwo. Wyrób metalowych artykułów jest coraz znaczniejszy, jak: maszyn, lokomotyw, wagonów, okrętów, automobilów. Wielkie są fabryki naczyń emaliowych. Fabryki szkła rozrzucone są po całym kraju. Wenecya celuje wyrobami szklanymi artystycznymi i perłami. Szkła włoskie są jednak ordynarne.

Liczne są cukrownie. Wielki wyrób makaronów, sera, salami weroneskiego. Fabrykacya papieru wzrasta znacznie, a nawet wytwarza się go na wywóz. Do wyrobu użytkowują drzewo, len, konopie.

Garbarstwo rozwija się korzystnie przy wielkiem bogactwie garbnika, jaki kraj posiada. Wiele już surowca sprowadzają na przerabianie przemysłowe, wywożą obuwie i rękawiczki.

Browarnictwo wzrasta silnie, głównie na północy a z niem wzrasta i zużytkowanie piwa.

Dawniej fabrykacya instrumentów muzycznych we Włoszech była największą na Ziemi, dziś wyprzedzają Włochy inne kraje, ale zawsze jest ona jeszcze bardzo poważna. Znane są wyroby instrumentów dętych w Medyolanie, fortepianów w Turynie.

Lombardia i Piemont są ogniskiem fabrykacyi wszelkich instrumentów muzycznych. Fabrykacya strun z jelił baranich tudzież instrumentów rzniętych jest specjalnością

Włoch, zwłaszcza w Rzymie, Neapolu i Chieti. Rękodzielnictwo muzyczne przechodzi zwyczajnie z ojca na syna i ogranicza się z reguły na pewną osadę. Włoscy rękodzielnicy instrumentów bywają poszukiwani i są bardzo dobrze płatni przez przemysłowe firmy zagraniczne, które pragną współzawodniczyć z Włochami.

Handel i komunikacja.

Ludność okazuje wrodzony spryt do handlu. Rozwojowi jego idzie także na rękę położenie półwyspowa kraju w środku morza Śródziemnego. Swą zapobiegliwością Genuenńczycy i Wenecyanie już w wiekach średnich uczynili swój kraj pośrednikiem handlu ze Wschodem. Znaczenie jego jednak spadło przez odkrycie drogi morskiej do Ameryki, a podniosło się znów przez wykopanie kanału Suezkiego.

Na lądzie linie kolei łączą wszystkie większe miasta ze sobą. Tunele alpejskie i przełęcze sprowadzają ruch do Włoch. Tunel przez Mont Cenis, 12 km. długi sprowadza ruch z Francji, a przez górę św. Gottharda (15 km.) i Simplon (20 km.) ze Szwajcaryi i ze środkowej Europy, nadto z Austrii przez Brenner, przez Pontebba (Tarvis) i wreszcie kolej przez Kras na Udine, Nabresinę, Wenecję i Tryest. Ruch okrętowy przybrzeżny bardzo silnie rozwinęty, a przedewszystkiem u zachodnich brzegów.

Od brzegów Włoch prowadzi przeszło 20 zamorskich linii okrętowych do Lewanty, Indji Wschodnich, Chin, do Afryki, Ameryki i Indji Zachodnich. Głównym portem jest Genua, która dziś wzrasta głównie przez otwarcie kanału Suezkiego i kolei przez tunel św. Gottharda. Genua współzawodniczy skutecznie z Marsylią. Ściąga ona ruch handlowy ze Szwajcaryi i południowych Niemiec. Jest ogniskiem handlu włoskiego i różnych gałęzi przemysłu. Jest miejscem dla wychodźców do południowej Ameryki, głównem miejscem połowu tuńczyka. Drugi port Włoch, Neapol, służy głównie do wywozu południowych owoców przywozu zboża, bawełny i t. d.

Port Liworno, siedziba handlu, stracił wiele na rzecz Genuy.

Wenecya (150.000), położona na 3 wielkich a 114 małych wyspach, powiązanych ze sobą 378 mostami i 175 kanałami. Główny kanał zastępuje główną ulicę i ciągnie się w kształcie wielkiej litery S. Dla ochrony portu Wenecyi przed piaskami rzeki Brenty skierowano jej ujście do laguny, a dla ochrony przed piaskami morza zbudowano wał murowany. W porcie Ankony przeładowują pocztę indyjską. Tarent jest portem wojennym.

Na Sycylii są porty: Messyna, Palermo i Catania.

W Piemontcie Turyn, dawna stolica Kr. Sardyńskiego.

Medyolan (500.000), pierwsze targowisko na surowy jedwab w Europie, słynie targiem pieniężnym, połączony jest kanałami z Ticino i Addą.

Florenca (205.000), wśród urodzajnej i zdrowej okolicy, niegdyś miasto o wysoko rozwiniętej sztuce, była stolicą królestwa włoskiego, dziś słynie fabrykacją jedwabiu i wyrobów słomkowych. Na północnym wschodzie Carrara ze słynnymi łomami białego marmuru.

W Latium Rzym nad Tybrem (515.000), zwany wiecznym miastem, stolica państwa Rzymskiego, następnie świata katolickiego, a dziś królestwa Włoskiego, traci coraz bardziej przez nowe budowy charakter starożytny, a rozwija się głównie przez napływ cudzoziemców.

Zbyt towarów włoskich ułatwiają bardzo wychodźcy, którzy zdala od ojczyzny chętnie zaopatrują się w artykuły ojczyzestego przemysłu. Z powodu gęstego zaludnienia i stałej jeszcze produkcyi kraju wychodźstwo przybrało zastraszające rozmiary. W przeciągu ostatnich 5 lat wychodźstwo za zarobkiem, idzie w miliony w latach ostatnich nieco ono się zmniejszyło. Z tego prawie $\frac{2}{3}$ po ukończeniu robót wraca do kraju.

Handel z Austro-Węgrami bardzo ożywiony. Wywóz towarów z Monarchii do Włoch przewyższa znacznie dowóz. Wywożą do Włoch towary żelazne, konie, najwięcej

jednak dowożą drzewo. Wywożą zaś surowy jedwab, owoce, jarzyny, ryż, korale, oliwę, ser, masło i siarki.

Handel jest bierny. W latach dobrych pokrywa się niedobór przez rymesy włoskich wychodźców i dochód z obcego przemysłu, przez zarobki floty i przez ruch turystów.

Dla tylu wychodźców zajęto na ich osiedlenie w Afryce Erytreę nad morzem Arabskiem i brzeg Somali do granicy Somali brytyjskiego. Pod opieką rządu jest kraj Aussa i Danakis. Głównem jego bogactwem jest bydło i perły.

Królestwo Włoskie powstało z wielu drobnych państw i złączyło się dopiero w r. 1870 w jedno narodowe państwo konstytucyjne z królem z domu Sabaudzkiego na czele ze senatem i z izbą doputowanych.

Półwysep Bałkański.

Półwysep Bałkański nie przedstawia tej całości geograficznej a przeto i gospodarczej, co Pirenejski lub Apeniński, uległ więc rozdrobnieniu i to aż pomiędzy siedm państw, a mianowicie pomiędzy: 1. Austro-Węgry, (Bośnia, Hercegowina, Dalmacya) 2. Czarnogórę, 3. Serbię, 4. Rumunię, 5. Bułgaryę, 6. Turcyę i 7. Grecyę.

Królestwo Rumuńskie.

(131 000 km² 6·8 mil. mieszk. 52 na 1 km²).

Moneta podwójna: 1 lei = 100 banom = 1 frank = 97 halerzom.

Rumunia rozwinęła się na nizinie Wołoskiej pomiędzy Dunajem a wyżyną Siedmiogrodzką, podzielonej Alutą na zachodnią, Małą nizinę Wołoską, i na wschodnią, Wielką nizinę Wołoską; obejmuje nadto Krainę Dobrudży i nizinę Mołdawską do granicznej od Rosyi rzeki, Prutu. Karpaty pokrywa las lub pasznicze polany, odnoża löss, a nizinę przeważnie czarnoziem. Wyżyna Dobrudży jest płytą granitową, zapełnioną po części bagnami, po części stepem trawiastym.

Dunaj stanowi jej granicę od Serbii i Bułgaryi, a przy ujściu także od Rosyi. Tworzy wielką deltę z trzema głów-

nemi ujściami: Suliną, św. Jerzego i na granicy Rosyi, Kilią. Zasila się karpackimi dopływami: Szylem, Alutą, Ardżyszem z Dymbowicą, Jałomicą, Seretem i granicznym od Besarabii Prutem.

Dunaj jest dla Rumunii znakomitym środkiem drożnictwa. Szerokość jego dochodzi w niej 800—1400 m., a głębokość do 30 m. Ujście Sulina 12 m. głębokie jest uregulowane i najlepsze do komunikacyi. Powolny bieg Dunaju ułatwia nawet statkom żaglowym ruch przeciw prądowi Dunaju.

Z dopływów jego tylko Prut jest uregulowany i dla parowców dostępny.

Kraj otwarty ku wschodowi posiada klimat kontynentalny z długą ostrą zimą, krótką wiosną, upalnym latem i piękną łagodną jesienią. Gleba obficie zroszona, urodzajna, jest podstawą bogactwa kraju. Rumunia jest krainą rolniczą, a rolnictwo jest głównem jej bogactwem.

Rozwój rolnictwa cierpi z powodu zbyt wielkiej własności rolnej, następnie z powodu niskiej kultury ludności, najniższej w Europie i z braku robotników rolnych. Atoli rząd dokłada wszelkich starań do podniesienia kraju. Sprowadza z zagranicy lepszych robotników, szlachetniejsze nasiona zbóż, zakłada i subwencyonuje banki włościańskie, chroni lasy przed niszczącą gospodarką, zakłada szkoły rolnicze, kształci ludowych nauczycieli w kierunku gospodarczym, obowiązuje ich do udzielania nauki gospodarstwa rolnego w ogrodach szkolnych, wprowadza maszyny rolnicze i rozwija sieć komunikacyjną. Mimo to jeszcze wiele roli jest nieużytkiem.

Głównym produktem rolnym jest kukurudza, stanowiąca 85% ogółu zasiewów. W równinach sięją nadto pszenicę, a ku północy, na lichtszej pagórkowatej glebie, żyto, jęczmień i owies. Uprawę roli powszechnie wykonują przez przeorywanie wysokiego ścierniska kukurudzy, na czem sięją pszenicę, a potem zasiewają kukurudzę.

Hodują buraki cukrowe, owoce, orzechy, śliwki, jedwabniki dla potrzeb domowych, wino gorszego gatunku ponieważ klimat ostry nie sprzyja hodowli lepszych win.

Hodowla bydła zupełnie nie rozwinięta. Chłop niedbawca o bydło, najczęściej brak stajni i bydło jest wystawione na wszystkie przykre wpływy klimatyczne, na słońce i mróz a żywione bywa bardzo lichy. Kukurudziany głąb stanowi jedyne pożywienie bydła. Na dobrach rządowych gospodarka jest wzorowa, ale lud patrzy na nią z niedowierzaniem. Produkcya dostarcza zboża na wywóz.

Z kopalnianych płodów najważniejsze są sól i nafta. Przemysł doznaje wielkiej opieki rządu, ale wobec nieprzygotowanej do tego ludności i braku węgla słabo się podnosi.

Ludność zaspokaja główne potrzeby życia bardzo zwykłymi artykułami. Przemysł fabryczny jest w ręku cudzoziemców, delikatniejsze wyroby sprowadzają z zagranicy. Przy zakładaniu fabryk rząd czyni zastrzeżenia, że przynajmniej $\frac{1}{3}$ robotników musi być krajowcami.

Najwięcej rozwinęło się młynarstwo kukurudzy, gorzelnie, tkalnie mechaniczne, garbarnie, pończoszarnie, i tartaki.

Handel ogranicza się jedynie do wywozu surowych produktów: zboża, owoców, orzechów, jaj, wełny, bydła, skór, kleju, starego żelaza, pierza, szczeciny, drzewa i desek.

Wielkim odbiorcą produktów rumuńskich jest Bukowina i Galicya. Towary rumuńskie gromadzą się na targach Czerniowiec i Kołomyi.

Do przewożenia towarów rumuńskich bardzo pomocnym jest austriackie Towarzystwo żeglugi parowej na Dunaju.

Rumuńskie towarzystwo żeglugi parowej prowadzi coraz rozleglejszy handel. Portem rzeczny jest Braiła, nadto Galacz, główny skład na towary przywozowe i wywozowe, a portem morskim jest Konstancja (Küsten-

dże), dziś znacznie rozbudowany. Leży on na głównej linii kolei europejskiej z Konstantynopola do Wiednia i na drodze z cesarstwa Niemieckiego przez Lwów - Czerniowce, Jassy, Konstancę, do Małej Azji.

Ponieważ port Konstancy nie zamarza, przeto ma ważne znaczenie. Handel zewnętrzny Rumunii jest czynny. Z Austro-Węgier prowadzą do Rumunii towary tkackie, żelazne, odzież, a wywożą zboże, skóry, naftę, wełnę.

Z Galicyi prowadzą między innymi zapałki, z którymi konkurują zapałki belgijskie i szwedzkie.

Koleje bardzo nieliczne. Jedna linia prowadzi do Rosyi, do połączenia z Odesą i Kijowem, inna do połączenia z Austro-Węgrami w Czerniowcach, w przełęczy Ojtos, w Kronstadzie, Hermannstadzie i Orsowie. Znaczniejsze miasta :

Bukareszt (300.000), na granicy zachodnich obszarów zbożowych i wschodnich stepów, z uniwersytetem, miasto z typowym wyglądem dróg wiejskich i okazałych ulic europejskich.

Gürgewo, Braiła, Turn - Sewerin, Krajowa, Plojeszti.

W Mołdawii Jassy (Jaszi), do połowy żydowskie miasto, utrzymuje handlowe stosunki z Rosją.

Botuszany, na drodze pomiędzy Jassami i Czerniowcami.

obwód od całej Morawy *Spisano Pijet*
Królestwo Serbskie (Srbja). *Lambach*

(48.000 km² 2·8 mil. mieszk. 58 na 1 km²).

Moneta podwójna: 1 dynar = 100 parom = 97 hal. austr. System metryczny.

Serbia położona w górzystej okolicy starych skał krystalicznych, gnejsów, łupków, glin, granitów i wybuchowych trachitów. Jest to zachodnia połącz masowej Bałkańskiej bryły. Środkowa bródza zebrała wody z bryły i odprowadziła je Morawą do Dunaju a w Macedonii Wardarem do Soluńskiej zatoki. Oprócz tej głównej brzdzy są zapadłe kotliny, przeważnie elipsowate, które wypełniły wody. Wiele wszędzie skał wybuchowych i źródeł gorących. Kraina cała jest urozmaicona wyżynami sfałowanymi, kotlinami, szczelinowatymi dolinami rzek. Klimat łagodny, zdrowy. Granicą zachodnią odpyływa Drina, a na wschodzie Timok. Najwyżej wzniosły się w południowym zachodzie Serbii góry Kopaonik, do wysokości 2160 m. Do podobnej wysokości a nawet nieco wyżej wznoszą się góry po prawym brzegu Morawy. Niedostępność tych gór kieruje komunikację na północ na Piroć i Nisz do dolnej Morawy. Ku północy kraj się obniża w pagórki, a wreszcie nad Sawą, Dunajem i Morawą rozwija się w niżej.

Wzgórza, wysuwające się ku północy, wypierają Dunaj ku północy. Na nich, na straży dróg, powstał Białogród. Doliny pokrywa löss, a wzgórza urodzajna glina.

Klimat przejściowy od śródziemnego klimatu do kontynentalnego. Obfite deszcze spadają w zimie, łagodna zima często z wielkimi śniegami. Skutkiem tego powstają liczne rzeki, które należycie kraj zraszają. Granicą płynie Dunaj ze Sawą, a ta z Driną. Środkiem przepływa Morawa z Nizawą. Na wschodzie Timok uchodzi do Dunaju poniżej Żelaznej Bramy.

Ludność prawie wyłącznie serbska zamieszkuje oprócz dzisiejszej Serbii Bośnię, Hercegowinę, Węgry i Kroację, razem 4¹/₂ miliona Serbów. W tem rozbiću jednego narodu tkwi dążność do skupienia się w jedność, (idea to wielko-serbska), zawikłania polityczne i handlowe.

Serbia wydostała się z pod panowania tureckiego w r. 1815. Była odtąd do Turcyi w stosunku hołdowniczym. W r. 1878. została zupełnie wolną, a w r. 1882. została konstytucyjnym królestwem.

Serbia jest krajem chłopów, rolnictwa i hodowli świń. Stara szlachta się sturczyła, ażeby mogła utrzymać się przy władzy i znaczeniu. Pozostał lud ciemny z piękną pieśnią narodową, a ta go mimo ciężkiej niedoli zatrzymała przy narodowości. Ludność obrz. orientalnego. Rozwój kraju bardzo wstrzymuje 180 świąt w roku.

W czasie swej politycznej wielkości kwitło w Serbii górnictwo w górach Kopaonik czyli Kopalnik, skąd dobywano srebro, a co później zaniechano. Serbia posiada wiele węgla, nadto wiele żelaza, miedzi, antymonu, szlachetnych kruszców, atoli słaba komunikacya powstrzymuje rozwój górnictwa; kopią miedź, złoto, antymon. Kąpiele siarczane w Koviljaczu nad Driną.

Rolnictwo jeszcze bardzo prymitywne, chociaż rząd dokłada wielkich starań około jego podniesienia. Wartość płodów roślinnych dochodzi do 250 mil. franków. Ze zbóż najwięcej: uprawiają kukurudzę, następnie pszenicę, jęczmień, owies, wiele cebuli i czosnku, grochu, soczewicy. lnu, konopi i tytoniu. Sadownictwo silnie rozwinięte, hodują wiele orzechów, brzoskwiń i pigwy. Wzrasta hodowla jedwabiu. Hodują wina; ponieważ jednak ziemia uboga we wapno, przeto dla szlachetniejszych gatunków niema tu miejsca. Ze sadowin i wogóle ze wszystkich płodów roślinnych, pierwszorzędnego znaczenia są sliwki, którym tu klimat osobliwie sprzyja. Zajmują też one w wywozie poważne stanowisko. W jednym roku do samych Niemiec wywieziono ich za 4,300.000 dinarów. Wogóle wywóz owo-

ców, jabłek i gruszek jest znaczny. Na rynku europejskim ma on swoje znaczenie, stanowiąc jego $\frac{4}{5}$ części handlu śliwkami. Śliwka jest w okręgu Semendryi i niektórych okolic niemal jedynym bogactwem. Rozwija się uprawa buraków, na której oparta jest cukrownia.

Do Austro-Węgier wywożą prawie wyłącznie całą produkcję cebuli i czosnku, jarzyn i winogron. Śliwki wywożą świeże, suszone, jako powidło, marmoladę lub przerabiają je na wódkę śliwovicę.

Zboża starczą nie tylko na potrzeby kraju, ale wiele idzie go na wywóz. Lasy dębowe i bukowe, pokrywają $\frac{1}{3}$ część kraju i dostarczają drzewa na wywóz, a rzadko są podstawą wielkiej hodowli świń. Rozwinęły się rzeźnie w większych miastach, w których oprócz na potrzeby kraju sprawiają świnię na wywóz, na szynki, słoninę i smalec.

Staranie rządu o podniesienie bydła jest wielkie. Wywóz bydła i mięsa daje krajowi wielkie dochody. Wysyłają je przez Salonikę aż do Egiptu, do Konstantynopola, do Aten, Marsylii i Sofii. Na te targi wysyłają także drób i jaja.

Rząd dba także bardzo o przemysł, o zakładanie szkół fachowych, popiera towarzystwa, przedsiębiorstwa fabryczne. Pod jego opieką powstały przędzalnie, fabryka cukru, garbarnie, fabryka wyrobów pończoszkowych, fabryka konserw jarzyn, młyny, browary. W Uszycy i w Lsivkowie. są tkalnie parowe bawełnianych i lnianych wyrobów, które współzawodniczą z austriackimi. Zastosowują coraz bardziej prąd elektryczny jako tani do motorów tak do fabryk jako też do drobnego przemysłu. Posługują się w zakładaniu fabryk pieniędzmi z Belgii i z Niemiec.

Belgrad (80.000), stolica kraju, skupia w sobie ruch fabryczny wyrobów pończoszkowych. Posiada garbarnie, białoskórnice, odlewnię żelaza. Fabryka czekolady i cukrów wypiera obce wyroby.

Główny ruch towarów przypada z Austro-Węgrami, bo prawie połowa ogólnego ruchu handlowego, następuje z Niemcami.

Z politycznych względów usiłuje Serbia zwrócić się do portu Saloniki. Ponieważ sama nie posiada dostatecznej floty handlowej, przeto używa pomocy towarzystw żeglugi rumuńskiej i francuskiej i przy ich pomocy dostaje się Dunajem do morza Czarnego, a stamtąd do portów morza Śródziemnego. Serbskie tow. żeglugi jest jeszcze za słabe, ażeby mogło podołać zadaniu handlu serbskiego.

Dróg wogóle mało, ale są w rozwoju. Najważniejsze linie kolei są wschodnie koleje z Belgradu do Niszu, a z Niszu do Saloniki i do Konstantynopola. Te linie odjęły dużo ruchu osobowego z Dunaju.

podana nazwa Landriak

Królestwo Czarnogórskie (Crnagora).

(9080 km² 230.000 mieszk. 25 na km²).

Monety i miary austriackie, tureckie i rosyjskie.

Czarnogóra wśród górskiej okolicy Krasu, uboga kraina, nie może wyżywić swej ludności. Dostarcza trochę zboża, głównie na urodzajniejszej glebie nad jeziorem Skutari. Otrzymane ziemie na kongresie berlińskim w r. 1878. dosyć żyzne przyzwyczajają Czarnogórców do roli. Czarnogóra zajmuje się głównie hodowlą bydła, a przedewszystkiem owiec i kóz. Małeńka flota obsługuje kraj w portach małego znaczenia: **A n t i w a r i i D u l c i g n o.**

Stolica Cetinje ma charakter wsi (4.000 mieszk.),
Niksic i Podgorica (6.000).

Królestwo Bułgarskie ze Wschodnią Rumelią. *Tracja*

(95.700 km² 13'7 mil. 39 mieszk. na 1 km²).

Moneta: 1 lew = 100 stotinkom = 1 frankowi = 97 hal. austr.

Bułgaria położona cała na bryle starej krystalicznej. Bałkan jest krawędzią tej bryły. Wązkim pasem ciągnie się on do 600 km na długość. Z północy wznosi się on wcale łagodnie, a ku południu spada stromo i z tej strony robi wrażenie potężnego pasma górskiego.

Grzbiety jego nie jeżą się ostremi formami, są stożkowate, łagodnie zakrojone. Prowadzi przez nie 30 przejść wcale łagodnych, najlepsze przez wąwóz Szypkę, 1300 m. wzniesione.

Bałkan dzieli się na Zachodni od Timoku do Iskru, na Wysoki od Iskru do Szyпки, a od Szyпки Bałkan Mały. Zachodni Bałkan z wysokimi szczytami, z których najwyższy wznosi się do 2166 m.

Przez przełęcz Ginci prowadzi najkrótsza droga ze Sofii do Lom-Palanki, portu dunajowego i do zachodniej Bułgarii. Iskier z pod Rilo Daghu przedarł się przez Bałkan do Dunaju. Wzdłuż niego prowadzi jeszcze stara droga rzymska. W Bałkanie Wysokim są liczne przejścia. Najważniejsze przez przełęcz Szyпки. Tędy bowiem najkrótsze połączenie Ruszczuku z Filipopolem. Od Szyпки Bałkan Mały, szeroki, rozdzielony na kilka pasm.

Popod Bałkan z południowej strony zapadła kotlina, ciągnie się aż do zatoki Burgas. Płynie nią w górnym

biegu Tundża, zasypiana odsypiskiem rzeczny. Jej wody zabiera Timok. W kotlinie Zofii biją gorące źródła. Na południe od Wysokiego Bałkanu wznosi się Anty-Bałkan, ku wschodowi coraz to niższy i szerszy, zbudowany ze starych skał krystalicznych i skał wybuchowych, z odnogami aż po Konstantynopol z coraz to młodszymi skałami ku południu. Środkiem legła urodzajna dolina Maricy. Południową stronę kotliny Sofii otacza Rilo Dagh (2930 m).

Długa niewola turecka powstrzymała rozwój ludności bułgarskiej. Po zrzuceniu jarzma postęp na wszystkich polach znaczny; budują szkoły i drogi, rozwijają przemysł. Atoli kraj w przemyśle bardzo słabo rozwinięty. Urodzajność roli jest podstawą wielkiej zamożności kraju. Uprawiają głównie pszenicę, następnie kukurudzę. Wina uprawiają poślednie; wino ulubione „picios“ jest sokiem wyciśniętym z winogron, zaprawionym: spirytusem, cukrem i wodą. Hodują pszczoły i jedwabniki. Zboże prowadzą za granicę do krajów europejskich. We wschodniej Rumelii, w dolinie Maricy, uprawiają ryż. Uprawa roli bardzo prymitywna. Młóca jak w starym Egipcie lub Babilonie zapomocą deski, opatrzonej kamieniami lub kawałkami żelaza, na otwartem polu. Deską obracają po zbożu i tak wytłaczają ziarna.

Kraj okrywają wielkie lasy. Po lasach rośnie sumach, z którego liści i kory otrzymują farbę żółtą i materiały do garbarń.

Hodowla bydła, wielbłądów, owiec, kóz i świń stale się podnosi. Hodowla owiec dla chłopa bułgarskiego jest najintrybniejsza z hodowli zwierząt domowych. Ulubionem jego pożywieniem jest ser owczy, zwany kaszkawal, wywożony w postaci kul.

Wywożą nadto: szczecinę, jaja, drób, zboże, bydło, mąkę i grube sukna.

Wiele jest kopalin, ale nie wyzyskanych: kaolin i węgiel, w Trwena, koło Tirnowo, koło Ruszczuku i Plewny

znajdują się kopalnie okeru, saliny w Auchialo, węgiel brunatny koło Burgas i Śliwna.

Przemysł ma do walczenia z brakiem kapitału miejscowego, z brakiem fachowych sił i prymitywnymi potrzebami ludności. Pracują obcymi kapitałami, głównie angielskimi. Przemysłowe kraje zasypują kraj swymi agentami.

Przemysł austriacko - węgierski ma tu wielki zbytk, zwłaszcza wiedeński. Galicya dostarcza wiele nafty.

Wody Bałkańu zużytkowane są do licznych młynów i fabryk, np. tkalni koło Warny. Budują nadto i młyny parowe. Urządzają już dziś: fabryczny wyrób ubrań, sukna, płótna, browary, gorzelnie, garbarnie, odlewnie żelaza, papiernie, cukrownie, wyrabiają sztuczne kwiaty.

W rozwoju przemysłu domowego wielką usługę oddaje krajowi izba handlowa i przemysłowa, która zakłada po kraju przemysłowe przedsiębiorstwa.

Wyrób olejku różanego jest poważnym artykułem przemysłu. Wywieziono go w 1907 r. za przeszło 4 mil. franków.

Wielką drogą handlową dla Bułgarii jest Dunaj i morze Czarne, atoli flota handlowa bułgarska nie jest w stanie uczynić zadość potrzebom kraju. Wielką część tego ruchu bierze na siebie flota austriacka i węgierska, nadto rosyjska i serbska. Niemcy przez swe niskie taryfy ściągają ruch do Galaczu.

W poważny sposób obsługuje Bułgarię Lloyd austriacki; okręty jego zawijają do portu Warny i do Galaczu.

Port Warny niedawno otwarty, rozszerzono. Ściąga on do siebie główny ruch przywózowy i wywózowy kraju

G a b r o w o słynie fabrykacyami sukna prochu, mydła, papieru, płótna. R u s z c z u k garbarniami, farbiarniami, odlewniami żelaza. P l e w n a z warsztatami płótna, browarami, gorzelniami w okręgu.

Porty na Dunaju: Widdin, Lom-Palanka, Sistowa, Ruszczuk (33.000), Silistria. Filipopol słynie z wyrobu sztucznych kwiatów, jest ogniskiem handlu wewnętrznego, podobnie też Sofia 103.000, stolica kraju.

Cesarstwo Otomańskie czyli Turcyja.

Turcyja w Europie ma posiadłości 169.300 km² 46·1 mil. mieszk. 36 na km².

W Azji: 1,766 000 km² z 16·8 mil. mieszk. 10 na km².

W Afryce: 1,051.000 km² z 10·8 mil. mieszk. 5 na km².

Razem posiadłości 2.987 km² z 24 mil. mieszk. —·8 m. na km².

Moneta: Piaster = 40 parom, 1 para = 3 asperom = 100 centom = 22 hal. a. w.

Państwo Tureckie doszło do największej rozciągłości za Soleimana Wspaniałego w XVI. wieku. Od XVII. wieku aż po nasze czasy chyli się do upadku i traci jeden kraj za drugim.

Sama rycerskość nie starczyła dla kultury i siły państwowej.

Turcyja przedstawia obraz zniszczenia wszelkich starych dorobków cywilizacji i utrzymuje się tylko mocą współzawodnictwa państw, które nią podzielić się pragną.

Obejmuje w Europie górzystą, niedostępną Albanję, Macedonię, Trację i wyspy morza Egejskiego.

Albania jest dalszym ciągiem systemu Dynarskiego z krasowemi zjawiskami. W środku krainy rozlewają się jeziora Ochrida, Presba, połączone podziemnym kanałem i inne. Nad Ochridą biją silne źródła

siarczane i gazy. Albania pokrajana równoległymi pasmami górskimi trudno dostępna. Brzegi nadmorskie urodzajne, ale malaryczne. Wewnątrz podzielona na kotliny, połączone ze sobą ciasnymi szczelinami i mało urodzajne. Na tej niedostępności kraju i jego ubóstwie polega swoboda jego ludności.

Przy brzegach kwitnie rybołówstwo, wydobywanie soli. Nad dolną Driną i Bojaną, dopływem Skodry, urodzajne pola kukurudzy, wino, oliwa. Kukurudza jest głównym pożywieniem Albańczyków. Po lasach dębowych pełno świń i pastwisk dla owiec. Góry z lasów ogołoczone i zamienione na pastwiska. W cieplejszych okolicach Albanii rośnie sumach, doskonały na garbnik. Wywożą: liście i gałęzie sumachu, skóry, wełnę, oliwę z Avlony, Durazzo. Miasta wogóle małe, zbudowane nad morzem, jak Avlona i Durazzo, lub w pobliżu jego, albo przy wyłomach rzek jako obronne. Najważniejsze miasto Albanii Skodra nad jeziorem u najważniejszego wejścia do północnej Albanii.

W Starej Serbii: Kosowe pole, Prizrend (60.000 m.), Diakoba, Prisztina jest głównym miejscem na Kosowym Polu. Okolice te niegdyś serbskie dziś zamieszkałe przez Albańczyków mahometańskich.

Macedonia na północy górzysta spada ku południu w krainę pagórkowatą, a wreszcie rozwija się ku Soluniowi w nizinę i kończy się bryłą krystaliczną Tesalonickiego półwyspu. Macedonia posiada doliny: Wardaru i nizinę czyli kampanię Solunia. Gleba urodzajna, wcale nie wyzyskana pod uprawę. Uprawiają: zboże, szafran, mak na wyrób opium, bawełnę, ryż, hodują jedwabniki, owoce, migdały, figi, oliwę i orzechy. Podnosi się hodowla bydła. Lasy dębowe, bukowe, kasztanowe okrywają wielkie przestrzenie. Drogi z Macedonii łączą się w Soluniu i prowadzą wzdłuż Wardaru do Morawy Serbskiej, stąd do Bośni przez Nowi Bazar, następnie do Albanii do jeziora Ochrida i do Tracyi.

Siedm wielkich dróg zbiega się w Soluniu i na tem polega jego znaczenie. Połów pijawek w Albanii i Macedonii jest monopolem rządu.

Tracya czyli Rumelia, kraina pusta, zasypana odtokiem rzek, wyniszczona z lasów. Przecież wydaje zboże na wywóz, bo niema kto go spożyć. Wina ze stoków Istrandżaku wywożą do Francyi. Nad morzem Marmara nabyl Francuzi wielkie obszary i uprawiają tu wino. Uprawiają wiele dobrego tytoniu.

Miejscami jak oazy znajdują się drzewa owocowe, morele, figi, brzoskwinie, a pomiędzy nimi melony, pomidory. Po nadbrzeżach Tracyi i wśród gór Rhodope udają się różne warzywa i gaje oliwne. Nad dolną Maricą wiele bydła, koni, owiec i kóz. Hodują pszczoły i jedwabniki.

Turcyja europejska jest krajem rolniczym. Aczkolwiek rola w zupełnem zaniedbaniu, przecież z powodu swej urodzajności wydaje wiele na wywóz.

Powszechnie spożywają mięso kóz i owiec. Wywożą owce i drób, skóry, jaja, ser, wełnę. Rozwija się wyrób sera, który dla niektórych okolic jest jedynym zarobkiem.

Kopalin posiada Turcyja wiele, ale nie są dość wykyskane. Węgiel kamienny w Adryanopolskim wilajecie, kopalnie asfaltu w Albanii, we wilajecie Kossowskim dobywają chrom, żelazo, ołów, antymon, mangan, lignit, srebro; saliny znajdują się w Durazzo i w Kawaja.

Marmur dobywają na wyspach.

Przemysł.

Przemysł turecki zupełnie nie rozwinięty, nawet przemysł domowy, który niegdyś wytwarzał cenne artykuły, jak dywany, stal, podupadł pod wpływem cudzoziemskiej konkurencyi. Robotnik do pracy fabrycznej nie przyzwyczajony i wogóle lichy. Przemysłowe kraje sta-

czają na terenie tureckim ze sobą walki konkurencyjne. Anglicy utrzymują fachowe szkoły agentów, w których zaznajamiają ze stosunkami tureckimi i uczą języka tureckiego. Niemcy obniżają ceny swych towarów i ich dobroć, aby wyprzedzić towary innych państw. W przemyśle niejakie znaczenie i to lokalne mają fabryki dywanów i niektóre drobne gałęzie przemysłu.

Anglicy zdołali tak się zastosować do gustu publiczności, że swymi towarami bawełnianymi wyłącznie owładnęli rynek turecki. Towarzystwa jednak niemieckie stały się groźnym konkurentem dla innych, utrzymują stały ruch okrętowy z portami tureckimi i przewożą na nich towary. Włochy w ostatnich czasach rzuciły się także na rynek turecki i w dowozie dorównują prawie Niemcom, głównie w lichszych towarach bawełnianych. Zato z rynku tureckiego ustępuje Francya przed Anglią i Niemcami i zwraca się ku Ameryce. Austro-Węgry wyprzedzają się także w dowozie towaru. Dowożą cukier, w czem zwalcza je Rosya; nadto: wyroby bawełniane, szkło, masło, piwo i obuwie.

Węgierskie okręty, t. zw. Węgierska lewancka linia, utrzymuje ruch regularny pomiędzy portami Czarnego morza. a innymi portami Europy, jak Antwerpią i Rotterdamem.

Najwięcej towarów dowozi Anglia, ale w ostatnim czasie dowóz ten spada, wypierany przez Niemcy.

W Macedonii uprawiają i wywożą wino; rozwijają się tu korzystnie fabryki bawełniane i wyrób flaneli, które dostarczają na wywóz artykułów, przemysłowych jak do Bułgaryi i Serbii.

Są tu tkalnie juty i waty, garbarnie, przędzalnia, wyrób sukna, szkła i worków jutowych.

Wielka emigracya z powodu nędzy jest nieszczęściem kraju, gdyż braknie rąk do pracy. W Macedonii całe gminy się wyludniają. Bydło liche.

Leoński towar, t. j. posrebrzane, lub połączone borty, sznury frendzle, stanowią poważny artykuł dowozu. Ogniska fabryczne, o ile tu o nich może być mowa, są w Konstantynopolu i w Salonice, są to: młyny parowe, fabryki jedwabnych wyrobów, fezów, papieru i zapalek.

Handel spoczywa w ręku obcych: Greków, Żydów, Ormian i Franków-Europejczyków. Brak dróg i poczt. Pocztę przewożą konno Tatarzy. Konsulaty urządzają sobie osobne poczty.

Koleje: Konstantynopol - Adrianopol - Tirnowa Belowa z odgałęzieniami, łączą się z kolejami bułgarskimi i serbskimi.

Dla handlu ma znaczenie port Konstantynopola, zwany Złotym Rogiem.

Ludność składa się prawie po równi z Turków, Greków i Albańczyków, nadto z Bułgarów, Żydów, Serbów, Czerkiesów, Ormian, Cyganów i innych. Co do religii: Mahometan 50%, gr. dyzun. 40%, katolików 4%, Żydów 1.5% i 4.5% innych wyznań.

W Macedonii: Soluń (144.000), albo Salonika port na towary serbskie i austro-węgierskie, drugie miasto po Konstantynopolu na półwyspie.

W Tracji czyli Rumelii: Konstantynopol (100.100), port znakomity, zasłonięty przed burzami, zwany dlatego Złotym Rogiem, jest bramą do krajów czarnomorskich Europy i Azji. Jest składem towarów i pośrednikiem w handlu między Wschodem a Europą.

Adrianopol (123.000), twierdza, ruchliwe miasto z powodn handlu.

Turcja azyatycka.

Mała Azja.

Budowa naziomu Azji Mniejszej opiera się na starych krystalicznych skałach, które miejscami we większych

lub mniejszych występują masach. Wysuwają się one przede wszystkim ku brzegom morskim w postaci ciemnych łupków, ciemnych wapieni, piaskowców, margli, a w kilku miejscach jako węgiel kamienny. Na nich ułożyły się utwory młodsze: wapieni, piaskowców, margli, gipsów i soli. Natrafia się na ślady dyluwium a aluwium zakrywa ujścia rzek.

Azja mniejsza była wstrząsana wulkanami. Po nich pozostały: trachity, doleryt, bazalt, porfir i inne. Od Armeńskich gór wysuwają się ku południu góry fałdowe Antitaurus i Taurus i dochodzą do wysokości 3500 m. Po południowej ich stronie wije się nizina Adany nad morzem, na którą wychodzą ważne drogi handlowe i wojskowe ze środka Małej Azji i prowadzą do Syrii przez Cylicyjski Taurus przecięty rzeką Cydnus czyli Kalikadnus. Dalszym ciągiem gór Taurus są góry wyspy Cypru.

Do podobnej wysokości, co Taurus, dochodzą i góry Pontyjskie, tylko mniej są zwarte. Taurus i góry Pontyjskie pokrywa bujny las. Obficie zraszane góry te zawalone bywają w zimie wielkimi śniegami. Kraina ich północnych stoków jest nadzwyczajnie urocza. Bardzo liczne potoki i rzeki wyrzeźbiły głęboko w góry wciśnięte doliny, miejscami nawet całe pasma przedarły na wskroś i po progach wodospadami uchodzą do morza Czarnego. Łącząc różne doliny i rzeki w jedno. Góry pokrywają lasy sosnowe, dębowe, po stokach winnice, lasy orzechowe, kasztanowe, figowe, po dolinie zboża, mak, łąki i ogrody.

Środek półwyspu jest wyżyną stepową, wzniesioną średnio do 900—1000 m., na znacznych obszarach zupełnie bezodpływową, słoną pustynią, z licznymi słonemi jeziorami. Jezioro, n. p. Tüs Czöllü, pokrywa się czasem słoną powłoką 2 metrowej grubości, która nawet konie na sobie utrzyma.

Przez środek przeciągają pasma z licznymi stożkowymi górami zastygłych wulkanów. Niektóre z nich przez

cały rok pokrywa śnieg. Najwyższy z nich Argeus czyli Erdzias 3820 m., jak wiele innych, zbudowany z trachitu, a uwieńczony wiecznym śniegiem.

Zachodnia M. Azya pełna różnorożności; góry, rzeki, wodospady, źródła gorące, urodzajne doliny, liczne zatoki dają sposobność do gęstego zaludnienia i wysokiej kultury. One to były siedliskiem starej kultury, po której pozostały ruiny miast i świątyń. Brussa, na północnych stokach Olympu (Keszisz Dagh). Smyrna, port zasypywany odmiąłem rzeczonym. Wyspy są resztkami lądu zapadłego, łączącego niegdyś Azyę z Europą.

Armenia.

Góry perskie ze staro-kryształicznymi skałami, góry Pontyjskie i Antitaurus zbliżają się do siebie i, gdzie się spotykają, tworzą olbrzymie połamania pasem i wielkie wylewy zastygłej lawy. Jest to Armenia z górą wulkaniczną, Araratem 5163 m., na granicy Armenii rosyjskiej i perskiej, pokrytą wiecznym śniegiem.

Armenia składa się z kilku wyżyn bezdrzewnych otoczonych pasmami górskimi, poprzecinanymi przez liczne przełęczce. Klimat na nich ostry. Zachodnia połącz, tj. turecka, nazywa się wysoką Armenią i należy do dorzecza Eufratu z wielkiem jeziorem Wan, otoczonym stożkami wulkanicznymi. Wypływa z niej Eufrat i przepływa przez kilkaset skalistych progów, nim się dostaje na równinę Mezopotamii. Na południowym zachodzie od jeziora Wan wypływa Tygrys i przedziera się przez pasma na poprzek do Mezopotamii.

Mezopotamia.

(419.100 km² 1·4 mil. mieszk. Gęstość 21).

Kraina dzieli się na północną, właściwą Mezopotamię, pomiędzy Eufratem i Tygrysem do wyżyny Iramu,

zwaną El Dżesireh. Od miejsca, gdzie się oba strumienie do siebie zbliżają, na południe jest dolna Mezopotamia. czyli Irak - Arabi.

Okolica północna pomiędzy Eufratem i Tygrysem wzniesiona wzgórzami jest pustynna, ożywiona tamaryskami. i roślinami pustyni. Eufrat na nizinie rozdziela się na liczne odnogi, gubiące się w błotach i bagnach słonych. Południowa Mezopotamia jest pustynią albo bagnem. Wąskie tylko obszary są urodzajne. Była tu jednak urodzajna kraina, równa, płaska, z której wznoszą się dziś miejscami wzgórzka utworzone z nasypów rzecznych lub z ruin dawnych miast. Po połączeniu się Eufratu i Tygrysu przepływa rzeka pod nazwą Szatel Arab urodzajne okolice, wioski, laski daktylowe, łąki, które często przez 6 miesięcy stoją pod wodą. Okręty morskie mogą dojeżdżać do Bassory, z którą zaczyna współzawodniczyć po perskiej stronie M o h a m m e r e h. Okolice Bagdadu są nadzwyczaj urodzajne, okryte pszenicą, jęczmieniem, durhą, sezamem i gajami daktylowymi. Powyżej Bagdadu dzieli się Tygrys na niezliczoną ilość ramion i płynie przez pustynię. Koło Mosulu nizina nazywa się Chaldeją. Dopływy przyjmuje Tygrys ze strony perskiej.

Syrya, Palestyna i Arabia.

Syrya, Palestyna i Arabia są dalszym ciągiem budowy Afryki. Są to wyżyny płytowe z podłożem granitowym, przedartem w wielu miejscach skałami wybuchowymi: bazaltem lub porfirami i dyorytami. Na nich osadziło morze młodsze osady: w Arabii piaski lotne czerwone, białe i ciemnoczerwone, w Syrii i Palestynie wapień. Płyta pozapadała się i popękała w szczeliny, które wypełniło morze Czerwone, jeziora, rzeki i doliny.

Arabia.

Arabia jest płytą wyżynną, wzniesioną na krawędziach. Wewnątrz niej występują trzy różne obszary. Na

południu pustynia De h n a aż do zwrotnika, pustynia Nefud, pomiędzy 27—36°, a pomiędzy niemi płaskowyż Kasim, którego południową i wschodnią część stanowi Ned ż a, pełna oaz urodzajnych, nawodnionych, z osadami, z płaszczycznami i pustemi wapiennymi górami.

Nad Perską zatoką kraina El H a z a, miejscami pustynna, przeważnie zaś urodzajna, pełna pszenicy, ryżu, bawełny, indyga, trzciny cukrowej, palmy daktylowej, moreli i innych owoców. Kraina O m a n jest pustynią górzystą z licznymi wzniesieniami, sięgającymi do 3000 m.

Aden zbudowany we wyschłym kraterze, M o k k a i H o d e j d a w otoczeniu pustyni. Już od 800 m. wyżej jest woda, a z nią lasy bujne. Wśród zagłębień, gdzie wody podostatkiem, są wsi wśród lasów kokosowych, daktylowych, cytryn, bananów, platanów, sykomor, winnic na wysokości naszych Tatr. Plantacje kawy w Jemenie rosną po stokach aż do wysokości 2200 m. Doliny w górach są szczelinami wśród stromych gór, porośnięte mimozami i drzewami nebek. Liczne rzeki przecinają terasy. Ponad niemi wznoszą się szczyty do 3000—4000 m.

Od Jemenu na północ znów pustynia z lawą, podartą szczelinami, lub skąpo rzekami, wzniesiona do wysokości Tatr.

M e k k a leży 670 m., M e d i n a 870 m. wysoko.

Droga pielgrzymów z braku wody bardzo uciążliwa. Na górę Synaj poprowadzono drogę, na jej szczycie B e d u i n i składają ofiary.

Syrya i Palestyna.

Syrya i Palestyna, płyta wyżynna, z górami nagiemi, z głębokimi zapadłościami, z wielkimi wylewami lawy bazaltowej i szczelinami.

W szczelinie W a d i A r a b a h jezioro M a r t w e, z dnem 793 m pod zwierciadłem morza, a zwierciadło

jeziora 394 m. poniżej jego. Okolice jeziora pustynna, pozbawiona ptaków, zwierząt wodnych. Przy samych brzegach trochę sitowia i roślin lubiących sól. Na dnie jeziora spoczywają pokłady asfaltu. Tu i ówdzie na brzegach pokłady siarki lub dobywają się siarczane źródła i gazy siarczane. W pobliżu jeziora dobywają marmur, jaspis i sól kamienną. Urodzajne są tylko doliny nad rzekami wpadającymi do morza Martwego. Rosną w nich lasy akacyowe, drzewa nebek, tamaryski i krzewy róż. Miejscami brzegi ich skaliste strome, miejscami piaszczyste, płaskie lub zabagnione. W zapadłości G h o r płynie Jordan. W szczelinie też rozlewa się jezioro G e n e z a r e t (Tiberias czyli Galilejskie jezioro). Koło niego pola pszenicy i bawełny i bardzo wiele krzewów różanych; w jeziorze samem krzewy papyrusu. Powyżej błotniste jezioro M e r o m, otoczone lasami różanymi i papyrusowymi.

Pomiędzy morzem a zapadłością Jordanu wznosi się płyta Palestyny. Wzdłuż morza najpierw pas nizinny, poza nim terasy, ku środkowi kraju wzgórza, a wśród nich J e r o z o l i m a 690 m. wysoko. Wzgórza kończą się nad morzem górą Karmel. Na północy Galilea, na południe Samarya, pomiędzy nimi równina zapadł, E s d r a e l o n. Najwyższa góra Tabor.

Wzgórza pokryte opuncjami, przeto dają wygląd bladej zielonej roślinności. Po wschodniej stronie Jordanu płaskowyż. Na południu P e t r e a, przeszło 1000 m, wysoko wzniesiona pustynia z oazami. Na wschodzie pustynia Syryjska.

Poza rzeką Leontes wznosi się Libanon a równolegle do niego na wschodzie Antilibanon. Pomiędzy nimi zapadłość Bekaa.

Libanon i Antylibanon są resztkami zapadłej płyty. Nad brzegiem morza wązki pas niziny Sahel. Od niej w głąb kraju podnoszą się góry terasowo. Szczyty nie zarysowują się wyraźnie, brak wogóle głębokich przełęczy.

Na północy szczyty Libanu wznoszą się wyżej niż na południu, najwyżej do 3100 m.

Antilibanon wygląda skromniej niż Libanon, ku północy pokrajany szczelinami, ku południu zwarty kończy się górą Hermon 2800 m.

Bekaa 8—14 km szeroka dolina; jest to dawna Coelesyrya pełna bujnej roślinności, pól urodzajnych, olszyny, łąk z trzodami owiec i srebrnych topoli. Z okolic Baalbeku płynie na południe Leontes, na północ Orontes.

Syryjska pustynia kamienista lub piaszczysta, a dalej słony step koło Palmiry, błyszczący biało-żółtymi kryształami sody. Na północy oba Libanony urywają się stromo. Poza nimi płynie Orontes, za którym zaczynają się fałdowe góry Tauru.

Ludność i przemysł.

Azja Mniejsza.

(501.400 km² 9,840.200 mieszk. Gęstość 8).

Ludność bardzo mieszana z powodu, że Azja Mała była pomostem pomiędzy Azyą a Europą, którym posuwały się różne ludy. Wszyscy niemal są Mahometanami. Zajęciem ich głównie rolnictwo i sadownictwo. Na górskich łąkach hodują owce a w górach kozy. Zwierzęciem jucznym głównie wielbłąd, a w górach osieł.

Brak cywilizacji, wiara mahometańska w przeznaczenie, klimat kontynentalny i widok pustyni przygnębia mieszkańca i tamuje jego rozwój.

Bogactwo: mineralne węgla, ołowiu, chromu i miedzi, nie wyzyskane. Przemysł tkacki, niegdyś oparty na wybornej wełnie kóz angorskich i owiec, podupada przed obcym tanim zalewem fabrycznym.

Rolnictwo o tyle ma wartość, o ile sama urodzajność gleby sztukę rolniczą zastępuje. Zaniedbana rola zamienia się na stepy puste i bagna.

Na rozwój kraju wpływają koleje nowo się otwierające, których przedsiębiorcy wzdłuż całej linii rozdają narzędzia rolnicze po własnej cenie i na kredyt.

Zbiegi z półwyspu Bałkańskiego, zwani muhadjas, i zbiegi z Kaukazu przyczynili się nieco do podniesienia rolnictwa, którego od swych sąsiadów chrześcijan się nauczyli.

Wywożą: zboże, sezam, gumę, wełnę mohair z Angory, owoce południowe, rodzyнки, słynne smyrneńskie figi, oliwę, granatowe jabłka, przez Smyrnę (225.000) W jeziorach Anatolii poławiają węgorze i wywożą je na Salonikę. Trebizonda, port nad morzem Czarnem, stacya Lloydu austr.

Wyspy wydają wiele owoców, na Chios mastyks, na Tasos maki cynk, na Rodos wino. Jedwabniki hodują koło Brussy, pszczoły na wyspach, piankę morską dobywają w Anatolii koło Eskischehr, kamień litograficzny przy Brussie.

Armenia.

(286.000 klm² z 24 mil. ludności. Gęstość 13).

W Armenii mieszkają Ormianie i Kurdowie. Ormianie są przeważnie rolnikami, Kurdowie rozbójnikami i pasterzami. Przez Armenię przechodzą ważne drogi z Azyi M. i z Teheranu i zbiegają się w Erzerum (120.000) Z Erzerum prowadzi bity gościniec do Trebizondy. Druga droga południowa prowadzi z Azyi M. od Konia na południe, do jeziora Wan i do Urmii w Persyi.

Syrya.

W Syryi i Palestynie utrzymuje się ruch głównie przez napływ obcych. Stoki Libanu bywają nawiedzane licznie przez turystów ze względów zdrowotnych.

Rola żywna, ale rolnictwo jeszcze zupełnie w stanie prymitywnym, nawet dowóz sztucznych nawozów jest zakazany. Uprawiają: morwy, morele, pomarańcze a na plantacyach niemieckich i żydowskich wina.

Bydło odznacza się bardzo dobrą rasą i jest największym bogactwem kraju, pomimo, że o nie niema starania. Chłop wypuszcza je na pastwisko zimą i latem i o nie się nie troszczy.

Hodowla kokonów jedwabnych wzrasta znacznie.

Koło Beirutu wydobywają węgiel kamienny, który spotrzebowują Francuzi do fabryk jedwabiu, jakie tu posiadają. Libanon posiada miedź i żelazo.

Zdobycie rynków tutejszych przez fabryczne wyroby europejskie jedwabne jest trudne, bo jakkolwiek tutejsze wyrabiają się na prostych warsztatach, są jednak silne i wzorzyste.

Silnie rozwinięty jest przemysł skórzany. Bardzo wielu oddaje się wychodztwu do Ameryki, tam się uczą garbarstwa i szewstwa i powracają do kraju. Wyrób jednak ograniczają do miejscowych potrzeb.

Robotnik tutejszy jest zręczny, ruchliwy, rozwinął meblarstwo i tapeciarstwo na wzór europejski. Rozwija się fabrykacja białka.

Towarzystwo niemieckie w Dreznie kieruje kulturą bawełny i daje zasiłki chłopom. Hodują wino, oliwę, figi, mandaryny, pomarańcze, cytryny i pistacje. W Antyochii jest przędzalnia jedwabiu, tkactwo domowe jest wogóle rozwinięte, w Aleppo rozwija się garbarstwo. Wywożą durrę, bawełnę, żółtka, białka, głównie do Francji.

Z braku przemysłu syryjskiego $\frac{3}{4}$ ludzi młodych poświęca się kupiectwu, przemysł w ręku obcych. Do Bejrutu prowadzą z Aleppo i Damaszku zboże, a stąd pszenicę do Marsylii, Aleksandryi, Włoch i Anglii. Wywożą nadto: jęczmień, kukurudzę, groch, sezam, oliwę, słodkie drzewo, agrumy, cytryny, rodzynki i wino. Rodzynki damasceńskie są największe, mniejsze są z Libanu; jedwab prowadzą do Francji, a wełnę do Anglii i Ameryki.

Tkalnie są: w Damaszku, Homs i Hama. Skóry wywożą do innych posiadłości tureckich.

Koleje należą do Towarzystwa francuskiego. Kolej Hama - Aleppo wpłynęła korzystnie na handel Beirutu. Droga Beirut - Rajak jest koleją górską. Kolej z Bekaa ściąga towary z Mezopotamii i Syrii, kolej Hedžas jest dla Turcyi najżywotniejszą. Prowadzi ona z Damaszku do Dżiddy Medinę i Mekkę. Ułatwia drogę świętą pielgrzymom i ściślej łączy ludy mahomedańskie ze sobą. Ponieważ koleje nie mogą podoląć potrzebie, przeto bardzo wiele towarów prowadzą na wielbłądach.

Z Austro-Węgier dowożą tu: cukier, szkło, spirytus, masło, głównie z Węgier, materye wełniane i bieliznę. Austriacki Lloyd obsługuje tutejsze porty i idzie od Tryestu na Gravosę - Brindisi, następnie do Beirutu, Aleksandryi, Port Said, Jaffę, Trypolis, Aleksandryi i t. d.

Miasta: Antakije, dawna Antiochia liczyła 700.000 mieszk., stolica Seleucydów, zburzona przez trzęsienie ziemi, dziś liczy 24.000 mieszk.

Haleb (Aleppo) 135.000, jedno z najruchliwszych miast tureckich na drodze handlowej od Eufratu do morza. Tu rozdziela się droga karawanowa do portu Iskenderum i Ladikije. Damaszek (200.000) „oko wschodu“ pośród wspaniałych ogrodów, które nawodnione są kanałami, zasilanymi wodami z rzeki Barada, płynącej z Libanu, od pustyni, oddzielonej sześciu jeziorami. Stąd prowadzi kolej do miejsc świętych do Hedžas.

Trypolis, port, Beirut, t. j. studnia (188 000), port na wylocie brzozy głębokiej, wcinającej się w Libanon, którądy kolej dochodzi do Damaszku w 10 godzinach.

Pałestyna.

(30.000 km², politycznie należy do Syrii).

W Pałestynie rolnictwo jest podstawą bogactwa kraju. Uprawiają zboża, owoce, wino, jarzyny i hodują bydło.

Okolica Jaffy obfituje szczególnie w pomarańcze. Nigdy tu niema śniegu a rzadko mróz. Uprawa wina doszła do tak wielkiej produkcyi, że go ani spożyć ani wywieźć nie mogą, dlatego w niektórych latach, zostawiają winogrona na krzewach na zgnicie, dziś zmniejszają obszar winnic, a zamieniają je na pomarańczarnie. Z doliny Jordanu wywożą wiele rodzynków. Uprawa zbóż bardzo prymitywna.

Wyżyna Jerozolimska pusta, podzielona szczelinami, krzewy niszczy ludność na opał, lub obgryza je koza. Gdzie trochę wody, tam rosną figi, granaty, migdały, pigwy, pomidory, melony, ogórki, cebula i dynie. Z powodu wielkich podatków wycinają krzewy oliwne i sprzedają je. Z pierwszym deszczem w listopadzie chłop zaczyna zasiewy, uprawia jęczmień, soczewicę, pszenicę. Młócenie dokonywa się nogami bydła, lub żelazem. Nad Jordanem rosną jabłka, tamaryski, rycynus, cedry, wierzby, durra i bawełna. Durrę uprawiają w całym kraju na wypiekanie chleba i na karmę dla bydła. Z koloquinty wyrabiają klej do tapet, który je chroni przed robactwem. Dzikie figi używane bywają na żywopłoty. Z sezamu wyrabiają w Europie jadalną oliwę. Wydostają z różnych roślin, z kwiatów akacyi i t.d. olejki eteryczne i tłuszcz, z którego we fabrykach francuskich wyrabiają olejek eteryczny tymianowy, olejek wawrzynowy, mentolowy, mirtowy, olejek z geranii zastępuje olejek różany. Uprawiają bawełnę. Hodują osły, muły, dromedary, konie pod wierzch i pszczoły.

Niejakie znaczenie ma wyrób mydła, młynarstwo parowe w Jerozolimie, odlewnie żelaza w Jaffie, destylacje winne, olejarnie, mydlarnie w Lydda, perfumerye i fabryki sody w Jaffie. Główny przemysł Palestyny polega na mydlarstwie, młynarstwie i dewocyonaliach. W Hebronie wyrabiają naczynia szklane, garnki i dywany.

Ludność: Frankowie Europejczycy, Żydzi, Arabowie, Turcy i inni.

Jerozolima (115.000), stolica Palestyny.

Największe znaczenie z dróg ma dla Palestyny kolej Bagdadzka i Hedžas. Kolej Hedžas ma znaczenie polityczne, wojskowe i religijne. Kolej Jaffa-Jerozolima wzrasta w znaczeniu.

Towarzystwo Alliance Israelit założyło tu szkołę gospodarczą dla wychowania młodzieży żydowskiej. Mimo działania jednak towarzystw syońskich dopływ ludności bardzo słabo postępuje. Przybysze po niedługim czasie opuszczają znów Palestynę.

Mezopotamia.

(418.000 km² 1—40 8.200 m. Gęstość 4).

W Mezopotamii kwitnie jeszcze uprawa roli z powodu urodzajności gleby. W delcie Eufratu i Tygrysu jest tak wielki las palm daktylowych, że starczyłby na zaopatrzenie całej Ziemi. Do Bassory, portu, dowożą z kraju wełnę, także daktyle. Bassora (40.000) z wyrobami jedwabnymi i bawełnianymi. Doniosłe znaczenie ma kolej Bagdadzka przez Adanę. Mosul znany z wyrobu muślinów. Bagdad (125 000), jest targowiskiem wymiany towarów perskich, indyjskich i europejskich. Handel w ręku Anglików. Bagdad wzrasta także przez pielgrzymki. Dróg dobrze utrzymanych zupełny brak.

Koleje wzrastają od r. 1891, odkąd rząd pozwolił na budowę prywatnym konsorcjom. Kolej Anatolska ze Skutari do Angory - Kaiserieh, z drugiej strony do Konia i Eregli - Adana ma łączyć się z koleją Bagdadzką, a ta kończyć się w Koweit. Inne ważne linie: Beirut - Damaszek; Jaffa-Jerusalem, Mudania-Brussa, Mersina-Adana. Beirut-Damaszek z Trypolis, z Damaszku do Aleppo, ma być doprowadzona z Damaszku do Mekki i do Port-Said.

Arabia turecka.

(0.5 mil. km² z 1 mil. mieszk. Gęstość 20).

W Arabii należy do Turcyi Hedžas i Jemen. Zależność od Turcyi polega na tem, że plemiona uznają sułtana jako głowę duchowną. Mekka (85.000) z portem Dżiddą. Medina (50.000), Hodeida Pielgrzymki stworzyły w Dżiddzie i Mekce wielkie targowisko.

Znaczenie we wywozie mają: konie, daktyle, kawa mokka, kozy, perłowa masa i kadzidła.

Posiadłości tureckie w Afryce.

Egipt ze Sudanem i wyspą Tasos.

(20,000.000 km² 15 mil. mieszk.).

Egipt jest zapadłością, którą wypełniło morze aż po Assuan, pomiędzy pustynią Sahary a pustynią Arabską i zawdzięcza swe znaczenie jedynie Nilowi. Nil po Mississipi - Missouri, najdłuższa rzeka na Ziemi, występuje pod wpływem obfitych deszczów w Abissynii z brzegów już w maju. Zbytne jego wody wprowadzają do basenu w Assuanie, z którego wprowadzają je znów do Nilu w razie jego niskiego stanu i podnoszą wody jego o 7 m. Do basenu wprowadzają wody z końcem listopada, a pod koniec stycznia jest basen już zupełnie napełniony. Do dozoru przy zalewaniu kraju Nilem potrzeba około 28.000 ludzi. Praca około zajęcia większych obszarów kraju do nawodnienia wciąż postępuje.

Z powodu gorąca i błota choroby oczu są na porządku dziennym. Są przeto ustanowione, osobne szpitale dla chorych na oczy. Szkolnictwo nierozwinięte.

Ziemia znacznie już wyjąłowiona. Uprawa bawełny stanowi najważniejszy produkt kraju, atoli krzewy bawełny niszczy robactwo, dlatego zajęto się uprawą trzciny

cukrowej. Egipt wydaje: pszenicę, rośliny strączkowe, ryż, sezam, cebulę, daktyle i owoce południowe.

Egipt jest krajem na wskrós rolniczym. Rozwija się cukrownictwo przy pośrednictwie kapitałów nawet austriackich. Węgierskie kapitały rozwijają fabryki cementu.

Kwitnie prostsze koszykarstwo.

Rynek egipski mają w rękę głównie Anglicy, ponadto konkurują tu ze sobą Francuzi, Niemcy i Austro-Węgry. Maszyn dostarczają, głównie kas ogniotrwałych, najwięcej Austro - Węgry, a przedewszystkiem mebli giętych, wiele obuwia. Wyroby szklane austriackie z Czech, Moraw i Dolnej Austrii mają współzawodników we wyrobach belgijskich, artykuły toaletowe austriackie mają tu dobrą markę.

Wyrobów bawełnianych najwięcej dostarcza Anglia. Sukna na ubrania, już tradycyjnie oddawna znane, wysyła Biała i Bielsk.

Bielizny oddawna najwięcej dowozi Austria, damskiej bielizny najwięcej Anglia. Wielki dowóz z Austro-Węgier cukru. Austro-Węgry dowożą nadto wody mineralne, zapalki i ze wszystkich krajów najwięcej fezów. Naczynia emaliowe austriackie są bardzo cenione.

Z Galicyi idzie trochę nafty i desek.

Egipt posiada kilka ważnych dróg żelaznych. Główna droga Sudańska prowadzi od portu Aleksandrii wzdłuż Egiptu do Chartumu. W dolnym Egipcie drogi żelazne liczne. Na Nilu rozwinięta żegluga parowa, przez wodospady koło Assuanu przzerwana, prowadzi dalej aż do jeziora Wiktoryi. Granicą jego prowadzi najważniejsza droga przez kanał Suezki do portów na daleki Wschód. Wybudowany w latach od 1859—1869 od Port Said do Suez, długości 160 km, szerokości u zwierciadła 70—100 m. na głębokość 99 m. Do przebycia kanału potrzebują okręty 15—18 godzin.

Ludnością są: mahometańscy Fellachowie i chrześcijańscy Koptowie, potomkowie starożytnych Egipcyan, Arabowie, Turcy i Europejczycy.

Aleksandrya (338.000) jest portem, stacją Lloyd'a austriackiego. Kairo (675.000), stolica. W Sudanie: Omdurman (43.000), Chartum (21.000).

Sudan. Wybudowano kolej z Chartumu do Wad Medani. Idą tędy: cukier, sól, nafta, wiele austriackich towarów, podobnie jak do Egiptu wywożą: gumę, kukurudzę, sezam, durre, bawełnę i kość słoniową.

Ruch handlowy z Monarchią utrudnia brak połączenia bezpośredniego pomiędzy Tryestem a Port Saidem.

Trypolis z Barką i Fesanem, przeważnie kraj pustylny, stepowy z oazami. Urodzajniejsze i lepiej nawodnione jest pobrzeże i oazy. Ludność zajmuje się więcej hodowlą bydła niż rolnictwem. Kraj dostarcza na wywóz: trawy esparto, pieprzu, strusich piór, kości słoniowej, wełny, skóry, gąbki i soli. Przez Trypolis prowadzi droga karawanowa do Sahary.

Trypolis nad Syrtą, jest bramą do Sudanu. Wielka oaza Fesani i Mursuk.

Benghazi, stolica Barki.

Królestwo Greckie.

(64.675 km² 2,631.950 mieszk. Gęstość 40'7).

Moneta podwójna: Drachma = 100 lepta = 1 frank = 97 hal. Miara: stadion = 1000 piki. 1 Piki = 1000 m., kilo = 10 kotyli, 1 kotyli = 10 mustra, 1 mustra = 10 kubus, 1 kubus = 100 l. Waga: talent = 100 kg. mina po 1500 drachm = 150 kg.

Królestwo Greckie zajmuje południową część półwyspu Bałkańskiego. Jeżeli z trzech półwyspów śródziemnomorskich Bałkański jest najlepiej poziomo ukształtowany, to odnosi się to właśnie do tej części, która na-

leży do Grecyi. Od zachodniej swej strony jest gorzej rozwinięty, jakby odwrócony od świata zachodniego, bo tylko zatoka Arta czyli Ambracka, koło przylądka historycznego Aktion, wcina się w ląd i to nie głęboko, a druga Koryncka, nabrała dopiero znaczenia od otwarcia jej w nowszych czasach kanałem Korynckim na morze Egejskie. Z tej także strony wyspy nieznaczne: Korfu, Kefalonia i historyczna Itaka.

Rozwinięcie wybrzeży występuje dopiero na południu i na wschodzie.

Półwysep „Morski“, tj. Morea, czyli Peloponez rozszczepia się na trzy półwyspy. Od wschodu wdziera się morze do środka lądu głęboko zatokami, rozkłada go na gromadę wysp, stanowiących wygodny pomost do Azji. Tu półwysep Argolidzki, Atycki, Chalcydyjski, każdy z odrębną swą przeszłością polityczną. Z tej strony zatoki: Egińska (Saronicka), Volo (Pagazejska) i Salonińska, wyborne bramy na morze.

Zachodnia połąć półwyspu oparta na krasowym utworze, jest przedłużeniem gór Dynarskich, które łączyły się niegdyś z górami Małej Azji, z czasem morze Egejskie przerwało związek dzisiejszego półwyspu z Małą Azją, sterczące gromady wysp są jego resztkami.

System krasowy rozwinięty w krótkie równoległe i do nich poprzeczne pasma rozdzielił i tak szczupły kraik na liczne kotlinki, słabo powiązane małą dogodnymi przejściami przez przełęczce. Brak w ustroju powierzchni greckiego lądu środka, koło którego skupiałyby się drobne jego części. Jedynie morze poza obszarem lądowym jest terenem skupienia. W tę też stronę spływało i spływa całe życie greckie.

Z północy Pindus niższy od naszych Tatr, niby grzbiet, na którym wsparły się od zachodu Epir, a od wschodu Tessalia.

Od niego ku wschodowi wysuwają się góry Kambruńskie, a do nich równoległe z południa góry Otrys, od

morza ze wschodu znów pasma z górą Ossą i z opuszczonym już przez bogi greckie Olimpem. Pasma rozłożyło się ku południu we wyspy Sporady. Środkiem kotliny po urodzajnej dolinie Tempe płynie Penejos do morza.

Z południa opłukują kotlinę wody zatoki Volo. Środkowa Grecya sięga po cieśninę Korynecką. Na zachodzie jej, pośród pasem górskich, wcinają się dolinki z liczną ludnością, na wschodzie historyczny Parnas.

Od niego ku południu wznoszą się góry Helikon. Na nieh wspiera się półwysep Attycki z krystalicznymi górami Helikonem Pentelikonem, obfitującym w dobry marmur, Laurionem w srebro i Hymetem.

Ku wschodowi góry Öta, u ich stóp nad Malicką zatoką wąwóz Termopilski.

Wyspa Eubeja, Negroponte, jest dalszym ciągiem gór Środkowej Grecyi.

Półwysep („Morski“ Morea), Peloponez górzysty jak cała Grecya ze szczytami dochodzącymi do wysokości niemal Tatr. W środku wyżyna Arkadyi. Od niej wysuwają się góry Tayget i Parnon. Dolina Elidy i Mesenii są prawdziwym ogrodem całej Grecyi.

Cyklady spoczywają na wspólnej wyżynie. Z nich Paros posiada znakomity marmur. Santorin, czynny wulkan. Delos, miejsce urodzenia bożka Apolona.

Grecya wogóle bardzo uboga. Gleba kamienista, nieurodzajna, góry z lasów ogołoczone. Rolnictwo rozwija się głównie w Tessalii i w dawnej krainie Phtyotis, ale wytwórczość nie zaspokaja potrzeb ludności. Głównym produktem wywozowym a zarazem i głównym bogactwem kraju są suszone winogrona, zwane koryntami.

Wywożą ich za przeszło 40 milionów franków, przeważnie do Anglii. Wytwarzają z nich wino i spirytus. Po nieważ wywóz wielkiej ilości spirytusu nastęrcza pewne trudności, przeto usiłują użyć spirytusu do opalania i oświetlenia. W tym celu sporządzają piece i lampy spirytusowe, zwłaszcza, że nafta jest monopolem rządu i bardzo droga.

Hodują nadto owoce południowe, migdały, oliwę, tytoń, bawełnę, jedwabniki, poławiają gąbki.

Znaczne dochody osiągają z kopalni: marmuru koloru czerwonego, białego, różowego i kawowego, ołowiu, żelaza, cynku, manganu. Wychodztwo wielkie, stąd strata sił roboczych jest groźną klęską dla kraju.

Ludność jest mieszaniną ludów słowiańskich z potomkami dawnych Greków i różnych ludów napływowych, rel. obrz. gr. wsch. Grecy są bardzo sprytni do handlu.

Kolej z Aten do Nauplii i Patras najważniejsza.

Ateny (167.000), stolica z portem Pireus, gdzie wielkie młyny na zboże, ciągną znaczne dochody od turystów. Do znaczniejszych targowisk zaliczają się: Korynt, Patras, Farsalos. Hermupolis na wyspie Syra, port i węzeł linii okrętowych. Korfu, port na wyspie Korfu z wywozem oliwy i wina.

*Wyspa Kreta - Kreta wymowa
czyli Krandu
wino*

*manea na wyspie Kreta czyli Krandu
wymowa nicca i misdu*

Azja.

Azja z powodu swej wielkiej rozległości zbliża się do wszystkich części Ziemi. Z Europą zrasta się na znacznej przestrzeni, a nadto wysyła ku niej półwysep M. Azji. Z Afryką łączyła się do chwili wykopania kanału Suezkiego 113 klm szerokim pomostem, a nadto zbliża się do niej narożnikiem Arabii i tworzy z nią wązką cieśninę Bab el Mandeb. Od Ameryki najbardziej oddzielona Oceanem Wielkim, czyli Pacyfikiem, zbliża się do niej półwyspem Czukockim i tworzy z półwyspem amerykańskim, Alaską, cieśninę Beringa. Do Australii prowadzi od niej wielki świat wyspiarski: wyspy Sundajskie Filipiny i Molukki.

W budowie swej Azja podobna do Europy, z tą różnicą, że Europa jest we wszystkich częściach miniaturą Azji.

Wyspy i półwyspy azyatyckie stanowią wobec kontynentu zupełnie odrębne światy.

Wszystkie półwyspy zwracają się ku południu i tworzą w tę stronę otwarte zatoki i morza, jak: morze Czerwone z cieśniną Bab el Mandeb i zatoką Adeńską; wzdłuż Arabii i wyżyny Iranu: morze Perskie z cieśniną Ormuską i zatoką Oman, morze Arabskie, pomiędzy półwyspami Indyi Przed i Zagangesowej, zatokę Bengalską ze zatoką Pegu i zatoką Martabańską, oddzielone od reszty morza wyspami Andamanami i Nikobarami, zatokę Siam-

ską, Tongkingską, morze Żółte pomiędzy półwyspem Koreą i brzegiem Chin.

Wyspy, jako resztki dawnego brzegu azyatyckiego, oddzieliły znów przybrzeżne morza od Pacyfiku. Kuryle z półwyspem Kamczatką i wyspą Sachalinem ograniczają morze Ochockie, wyspy Japońskie otaczają morze Japońskie, wyspy Lu-czu z wyspą Formozą morze Wschodnio-Chińskie, wyspy Filipiny, wyspy Palawan i Borneo oddzielają morze Południowo Chińskie.

Grupa wysp Malajskich, Wielko-Sundajskie, Sumatra, Jawa, Borneo, Celebes i Mało-Sundajskich: Lombok, Sumbawa, Sumba, Timor i grupa Moluk z Filipinami tworzą wielki i tak bogaty świat wyspiarski, jakiego drugiego mu równego niema na Ziemi.

Brzegi nad Oceanem Północnym nie są ani rozwinięte ani z powodu klimatu podbiegunowego dostępne. Półwyspy: Tajmir i Czukocki, nie mają znaczenia gospodarczego. Łączność półwyspów z kontynentem przerywają bądź niedostępne góry, bądź wielkie pustynie.

Od brzegów niema tego połączenia ze środkiem Azji, jakie jest w Europie.

Środek i południową część Azji zajmują góry, wyżyny niedostępne, a na ich odnogach rozwinęły się półwyspy. Wyżynna część Azji, zwężona koło gór Hindukusz, występuje wyraźnie w dwu częściach, jako: Zachodnia wyżyna czyli Przednio-azyatycka i jako Wschodnia czyli Tylna-azyatycka. Do przedniej wyżyny zaliczają się: wyżyna Mało-azyatycka, Syryjska, Arabska i wyżyna Iranu.

Wyżyna Wschodnio czyli Tylna - azyatycka obejmuje wyżynę: Tybetu, Pamiru, Turkestan Wschodni i pustynię Gobi czyli Szamo. Poza temi wyżynami ścielą się: niże Turkestanu zachodniego i Syberyi, nizina Hindustanu, nizina Chińska nad dolnym Hoangho i Jang-tse-kiangiem i nizina Mezopotamii.

Klimat. Tak wielka rozciągłość Azji na stopniach długości od przylądka Baba 26⁰⁴' do przylądka Wschodniego 169⁰⁴⁴' i na stopniach szerokości geograficznych od kończyny Buru, półwyspu Malackiego 1⁰¹⁸⁰ do przylądka Czeljuskinu 78⁰, a nadto układ pionowy sprawia, że Azja dzieli się na liczne krainy klimatyczne z wybitnymi różnicami od siebie.

Na południu po wał gór Himalai jest klimat gorący międzyzwrotnikowy. Na północy klimat zimny strefy podbiegunowej.

Wyżyny posiadają właściwy sobie klimat. Szczyty pasm górskich i najwyższe obszary wyżyn mają klimat podbiegunowy, obszary niższe, osłonięte od morza górami, posiadają klimat ostry, kontynentalny, mroźne zimy i gorące lata. Wielkie obszary cierpią posuchę. Południowo-wschodnie okolice zostają pod wpływem monsunów, które ze sąsiednich mórz sprowadzają na ląd silne opady i to na pobraża, ponieważ wysokie góry nie dopuszczają ich do środka wyżyny.

Wody. Z powodu układu pionowego tworzą się rzeki u krawędzi wyżyny i najbliższą drogą odpływają do morza. Syberyjskie rzeki mają wprawdzie wielką ilość wody dla żeglugi, atoli odpływają do oceanu Lodowatego, będącego prawie bez znaczenia dla komunikacji.

Rzeki Indyi Zagangesowej: Irawadi, Saluen, Menam i Mekong, otwierają drogi do wnętrza tylko tego półwyspu, dalszą bowiem drogę zapierają wysokie góry i wyżyny.

Rzeki na półwyspie Indyi Przedgangesowej: Indus, Ganges, Bramaputra mają znaczenie tylko dla tego półwyspu.

Eufkrat i Tygrys przyczyniły się do stworzenia starej kultury w Mezopotamii.

Największe znaczenie mają rzeki chińskie: Amur jest graniczną rzeką od Syberii rosyjskiej, a w dolnym biegu jedynie w granicach Rosji; Hwang-ho wypływa na wyżynie Tybetańskiej a w dolnym biegu przepływa wielką nizinę Chińską, podobnie i Jang-tse-kiang; Hsi-kiang prze-

dziera się przez górzystą krainę południowych Chin i wchodzi do zatoki Kantonu.

Reszta rzek jest po większej części przybrzeżna, bez wybitniejszego znaczenia komunikacyjnego, albo gubi się w piaskach pustyni, w bagnach lub jeziorach.

Do jeziora Arabskiego odpływają przez nizinę Turanu: Amu i Syr; do jeziora Balchasz rzeka Ili, a do Lob-noru rzeka Tarim.

Do morza Kaspjskiego odpływa rzeka Ural.

We wschodniej Syberyi rozlewa się jezioro Bajkałskie, do którego wpływa Selenga, a wypływa Angara. Wśród gór Turkestanu rozlewa się jezioro Issykul; w górach Armeńskich jeziora: Wan, Gokeza i Urmia.

W porównaniu do swej wielkości nie dostarcza Azja tego bogactwa, co Europa, z powodu, że olbrzymie centralne przestrzenie zalegają nieużyteczne pustynie, powtórze że ludność azyatycka z powodu swej niskiej kultury poprzestaje na bardzo skromnych potrzebach i sama nie jest zdolna podnieść produktywności swego kraju. To, co ma znaczenie na rynku Ziemi, jest dziełem przede wszystkim kultury europejskiej.

W produkcji ryżu zajmuje Azja prawie wyłącznie panujące stanowisko na Ziemi, wytwarza go bowiem 98% całej produkcji Ziemi. Produkcya reszty zbóż i ziemniaków jest bardzo słaba. podobnie wina, kawy i kakao.

Zato prawie wyłącznie sama dostarcza rynkom: herbaty, guttaperki, a bardzo wiele tytoniu, trzciny cukrowej, bawełny, juty, kauczuku, nasion: lnu, rzepaku, sezamu, rycynusu, gorczycy, kopry, oliwy kokosowej i różnych olejów palmowych, bardzo wiele owoców południowych i daktyli, saga, tapioki, korzenie, słodkiego, drzewa, rhabarbarum, wyłącznie opium i kamfory, najwięcej na Ziemi chininy, bardzo wiele roślinnych farbierskich barwników, jak n. p. indyga, żywic i garbników. Olbrzymie przestrzenie syberyjskie, tajgi czekają tylko na wywóz drzewa do targów Ziemi.

Pod względem gospodarczym dzielią Azyę na następujące krainy, na: 1. Sybir, 2. Azyę centralną, 3. Chiny i Japonię i 4. na obszar monsunowy.

1. Sybir jest na północy tundrą, od niej na południe tajgą, a dalej na południe stepem.

2. Azya centralna jest stepem trawiastym, po stopach gór okryta lasem, po dolinach rzecznych urodzajna z uprawą bawełny i ryżu, brzoskwiń, pszenicy, kopru, sesamu, rhabarbaru. Stepowe rośliny dostarczają proszku na owady, gumy tragan, używanej do zgęszczania farby i do ciast cukiernianych i wiele innych.

W stepowych okolicach znachodzi się osieł, koń, wielbłądy i yaki. Stepety te były oddawna i są po dziś dzień siedzibą ludów koczowniczych, które swymi napadami dały się często we znaki ludom Europy.

Centralną Azyę zalegają nadto ogromne przestrzenie pustyni obejmujących: Arabię, niektóre obszary w Turkestanie, Iranie i pustynię Gobi czyli Szamo. Miejscami, dokąd przyniosą prądy od morza smugi deszczu, lub gdzie ze sąsiednich obszarów woda popod ziemię się dostanie i występuje na wierzch, lub wreszcie, gdzie prowadzą sztuczne nawodnienie, tworzą się oazy z palmami daktylowymi, z akacyami gumowymi, z roślinami wydającymi balsam, z jabłoniąmi jabłek granatowych.

Obok bydła przebywa tu także dromedar.

3. Obszar monsunowy obejmuje Indye Przed i Zagangesowe, wyspy Sundajskie i Molukki. Pod wpływem deszczów i wielkiego gorąca tworzą się gęszcze dżungli, a w krainach, gdzie panuje pora deszczowa naprzemian z bezdeszczową porą, obok lasów występują sawanny trawiaste.

W lasach rośnie cenne drzewo teak (tiek), nadto drzewo czerwone i białe sandałowe, heban, banany tamarinda z owocem orzeźwiającym, kokosy, drzewo chlebowe. Rosną tu melony wodne i cukrowe, rośliny, z których korzeni bulwiastych uzyskują mąkę (arrowroot) do deli-

katnego pieczywa i na pożywienie dla dzieci, sago na wyrób kaszy sagowej, bataty, tj. słodkie ziemniaki i wiele innych.

Stąd pochodzi imbir, cynamon, goździki, pieprz, gałka muszkatołowa, kardamony.

Ryż powszechnie tu uprawiają, na Jawie głównie kawę i trzcinę cukrową, herbatę na Ceylonie. Kraina tu bawełny, juty, konopi, włókien bombajskich, bengalskich i manilskich, krappu, służącego na wyrób farby czerwonej, saflaru na wyrób farby żółtej lub czerwonej, kurkumy na wyrób farby żółtej, indyga niebieskiej, drzewa sappan i czerwonego drzewa sandałowego na wyrób farby czerwonej. Tu rosną rośliny wydające szellak, gutaperkę i kauczuk. Kraina ta posiada nadzwyczaj bogaty świat zwierząt.

Hodowla zwierząt domowych zaniedbana z braku pastwisk, niskiej kultury ludności, z powodu gorącego, we wielu miejscach zabójczego klimatu i much tnących dokuczliwie bydło.

W posuszniejszych okolicach żyje: wielbłąd, koń, owca, muł, struś i te głównie w północno zachodniej stronie Indyi, na Dekhanie: zebu i bydło, kozy i owce, w Bengalu i Assamie słoń jako zwierzę domowe, perłowa masa i szyldkret we wschodniej części archipelagu oceanu Indyjskiego.

4. Obszar Chińsko-japoński obejmuje Chiny, Japonię Mandżuryę i Koreę. Ponieważ sięga w strefę gorącą, umiarkowaną, ciepłą i umiarkowaną chłodną, posiada obfite opady na wiosnę i w lecie, do tego wysoką ciepłotę lata, żyzną rolę, cieszy się przeto i bogatą i różnorodną roślinnością stref południowych, właściwych krainie śródziemnomorskiej, rużu na południu, pszenicy na północy, herbaty i drzew morwowych, galgantu, trawy chińskiej.

Bogactwo płodów mineralnych w Azji jest wielkie, ale jeszcze należycie nie wyzyskane.

Ludność. Azyę można nazwać krajem Mongołów, gdyż przeważna część jej ludności należy do rasy mongolskiej i zajmuje prawie cały jej kontynent, wschodnie wyspy i półwyspy, Indyę Zagangesową i Małą Azyę.

Rasa malajska zajmuje południowo - wschodnie wyspy i południową część półwyspu Malackiego.

Rasa indo-europejska zamieszkuje Iran i północną część Indyi Przedgangesowej. Semici (Arabowie) zamieszkują Arabię, Syryę, Mezopotamię i pobrzeże południowe Persyi.

Drawidowie zamieszkują południową część Indyi Przedgangesowej.

Ludność w Azyi wskutek tak różnorodnych warunków geograficznych, tak różnorodnych krain, od siebie zupełnie pooddzielanych, rozpadła się także na bardzo różne od siebie światy zajęcia i kultury.

W północnych stronach Azyi zajmują się ludy jedynie łowiectwem i polowaniem, na stepach prowadzą życie koczownicze, wśród pól urodzajnych uprawiają rolę, gdzie też i najdawniejsze ogniska starej kultury się rozwinęły.

Państwa europejskie owładnęły całą północną, południową i zachodnią Azyą, środek i wschód zajęły państwa Azyatów.

Są to : państwo Chińskie, Japońskie, Siamskie i Perskie.

C h i n y.

(111 mil. km² 427 mil. mieszkańców, gęstość 39.)

Moneta: w stosunku z państwami płaci się złotem lub srebrem na wagę. Miary: ym = 10 czi, 1 czi = 10 cun;

1 ym = 3 58 m. Waga: 1 pikul = 100 kättiesom, 1 kätties = 16 taelom, 1 tael = 10 mähsom = 10 kondorinom = 10 käsom; 1 pikul = 60·47 kg.

Państwo Chińskie w tej chwili w przewrotach rewolucyjnych składa się z Chin właściwych, Mandżuryi, Mongolii, Tybetu, Dżungaryi i Turkestanu Wschodniego.

Zachodnia część państwa jest górzysta i wzniesiona wielkimi wyżynami, schodzącymi się w najwyższej wyżynie Ziemi, w Pamirze, a obniżającymi się ku wschodowi. Z wyżyny tej wysuwają się jakby ramiona pasma górskie, obejmujące Chiny od południa i od północy.

Przez północny wał górski otwiera bramę do Sybiru rzeka Selenga, a brama Dżungarska do Turanu.

Środkiem Chin przeciągają góry Kuen - Lun aż po brzegi Pacyfiku i dzielą je wyraźnie na dwie znacznie od siebie różniące się klimatycznie krainy. Kraina południowa pocięta pasmami i wzgórzami, ciepła i wilgotna z uprawą herbaty, trzciny cukrowej, bawełny, ryżu i jedwabiu.

Kraina północna chłodniejsza, na wielkich obszarach z klimatem nawet wybitnie kontynentalnym, przykryta łossem, czarnoziemem, pokrajana labiryntem dolin na części. Dokąd sięgają obfite deszcze lub rzeki, nawadniające okolicę, tam jest bardzo żyzna rola i kwitnie uprawa zbóż, a przede wszystkim uprawa pszenicy, durrey, prosa, kukurudzy, jarzyn, mało ziemniaków, żyta, owsa, jęczmienia, mało naszych owoców, wina, zato wiele strączkowych roślin, jak np. fasoli.

Uprawa roli prowadzona jest jak przed wiekami, prowadzona bywa bez zastosowania nowożytnych środków uprawy i wielkie jeszcze jej obszary leżą odłogiem. Plagą zasiewów są częste posuchy i szarańcza.

Uprawę maku na wyrób opium zwalczą rząd. Uprawiają len, konopie, tytoń, wogóle rośliny właściwe Europie w strefie umiarkowanej. Chiny posiadają bardzo mało lasów.

Chiny południowe są głównym producentem ryżu, nadto: warzyw, sezamu, bobu, batatów, orzechów, yamsu, brzoskwiń, moreli, granatów, fig, pigwy, bananów, ananasów, licziszów, lognatów, longanów, trzciny cukrowej, krzewu herbacianego, dającego czarną lub zieloną herbata, bawełny, juty, indyga, drzewa łojkowego, dającego tłuszcz roślinny i drzewa lakowego.

Bambus zastępuje tu brak lasów.

Uprawa roli prowadzona bywa jak przed wiekami, a wiele roli leży jeszcze odłogiem.

Dla hodowli bydła brakuje tu odpowiednich warunków, a przede wszystkim dlatego, że ludność mało spożywa mięsa i mleka, zwierzęta pociągowe wyręcza własną ciężką pracą, rolę zaś ma bardzo rozdrobnioną, na której trudno utrzymać bydło, a wilgotne okolice południowych Chin nie sprzyjają hodowli owiec.

Koń, osieł i muł używane bywają w niewielkiej ilości do pracy i to głównie w północnych Chinach. Zato niezbędnym zwierzęciem przy uprawie ryżu jest wół, drób zaś i wszystko pożywająca świnia nadają się dobrze do hodowli w drobnych gospodarstwach, jakie właśnie są cechą stosunków chińskich; przeto ich hodowli poświęcają wiele starania.

Naczelne jednak miejsce w całym Chinach zajmuje hodowla jedwabnika, z którego wyprodukowany jedwab daje na rynku Ziemi 30% ogólnej produkcji.

Rybactwo łądowe dostarcza bardzo wiele dochodu.

Z płodów mineralnych posiadają Chiny olbrzymie pokłady węgla kamiennego, nie wyzyskanego jednak należycie, nadto: naftę, sól, cynę, rtęć, miedź, antymon, żelazo, złoto, srebro i glinę porcelanową.

Głównym portem wywozu węgla jert Chingwangtao. Wiele przedsiębiorstw górniczych znajduje się w ręku europejskich kapitalistów, zwłaszcza Niemców.

Przemysł. Drobny rękodzielniczy przemysł chiński ma swą sławę. Chińczycy są bowiem nadzwyczaj cier-

pliwi, wytrwali, drobnostkowi, zdolni przeto do wykonywania ręcznych robót, za to we wielkich przedsiębior-szą pobieżni i nieporządni, a brak im we wszystkim elegancyi.

Jako robotnicy są niezrównani we fabrykach. Rozwój przemysłu fabrycznego dokonuje się pod kierunkiem cudzoziemców.

Chiny przechodzą dziś jednak wielkie przesilenie na wszystkich polach swego życia, zaczynając przemianę swych stosunków od zmiany wychowania, opierającego się do dziś na literackiej podstawie, na kierunek praktyczny i przyrodniczy. Pragną nadto przez swą pracę zdobyć kapitały własne dla rozwoju przemysłu fabrycznego. Droga to długa, ale pewna. Zakładają własne banki, tworzą towarzystwa i spółki przemysłowe, sprowadzają zagraniczne maszyny, urządzają wystawy i publiczne laboratoria. Głównie jednak przedsiębiorstwa fabryczne prowadzone są przy pomocy obcych kapitałów i przez obcych zawodowców, jak przez Amerykanów, Anglików i Niemców.

Fabrykacja papieru rozwinęła się tu od niepamiętnych czasów bardzo, ponieważ użycie papieru zwłaszcza przy ceremoniach pogrzebowych było powszechne, dziś rozwija się przy użyciu nowych środków fabrykacji.

Wiele artykułów fabrycznych chińskich zaczyna już skutecznie konkurować z europejskimi, a to głównie z powodu dobroci i taniości sił roboczych. Rozwija się skutecznie: młynarstwo, łuskarnie ryżu, garbarstwo, olejarnie, wyrabiające olej ze sezamu, słoneczników i z nasienia bawełny, fabrykacja wyrobów żelaznych i stalowych, wyroby porcelanowe, mające oddawna ustaloną sławę i wyroby jedwabne.

Przerób jaj ogromny. Przemieniają je na masę koloru bursztynowego, dodają amoniaku i wywożą sproszkowane do Europy i Ameryki. Zakładają zakłady do tuczenia bydła i drobiu, następnie prowadzą je na rzeź do wielkich rzeźni, poczem mrożone mięso wywożą za granicę.

Przemysł japoński stanowi wielką konkurencyę dla przemysłu chińskiego, jak na dziś głównie w przemyśle szklanym i bawełnianym.

W południowych Chinach skupiają się fabryki jedwabiu i konserw owoców i jarzyn.

H a n d e l. Dla rozwinięcia handlu podejmują Chińczycy wiele, budują drogi i mosty, do niedawna zupełnie zaniedbane; budują koleje. Na tem polu nastął nawet tak gorączkowy ruch, że r. 1909. nazwano rokiem kolei żelaznych. W przedsiębiorstwach kolejowych biorą udział: Chińczycy, Japończycy, Anglicy, Niemcy, Belgowie, Francuzi i Rosyanie.

Podobny ruch gwałtowny rozwinął się także w budowie okrętów, budowie portów i ich polepszaniu.

Do portów chińskich zawija najwięcej okrętów angielskich i japońskich, a po nich innych państw europejskich.

Austro - Węgry utrzymują handlowe stosunki przez Lloyd austriacki.

Wywóz towarów z Austro-Węgier do Chin jest w porównaniu do innych państw bardzo mały i wogóle większy jest dowóz towarów z Chin do Austro - Węgier niż z Austro-Węgier do Chin.

Z Austro-Węgier największe znaczenie we wywozie do Chin mają: mydło, naczynia emaliowe, meble gięte, papier, wyroby pończosznicze, mleko, szkło, masło, ser, konserwy i cygara, cukier, wino, wody mineralne, flanelę, parasole, w czem już silną konkurentką jest Japonia. W dowozie zaś z Chin do Austro-Węgier największe znaczenie mają: wyroby słomkowe, orzechy i włosy.

W ogólnym handlu chińskim najważniejszym artykułem jest jedwab i herbata. Silnym konkurentem herbaty chińskiej jest herbata cejlońska. Dla handlu otwartych jest 70 portów chińskich.

Najważniejszym portem z nich jest **S h a n g a i** nad ujściem rzeki Jangtse. Z powodu swych dobrych urzą-

dzeń i jako ognisko handlu dla północnych i centralnych Chin. Od wojny rosyjsko-japońskiej znaczenie jego znacznie się obniżyło wskutek bezpośredniego połączenia Japonii z H a n g k o w e m. Jest jednak i teraz największym portem poza europejskimi portami na Ziemi.

W jego dokach wznoszą się magazyny po 12 pięter wysokie, port rozbudowuje się coraz bardziej i ściąga na siebie ruch z najważniejszych dróg wodnych kraju, a nadto jest ogniskiem kolei chińskich.

Połowa towarów handlu zewnętrznego chińskiego przechodzi przez Shanghai, jest nadto miastem fabrycznym, w którym rozwijają się: młyny, łuskarnie, olejarnie, fabryki nawozów sztucznych, żelaza, broni, armat, budowy okrętów, papierni i farb.

K a n t o n jest dobrym portem i miastem fabrycznym i rękodzielniczym. Kwitnie wyrobem jedwabiu, rzeźby, haftów, jubilerstwa, farbiarni, papierni. Wiele papieru pośledniego sprowadzają z Europy, między innymi i z Austro-Węgier i tu go pociągają z jednej strony farbą anilinową, czerwoną, różową lub żółtą. Takiego papieru używają na plakaty, karty wizytowe i do ceremonii religijnych. Pokłady kaolinu w okolicy przyczyniły się do powstania tu fabryk porcelanowych.

W północnych stronach jest C z i n w a n g t a o portem dla wywozu węgla ze sąsiedniego wielkiego zagłębia i dla produktów surowych Chin północnych i Mongolii.

Rzeka Hwang-ho jest nicuregulowana, przez swe wylewy czyni wielkie spustoszenia i nie posiada portu.

Rzeka Jang - tse - kiang jest żeglowna, kursują na niej parowce oceaniczne przez N a n k i n g aż do Han-kou. Wzdłuż niej są porty ze składami towarów.

A u t u n g jest portem dla wywozu surowego jedwabiu i kokonów.

T i e n t s i n jest portem rzeczny, przez który prowadzą wełnę kóz i wielbłądów, psie skóry i inne towary. W Tientsinie mają Austro-Węgry składy swoich towarów.

Dairen (Dalny), prowadzą tędy fasole na wyrób oleju do mydeł toaletowych.

Mukden jest ogniskiem kolei mandżurskich, najwięcej przemysłowem miastem Mandżuryi, posiada liczne fabryki. Tędy przechodzą do Chin koleją syberyjską towary z Austro - Węgier, głównie konfekcyja wiedeńska i meble gięte.

Charbin jest portem mandżurskim.

Peking ($1\frac{1}{2}$ mil. mieszk.), stolica Chin.

J a p o n i a.

(420.000 km² 5·3 mil. mieszk. Gęstość 118).

Moneta złota: 1 goldyen = 100 senom = 2 K 50 h.
Miary i wagi angielskie i system metryczny.

Kraina wyspiarska złożona z wysp: Sachalinu, jej południowej części, z Jezu, Niponu, Sikoku i Kiusiu, oraz Kuryl i Formozy. Samych drobnych wyseppek liczą przeszło 3.000. Dostęp do Japonii utrudniają gęste mgły, wznoszące się nad prądami morskimi ciepłymi i zimnymi wiele mielizn przybrzeżnych, raf, a nadto wielkie i częste wiatry tajfuny. Zręszta brzegi są dobrze rozwinięte i pełne portów.

Wyspy są górzyste. Wzdłuż nich ciągnie się łańcuch wulkanów, z których najokazalszy Fusijama (3.800 m.), jest przedmiotem czci i pobożnych pielgrzymek Japończyków. Częste trzęsienia ziemi nawiedzają kraj.

Klimat przeważnie łagodny, oceaniczny. Kuryle i Sachalin posiadają klimat ostry, gdzie jeszcze renifer przebywa, a wyspy stąd na południe położone, mają klimat

łagodny, posiadają uprawę ryżu, herbaty i hodowlę jedwabników.

Z płodów górniczych ma Japonia największe bogactwo węgla, następnie miedzi, nafty, złota i srebra. Uprawa roli postępuje, atoli przeważa jeszcze starodawna zacofana uprawa.

Rola rozparcelowana na drobne działki utrudnia wielce prowadzenie postępowej uprawy. Rząd czyni wielkie starania dla przeprowadzenia komasacji gruntów i poprowadzenia kanałów nawadniających.

Najważniejszym produktem rolnym jest ryż. Stanowi on też główne pożywienie ludności. Uprawiają nadto: wiele jęczmienia, pszenicy, fasoli, prosa, konopi, indyga i trzciny cukrowej. Herbata podobnie jak w Chinach, należy do najważniejszych płodów rolnych. Uprawiają herbatę zieloną, zwaną japońską. Wzrasta hodowla kokonów. Hodowla bydła stoi nisko, rząd jednak usilnie stara się o jego podniesienie.

Rybnictwo jest w Japonii od najdawniejszych czasów głównym źródłem zarobku. Rybnictwem zajętych jest przeszło 800.000 ludzi. Poławiają śledzie, głównie pstrągi, sztokfisz, wieloryby, psy morskie, delfiny, ostrygi i foki,

Japonia jest krajem lesistym, ale leśnictwo nie jest prowadzone postępowo. Drzewem swem zaopatruje się nie tylko sama ale wysyła go wiele do Korei i Mandżurii, które mają mało drzewa.

Z płodów kopalnianych największym bogactwem są: węgle, miedź, nafta, złoto i żelazo.

W przemyśle robi Japonia szybkie postępy i skutecznie konkuruje z europejskim. Na czele przemysłu stoi tkactwo, a w nim fabrykacja jedwabiu. We fabrykach zajętych jest bardzo wiele kobiet, które przy niskiej płacy oddają przemysłowi wielkie usługi, fabrykacja maszyn, odlewnie narzędzi, jakoteż chemiczny przemysł, garbarstwo, browarstwo cukrownie są w pełnym roz-

woju, podobnie i fabryki farb, celulozy, gazu, elektryczności, papieru, wyroby lakowe, bronzownicze i szklane.
H a n d e l. Bilans jego jest czynny.

Największym portem dla wywozu jest **Y o k o h a m a**, zaś dla dowozu jest głównie **K o b e**. Port **O s a k a** zasypują piaski, jest głównym portem pośredniczącym z **K o r e ą**. Na wyspie **K i u s i u** port **M o j i** w pobliżu kopalni węgla. **I s u r u g a** jest portem dla handlu ze **S y b e r y ą** i północną **K o r e ą**.

Największy handel utrzymuje Japonia z **A n g l i ą** i jej koloniami, następnie z **N i e m c a m i**, **A m e r y k ą** i **F r a n c y ą**.

T o k i o (1,820.000), jest stolicą państwa.

Największą wartość w dowozie przedstawia bawełna, a we wywozie towary jedwabne.

Wielki jest wywóz ryżu, herbaty, cukru, piwa, papierosów, kamfory, mentolu, siarki i tranu.

A u s t r o - W ę g r y wysyłają: papier, naśladowający japońskie bibułki cygaretowe, i inne gatunki papieru, następnie: chmiel, stary, wełnę, rękawiczki, towary żelazne i stalowe. Z Japonii do **A u s t r o - W ę g i e r** najwięcej prowadzą miedzi, jedwabiu i tranu. Liczne koleje przecinają wyspy, a flota japońska należy do najpierwszych na Ziemi.

F o r m o z a (Taiwan).

Wyspa **T a i w a n** urodzajna. Przeważa uprawa ryżu z dwoma zbiorami w roku. Wielka jest uprawa trzciny cukrowej i fabrykacja cukru. Największą jednak wartość we wywozie daje herbata, zwana **O o l o n ą**. Wydobywają tu sól z morza.

S a c h a l i n (Karafuto).

K a r a f u t o należy od południa po 50° szer. geogr. do Japonii. Przeważnym zajęciem ludności jest rybactwo.

Uprawa roli dopiero w rozwoju. Z kopalin najwięcej węgla, złota, żelaza. Wyspa posiada wielkie lasy sosen i modrzewi.

Półwysep Korea ze stolicą Söul zostaje pod zwierzchnictwem Japonii.

Japonia jest państwem konstytucyjnym pod rządami mikada czyli cesarza.

S i a m.

(63.000 km² 6·7 mil. mieszk. Gęstość 11).

Moneta: tikał srebrny = 4 salungom, sal 2 = fuangom = 3 kor. Miara: 1 wa = 2 khenom = 2 sokom = 1·98 m = 0·5 l. Waga: 1 pikul = 50 czangom = 20 telsom = 60·47 kg.

Państwo Siamskie nad rzekami Mekongiem i Menamem dostarcza na wywóz głównie ryżu, pieprzu, drzewa sappanowego, tekowego, sandałowego i różowego, dla Chińczyków ptasich gniazd do jedzenia.

B a n g k o k nad rzeką Menamem jest głównym targowiskiem kraju.

P e r s y a.

(16,000 (10) km² 9·5 mil. mieszk. Gęstość 6).

Moneta srebrna: 1 toman = 10 neukranom, 1 neukran = 10 senaarom, 1 sen. = 10 bistiom, 1 bist. = 10 dy-narom = 8 K 5 hal. Miara: 1 arszyn (goes) = 4 girrom,

1 girr = 2 varom = 1·13 m. 1 artaba zboża = 65·24 l.
 Waga: 1 miskal = 0·0046 kg.

Persya obejmuje pustynny Iran i urodzajne jego pobrzeża, pod każdym względem zaniedbana. Na pobrzeżach, gdzie dochodzą deszcze, lub gdzie jest sztuczne nawodnienie, rozwija się bardzo roślinność europejska, a nadto bawełna, sezam, mastyks, indygo, szafran, saflor, krap, winna latorośl, pomarańcze i cytryny, figi, daktyle, morwy do hodowli jedwabnika.

Przemysł ogranicza się do rękodzielnictwa tkanin i broni.

Brak środków drożnictwa, niska oświata wstrzymuje rozwój przemysłu i handlu. Wywożą głównie surowe produkty, szale i dywany.

Austro - Węgry wywożą do Persyi przez Trapezunt materje wełniane i jedwabne.

Najważniejsze ogniska handlowe są: Teheran (280.000) Ispahan i Täbris. Sziras słynie swymi gajami różanymi.

Abuszir jest portem.

Afganistan.

(624.000 km² 5 mil mieszk).

Państwo ze stolicą Kabulem przecinają drogi z Persyi i Indyi. Roślinność podobnie jak w Europie.

Bogactwo płodów mineralnych wielkie.

Afryka.

(30 mil. km² 150 mil. mieszk.)

Afryka jest krainą mało dostępną tak z powodu poziomego układu, jakoteż swej budowy pionowej. Jest to płyta wyżynna, zbudowana z starych skał: z piaskowców gneisu, granitu, łupków, podniesiona na krawędziach, dzieli się na płytę południową trójkątną wyższą i na wyżynę niższą północną kształtu trapezowego.

Płytę otaczają wąskie pasy nizin, z których podnosi się ona terasowo ku środkowi 1200 do 1600 m. i rozpląszcza.

Przecinają ją dwie zapadłości. W zachodniej rozlewają się jeziora: Alberta, Edwarda, Tanganjika i Njassar a w drugiej wschodniej zapadłości rozlewają się jeziora: Rudolfa i Stefanii. Pomiędzy obydwoma zapadłościami jest wiele jezior słonych i rozległe jezioro Wiktoryi. Po obu stronach zapadłości wznoszą się liczne wulkany, przechodzące w krainę wiecznego śniegu, z których najwyższe są Kenia (5600) i Kilimandżaro (5893).

Z niziny nadbrzeżnej na południu wznosi się pasmo gór Zwarte, poza niem na północy wyżyna Karroo (Karru), a dalej na północy góry Roggenweld Nieuweveld, poza niemi rozwinęła się wyżyna rzeki Oranje. Wyżyna Karroo jest równiną z pokładem gliny czerwonej, która w czasie posuchy twardnieje niemal na kamień i przedstawia obraz

pustyni, a kiedy deszcze spadną, ziemia rozwija pełne życie i pokrywa się kwiecistą roślinnością. Antylopy z gór, a człowiek z bydłem swem schodzą w te okolice na wyborne pastwiska. Do teras prowadzą wązkie szczeliny.

Od wschodu płyną prądy ciepłe i przynoszą obfite deszcze. Skutkiem tego okrywają się góry płaszczem bujnych lasów. Zachodnie zaś strony Afryki opłukuje zimny prąd i wpływa na zmniejszenie opadów w tej stronie. Ku wnętrzu coraz mniej opadów, klimat coraz suchszy, aż wreszcie rozwija się pustynia Kalahari.

Południowa wyżyna przechodzi na północ w kotlinę zek Konga i w kotlinę jeziora Cad bez wyraźnego odgraniczenia od północnej wyżyny.

Wyżyna północnej Afryki wznosi się na południu dwoma górotworami, na wschodzie wyżyną Abisynii wysokości Alp, a na zachodzie płaskowyżem Wysokiego Sudanu. Pomiędzy nimi rozciąga się Sudan płaski, nie wiele niższy od Sudanu Wysokiego.

Na północ od Sudanu rozłożyła się pustynia Sahara, dochodząca 400—500 m. średniej wysokości, podniesiona w środku górami Tibesti. Skały rozłożyły się tu na żwir i piasek i tworzą albo pola piaszczyste albo są zawałone okruchami skalistymi.

Jej krawędź północną otoczyły góry fałdowe Atlasu, oddzielone zatokami Syrty W. i Syrty Małej od wyżyny Barki. Atlas jest częścią łuku górskiego, obejmującego Apeniny, góry Sycylii i góry Sierra Nevada.

Wody. Afryka południowa ma wiele opadów, wiele przeto jezior i rzek. Rzeki przepływają przez liczne progi i tworzą wodospady, a z powodu zmieniającej się na przemian pory deszczowej ze suchą, posiadają nadzwyczaj niestały stan swych wód. Obie te okoliczności utrudniają na nich żeglugę. Najznacześniejsze z rzek afrykańskich są: Nil, Zambezi (rzeka Rybia). Zambezi tworzy wielkie wodospady Wiktoryii uchodzi do kanału Mosambickiego. Dopływ

rzeki Zambezi, Szire, wypływający z jezior Njassa, jest żeglowny.

Limpopo, nazwana w górnym biegu rzeką krokodyli. Oranje, mało żeglowna.

Kongo (Strzała), posiada najwięcej wody z rzek afrykańskich, powstaje przez połączenie się rzek Lualaba i Luapula, przepływającej jezioro płytkie Bangweolo.

Nigir wypływa z Wysokiego Sudanu. Po nim płyną łodzie, a w dolnym biegu i okręty.

Gambia i Senegal wypływają ze Senegambii.

Klimat. Większa część Afryki leży w strefie międzyzwrotnikowej, a małe jej części z północy i z południa wstępują w strefę umiarkowaną. Na rozdzielenie Afryki jednak na odrębne krainy klimatyczne wpływają różne jeszcze inne czynniki.

Zimne prądy morskie, płynące wzdłuż zachodnich brzegów Afryki zmniejszają znacznie z tej strony opad, gdy prądy ciepłe oceanu Indyjskiego wywołują obfite deszcze po stronie wschodniej Afryki, a z tem i bujne zalesienie.

Im głębiej w ląd, tem opad staje się mniejszy. W klimacie suchszym rozwijają się stepy, a nawet pustynie: z północy Sahara, a z południa Kalahari.

Pomiędzy pasami okolic stepowych i pustyni padają obfite deszcze zenitalne, tj. postępujące za stanowiskiem słońca w zenicie. W Afryce południowej padają więc deszcze ulewne w lutym i w marcu, a od czerwca do września trwa tu posucha.

Za przesunięciem się słońca na północ przesuwiają się także za niem i deszcze, gdy równocześnie na południu nastaje pora posuszna.

Oprócz tego spadają deszcze elewacyjne czyli powrotne, powstałe przez odparowywanie wilgoci z ziemi i skrapianie się jej w deszcze. Dzieje się to przede wszystkim w pasie okolic wilgotnych wschodnich. Największy deszcz spada na góry Kameruńskie. Na kończynach pół-

nocnej i południowej Afryki padają deszcze przedewszystkiem w zimie.

R o ś l i n n o ś ć. Poza pustyniami w pasie deszczowym roślinność afrykańska jest bogata i różnolita. Szczególnie na uwagę zasługują: olbrzymie małpie drzewo chlebowe, krzew kawy, palma oliwna, akacje gumowe, a w lagunach nadbrzeżnych drzewo mangrowiowe.

Z w i e r z ę t a. Bogaty jest także świat zwierząt. Przebywają tu: goryl, szympan, lew, słoń, nosorożec, hipopotam, żyrafa, gun, zebra, stada różnych gatunków antylopy, mnóstwo ptaków i płazów.

L u d n o ś ć. Najdawniejszym ludem Afryki są Hotentoci i Buszmanowie; zamieszkujący naroże południowo-zachodnie Afryki; drugą grupę stanowią Murzyni Bantu i Murzyni Sudanu. Bantu podzieleni na liczne szczepy zamieszkują wschodnią Afrykę od kraju Przylądkowego do 5° północnej szerok. geogr. Murzyni sudańscy zamieszkują cały Sudan.

Trzecią grupę stanowią ludy nubijskie, stojące na pograniczu pomiędzy Hamitami i Murzynami.

Północne okolice zamieszkują Arabowie, a wreszcie koloniści europejscy,

Po lasach dorzecza Kongo mieszka lud karlików.

Ludy tubylcze afrykańskie znajdują się wogóle na stopniu bardzo niskiej cywilizacji. Wiele z nich oddaje się wyłącznie myśliwstwu, jak Buszmanowie i wiele ludów środkowej Afryki, lub wyłącznie hodowli bydła w sposób koczowniczy, większa część uprawia rolę, albo w porze deszczowej oddaje się rolnictwu, a w porze posusznej prowadzi życie koczownicze ze swemi stadami bydła.

W robotach rękodzielniczych okazuje ludność zręczność, a mianowicie: w garncarstwie, kowalstwie i we wyrobie mat.

Religia opiera się na czci przodków i rozlicznych bożków. Na ofiary dla nich zarzynają kobiety i niewolników.

Pod względem gospodarczym jest Afryka głównym dostawcą na rynki: daktyli, orzechów koła, a jedynym dostawcą palmowej oliwy. Wiele dostarcza: gumy arabskiej, halfy czyli trawy esparto, piassawy, drzewa korkowego, kopalu, bawełny, kakao i kauczuku, a mało co zboża, trzciny cukrowej, kawy, tytoniu. Nie produkuje z powodu zbyt gorąca ziemniaków i buraków cukrowych.

Ze świata zwierzęcego najwięcej dostarcza kości słoniowej, piór strusich, gąbek, mało bydła, wełny, a prawie nic nie ma jedwabiu.

Płody mineralne dotąd nie przedstawiają jeszcze wiele wartości. Najwięcej dostarcza Afryka złota i najwięcej z innych części Ziemi dostarcza dyamentów.

W przemyśle panuje jeszcze zupełny zastój.

Pod względem gospodarczym Afryka przedstawia wielkie bogactwo płodów przyrody i dzieli się na trzy wybitne obszary, na: 1. obszar środkowej Afryki, 2. na obszar pustyń i 3. na obszar strefy umiarkowanej.

Ś r o d k o w a A f r y k a, Sudan, międzyzwrotnikowa, rozciąga się od 20° szer. geogr. południowej do 20° szer. geogr. północnej z mokrem i suchym latem na przemian.

We wilgotniejszych okolicach rozwinęły się ogromne odwieczne drzewa małego drzewa chlebowego, palmy oliwnej, akacyi gumowych, po bagnach lasy mangrowiowe, których kora dostarcza garbnika i farby, pandany, dostarczające owoców pożywnych i włókna, liczne liany i drzewa kauczukowe, mięsiste kaktusowce, dostarczające mąki.

Najważniejszym jednak artykułem pożywienia jest proso murzyńskie czyli durra, nadto orzechy, mirra, kardzidło, rośliny dostarczające balsamu i gumy senegalskiej

podobnej do arabskiej. Żyje tu słoń, hipopotam, oba dają kość słoniową.

Obszar pustyń. Na przejściu do Sahary ścielą się coraz to większe obszary stepów trawiastych, a następnie wciskają się w nie smugi pustyni, aż wreszcie i olbrzymia pustynia Sahara, obejmująca 10 razy większy obszar niż monarchia Austro-Węgierska.

Sięga ona aż za średni Nil. Gdzie woda ze stoków Atlasu spływa lub gdzie po zagłębieniach gromadzi się, tam powstają oazy pełne bujnej zieleni.

Pod cieniłą koroną palm daktylowych, uprawiają w oazach: ryż, cytryny lub pomarańcze. Jedynym komunikacyjnym środkiem pomiędzy oazami jest wielbłąd.

W południowej Afryce jest pustynia Kalahari. Rosną na niej różne krzewy, pomiędzy innymi welwicia, pełzająca po ziemi

3. Północna Afryka posiada roślinność właściwą okolicom morza Śródziemnego.

Na obu krańcach Afryki uprawiają owoce południowe. W południowej Afryce zasługuje na uwagę aloes, orseille, dostarczająca barwy fioletowej i pelargonia.

Wielkie też jest bogactwo złota i dyamentów.

Państwa europejskie rozdzieliły pomiędzy siebie Afrykę i tylko niewielkie części zostały krajowcom.

Państwa afrykańskie.

Abisynia.

(800.000 km² 8 mil. mieszk. Gęstość 10),

Moneta: talar M. Teresy = 5 K 5 hal. menelik doll = 2 K 20 hal. Miara 1 pik halebi = 0,68 m; 1 ardeb = 10

madegom = 4·4 l. Waga: 1 rottel = 12 wakhsom = 10 drachmom, 1 rottel = 0·31 kg.

W Abisynii uprawiają kawę, która tu ma podobno swą ojczyznę, bawełnę, nasze zboża i rośliny strączkowe.

Na wywóz idą: skóry, kość słoniowa, liście senesu i guma.

Ludność przeważnie chrześcijańska.

Kolej prowadzi do portu francuskiego Dżibuti, nad morzem Czerwonem. Addis-Abbeba jest głównym miejscem.

Marokko.

(Maghreb el-oks = najdalszy zachód).

(450.000 km² 7 mil. mieszk. Gęstość 15).

Moneta: 1 mistkal = 10 ukiom = 2 K 50 hal ; Miara : 1 dhra = 8 dominom = 0 57 m. 1 sah = 4 muhdom = 57·54 l. Wagi: 1 kintar = 100 artalom = 50·8 kg.

Marokko dzieli się wyraźnie na trzy części, a mianowicie, na: pobrzeże północne dobrze nawodnione i przez deszcze i przez wody spływające z Atlasu, górską krainą Atlasu i na pas pustynny Sahary.

Kraj zupełnie zaniedbany, lasy wyniszczone, rola nieuprawiona, bez wszelkiej utrzymanej komunikacji. Ważna jest hodowla pięknego bydła, koni, owiec, kóz i wielbłądów.

Przez Tanger wywożą do Gibraltaru: owoce strączkowe, skóry, jaja, bydło, oliwę, gumę, migdały, daktyle i trawę esparto. Dowożą zaś: cukier, herbatę, naftę i tkaniny.

Słynące oddawna wyroby skór safianowych czyli marokkinowych, wyrób fezów i wyroby tkackie, znacznie podupadły.

Ludność arabska, mauretańska i murzyńska. Fez (Fas), największe miasto Marokka, zbudowane na stokach Atlasu. M a r o k k o, czyli Marakesz stolica kraju w uroczem położeniu w żyznej równinie u stóp Atlasu. Oba miasta bez należytego połączenia z morzem. Ważne są jako wejścia do kraju miasta portowe: T a n g e r i M o g a d o r.

L i b e r i a.

(9.500 km² 1¹/₂ mil. mieszk. Gęstość).

Liberia jest rzeczą pospolitą murzyńską ze stolicą M a n r o w i ą.

Ameryka.

(389 mil. km² 167 mil. mieszk. Gęstość 4·2).

Ameryka wielkimi morzami od reszty części Ziemi oddzielona z odrębną niegdyś cywilizacją, którą obalił Europejczyk, a na jej miejscu swoją wprowadził.

Ameryka dzieli się na Północną, Południową i Środkową. Wogóle słabo pod względem układu poziomego rozwinęła. Na północy występuje półwysep Boothia Felix, zwany tak od szkockiego fabrykanta, który spowodował tu wyprawę, a nadto są tu liczne wyspy. W oceanie Atlantyckim półwysep Szkocya, Labrador, Delaware, (deleuär), Floryda, Yukatan. W Pacyfiku półwyspy: Kalifornia i Alaska. W Pacyfiku i Atlantyku wyspy: Karoliny i wyspy Patagońskie, Nowo Founlandya, Bahama, Antyle Wielkie i Małe, wyspy Falklandzkie, na przejściu z Atlantyku do Pacyfiku wyspy Ziemi Ognistej.

Morze wciska się wielkimi zatokami w ląd, a mianowicie zatoką: Hudsonską, Meksykańską, morzem Karaibskim, zatoką Kalifornijską Tehuantepecką, Fonseka i Panamską. Wyspy Ziemi Ognistej oddziela cieśnina Magelana.

Zachodnie brzegi Ameryki obwałował nieprzerwany pas gór i wyżyn i odwrócił ją przeto od Pacyfiku. Na wschodzie zato wały gór się rozstępują i tworzą wielkie przerwy rozległymi nizinami i zatokami, które jakby bra-

mami otwierają się ku Europie. Stąd też i łatwy z nią związek.

Zachodnie góry ciągną się z Kanady od ujścia rzeki Mackenzie (mekensi), od cieśniny Beringa aż do ostatnich krańców południowych z sześćdziesięciu wulkanami czynnymi i z wielkim bogactwem metali. W północnej Ameryce zwą się Kordylerami, w południowej Andami. Obie części łączą młodsze góry Środkowej Ameryki

Północne i południowe góry rozdzielają się na kilka łańcuchów górskich i obejmują w swej środkowej części wyżyny z jeziorami.

Po wschodniej stronie wznosi się kilka odosobnionych górotworów. Są to Appalachy z górami Alleghanies (aligenis), W. Antyle, jako resztki dawnych gór łupkowych i różne inne wyspy jako utwory wulkaniczne.

Wyżyna Guayany (Gwajany) posiada płaskie szczyty wysokości Tatr i strome ściany ze skał czerwonych złożone. Wyżyna Brazylijska jest płaskowyżem, pociętym dolinami rzek.

Niże zajmują $\frac{2}{3}$ części całego lądu Ameryki. Zaczynają się od brzegów oceanu Lodowatego i ciągną się środkiem przez całą Amerykę Północną pomiędzy górami. Na południu przerywa je morze Meksykańskie i Karaibskie. Środkowe części niżów okrywają puszcze lesiste a części północne i południowe są prawie bezdrzewnym stepem.

Północny niż przecina rzeka Mackensi (mäkensi), odprowadzając wody jeziora Niewolników i Wielkiego Niedźwiedziego, Churchill (czörczil) uchodzi do zatoki Hudsonskiej (hadsn) i Nelson (nelson) z jeziora Winnipeg, do którego wpada pod nazwą Saskaczewan.

Do zatoki Meksykańskiej płynie Mississippi z rzeką Missouri i odgranicza okolicę lesistą wschodnią od preryi czyli stepów na zachodzie.

W południowej Ameryce rzeka Orinoko przepływa przez stepy Llanos, Amazonka przez lasy odwieczne, Selwas, a Rio de la Plata przez Pampasy, tj. wielkie równiny. Od niej na południe zaczynają się stepy Patagońskie.

Północna ich część zowie się Gran Chaco (czako), czyli wielki obszar do polowania. Są to lasy poprzerywane łąkami.

Klimat. — Roślinność.

Ameryka rozciąga się we wszystkich strefach klimatycznych, ponadto z powodu układu poziomego, pionowego i prądów morskich ma swoje właściwości. Prąd zimny, Grönlandzki, tworzy wzdłuż wybrzeży wschodnich tak zwany zimny mur amerykański. Otwarta Ameryka na północ z głęboko w ląd wchodzącą zatoką Hudsonską sprowadza do siebie zimno północy, zwłaszcza, że lód na zatoce topnieje dopiero w późnem lecie. Zowią przeto tę zatokę lodownią Ameryki-Północnej.

Wpływy klimatu podbiegunowego sięgają aż do 50° t. j. do równoleżnika Lwowa-Krakowa. Ciepleszy jest zato północno-zachodni obszar, ponieważ dla swej rozległości lepiej ogrzewa się w lecie, niż wschodni ze zatokami. Obszary środkowe pomiędzy górami posiadają klimat kontynentalny, t. j. upalne lato i mroźne zimy. Z południa i z północy pędzą bowiem prądy niewstrzymane górami i wywołują gwałtowne zmiany.

Pośród gór, na których wstrzymują się prądy wilgotne, są pustynie rozległe. Pobrzeża atlantyckie i pacyficzne są zwilżane należycie z wyjątkiem okolic passatowych, więc: południowej Kalifornii, południowego Peru i północnego Chile, posiadającego nawet pustynię Atakamę.

Świat roślinny amerykański stosuje się do warunków klimatycznych i dzieli się na kilka wybitnych krain, mianowicie, na: 1. Krainę podbiegunową tundry, 2. kraj stepów czyli preryi, 3. krainę wielkich lasów, 4. krainę kalifornijską, 5. Środkowej czyli centralnej Ameryki i Zachodnich Indyj, 6. krainę międzyzwrotnikową, 7. gór Andów, 8. i stepów Pampasów. Roślinność północnej Ameryki: lasy, owoce i zboża podobne są do

roślinności europejskiej. Południowa Ameryka odznacza się najbujniejszą roślinnością i najrozliczniejszymi jej gatunkami na Ziemi, a przed przybyciem Europejczyków posiadała roślinność tylko sobie właściwą. Europejczycy wprowadzili wiele europejskich roślin, gdy Ameryka Północna swą roślinnością przypominała i przed przybyciem Europejczyków we wielkiej swej części Europę.

L u d n o ś ć

Ludność Ameryki dzieli się na pierwotną tubylczą, na napływową i mieszaną. Północne krańce Ameryki zamieszkują ludy arktyczne, między innymi Eskimosi (In-nu-ito-wie). W całej zresztą Ameryce mieszka ludność, podzielona na bardzo liczne szczepy, zwana Indianami, z wieloma odcieniami barwy miedzianej.

Indianie wogóle nie przyjmują kultury europejskiej; od czasu do czasu „idą na ścieżkę indyjską“, t. j. zrywają się do powstania i mordują Europejczyków. Poczem pobici uspokajają się na jakiś czas, ażeby znowu do bójki z czasem się zerwać. Znajdują się na różnym stopniu rozwoju: jedni trudnią się połowaniem, rybołówstwem, a niektórzy z nich zaczynają oddawać się rolnictwu. Najwybitniejszymi z nich są Irokezowie w Kanadzie, a Botokudzi i Karibowie w południowej Ameryce. Do wysokiej kultury doszli Indianie Meksyku, między innymi Actekowie i Kiczuaowie w Peru, Araukanowie w Chili, a poczęści i Patagończycy.

Ameryką zawładnęli jednak Europejczycy, północną Ameryką Anglicy, a Południową ludy romańskie. Ponadto sprowadzeni Murzyni z Afryki wzrosli do 15 milionów głów. W znacznej dość ilości przybyli tu Chińczycy.

Oprócz Anglików poważną rolę w życiu Północnej Ameryki odgrywają: Polacy, Niemcy, Szwedzi i Francuzi.

Mieszkańcy zwiększają się coraz bardziej. Są to Mestyce powstałe z połączenia się Indian z Białymi, Mulaci z połączenia się Białych z Murzynami i Zambos, powstałe

z połączenia się Murzynów z pierwotnymi mieszkańcami Ameryki.

W przybliżeniu oceniają Indian na 15 milionów, Mestyców na 5 mil., a na 30 milionów Murzynów, Mula-tów i Zambosów.

P a ń s t w a.

W Północnej Ameryce Kanada należy do Anglii.

Stany Zjednoczone albo Unia.

Moneta podwójna: 1 dolar = 100 centom = 5 kor. Miary i wagi angielskie (9·4 mil km², 95·8 mil. mieszkańców, gęstość 9·2).

Pobrzeże atlantyckie wzdłuż Appalachów posiada dobre porty i jest należycie nawodnione i urodzajne.

Apalachy wysokością podobne naszym Karpatom, przecięte urodzajnymi dolinami, okryte są lasami bardzo wyniszczonymi. Po stronie zachodniej wzniosły się Kordyllery w dwu potężnych pasmach, podzielonych na liczne mniejsze a okrytych na szczytach odwiecznymi lodowcami. Ponieważ od Pacyfiku zasłaniają one dopływ prądom wilgotnym, przeto pomiędzy ich pasmami potworzyły się pustynie, z których największa jest kotlina pustyni Utah (jutö) z jeziorem Słonem. Pomiedzy pasmami wznoszą się płaskowyże przecięte potężnymi rzekami, żłobiąciami ogromne kanjony. Największy z nich kanjon Kolarada. Prócz tego są liczne kotliny skaliste, zwane parkami, poprzecinane pasmami gór tworzącemi krainę fantastycznej postaci skał z gorącemi jeziorami, czyli geiserami. Najokazalszym jest park Yellowstone (jellaustu), czyli Park Narodowy. Nadbrzeżne pasma są liczne i noszą różne nazwy. Z północy ciągną się z Alaski i Kanady góry Nadmorskie z górą św. Eliasza, Mount Logan 5956 m. i z naj-

wyższym szczytem Mac-Kinley (mak kinli) 6240 m. Po-
darte fjordami góry Kaskad z wyspami licznymi ciągną się
dalej na południe. Następnie Sierra Nevada z doliną Yosemite
wśród kolosów skał. Przecina je kolej pacyficzna.
Na wschodniej krawędzi wyżyny prawie od oceanu Lodo-
watego na południe ciągną się góry Skaliste.

Stany obfitują w ogromną ilość wód, stanowiących
znakomity środek komunikacyjny. Na północy opierają
się o jeziora Kanadyjskie i rzekę św. Wawrzyńca. Z lic-
nych rzek Stanów najważniejsza jest Mississippi, stanowiąca
bramę z południa do Stanów i najlepszą drogę przez
środek stepów, zwłaszcza, że tak na niej jak i jej dopły-
wach kursują statki. Największym jej dopływem jest
Missouri, większa od swej głównej rzeki. Zabiera
ona dopływy Jellowston, Nebraskę i Kansas. Mississippi
przyjmuje Ohio z Alleghan, a z prawego brzegu Arkan-
sas i Red River. Oprócz Mississippi płyną do zatoki Meksy-
kańskiej: Colardo i Rio grande del Norte, a do Pacyfiku:
Columbia, Sacramento i Colorado, które z powodu zakrę-
tów ostrych i wodospadów nie są żeglowne. Kanały łączą
rzeki atlantyckie z Mississippi i jeziorami Kanadyjskimi.

Klimatyczne stosunki Stanów pełne różnorodności.
Pas środkowy jest wybitnie kontynentalny. Upalne
gorące lata, mroźne zimy, niewstrzymane zimne prądy
północy dają się odczuć nawet nad morzem Meksykań-
skim do tego stopnia, że nawet ujście Mississippi za-
marza. Brzegi Atlantyku nie są tak ciepłe, jak kraje
europejskie na tym samym stopniu szerokości geogra-
ficznej. Otacza je bowiem „mur zimny“, który przez
prąd Zatokowy odparty od Ameryki, zwraca się ku
Europie. Nad Atlantykiem opady są największe, ma-
leją do zwrotnika, następnie ustają prawie zupełnie da-
lej ku zachodowi. Stąd pod wpływem kontynentalności
klimatu środek jest stepem a dalej na zachodzie pustynią.
Zwiększają się znowu opady nad Pacyfikiem. Najcieplejszą,
ale zarazem najłagodniejszą jest kraina Kalifornia i dolina

rzeki Sacramento. Klimat jest z wyjątkiem okolic bagnistych nad dolnym Mississippi zdrowy.

Wychodźcy z różnych krajów mogą odpowiednio dla siebie na tych olbrzymich obszarach wyszukać klimat, podobny do klimatu swej starej Ojczyzny.

Odpowiednio do klimatu pokrywa też ziemię szata roślinna. Apaiahy i góry Skaliste obfitują we wielkie lasy przeważnie szpilkowe. Wielkie obszary zajmuje także las liściasty. W strefie Pacyfiku rośnie drzewo mamutowe do 100 m wysokości. Lasy są jednak bardzo zniszczone. Dopiero w ostatnich czasach zaczyna się racjonalniejsza gospodarka lasowa.

Lasy atlantyckie dostarczają drzew, z których kory uzyskuje się farbę żółtą, dostarczają także hikory, nadzwyczaj ważnego drzewa przy budowie wagonów i maszyn. Drzewo ze Stanów idzie do wszystkich krajów Ziemi. Okolice doliny Mississippi dostarczają na południu najwięcej i najlepszej bawełny na Ziemi z długim włóknem.

Z nasion bawełny otrzymują oliwę i używają jej jako dodatku do oliwy jadalnej. Zawiera ona 4 razy więcej proteiny niż pszenica, dla tego służy do tuczenia świń jako przymieszka do ich karmy. Używają jej nadto na wyrób bawełny strzelniczej i na wyrób papieru.

Zboża stanowią podstawowe bogactwo Stanów. Uprawa ich stosownie do okolic i kolonistów, którzy je uprawiają, prowadzona jest od najprymitywniejszych sposobów aż do najumiejętniejszych. Pośród nich największe obszary zajmuje kukurudza, uprawiana w 40 rozmaitych gatunkach od samego południa aż po krainę pustyń i wysokopolożonych okolic. Używają jej na pożywienie dla ludzi, na hodowlę świń i na wyrób spirytusu. Nadto w ogromnej ilości bywa importowana Pszenica bywa uprawiana w całych Stanach z wyjątkiem gorącego pasu nad Atlantykiem i morzem Meksykańskim, gdzie zato kwitnie uprawa trzciny cukrowej. Pszenica daje Stanom największy zbiór ze wszystkich krajów Ziemi i wpływa

decydująco na ceny targowe Ziemi. Wywóz jej ogromny. Owies udaje się wszędzie nawet w gorącej Florydzie.

Jęczmień jest podstawą wielkiego przemysłu browarniczego. Żyto służy na chleb, używany tu przez Polaków, Niemców i Szwedów, na spirytus i pokarm dla bydła. Większe obszary niż żyto zajmuje len, uprawiany głównie dla siemienia. Ryż uprawiają głównie na południu.

Uprawa buraków cukrowych w zachodnich stronach, wzrasta mimo małych opadów, ale przy sztucznem nawodnieniu.

Owoce właściwe naszej strefie, a na południu południowe są silnie uprawiane. Najlepiej uprawie owoców sprzyja klimat Kalifornii, a szczególnie dolina rzeki Sacramento pomiędzy górami jest jednym ogromnym sadem. Tytoń jest powszechnie uprawiany.

Uprawiają wino, głównie do spożywania jako grona. Na wyrób wina służą tylko grona w Kalifornii, których rodzynki przewyższają dobrocią wszystkie inne na Ziemi, a nawet hiszpańskie. Jest tu wina najwięcej na Ziemi. Wina innych okolic są poślednie. Uprawiają nadto wiele ziemniaków, grochu, bobu i fasoli.

Zwierzęta.

Hodowla bydła prowadzona jest na bardzo wielką skalę albo na stepach Texasu stadami, gdzie bydło na wpeł zdziczałe zimą i latem przebywa i stanowi główną podstawę przemysłu zwierzęcego w Chicago, albo w sposób umiejętny, podobnie jak w Anglii, więc głównie w pobliżu wielkich ognisk miejskich. Owce hodują w miejscach suchszych, w preryach na wełnę, a na wschodzie północnym owce rasy angielskiej głównie na mięso.

Po farmach Stanów centralnych, po lasach i na polach kukurudzianych hodują bardzo wiele świń. Wogóle

Stany mają najwięcej na Ziemi bydła i świń. Słynne są konie amerykańskie, których też wiele wprowadzą do Europy. Silny jest rozwój hodowli drobiu i pszczelnictwa. Ogromnych dochodów dostarcza rybactwo na rzekach, jeziorach, nieporównanie jednak więcej rybactwo morskie, połów ostryg i homarów na ławie Nowofounlandzkiej i w Pacyfiku.

Kopaliny.

Stany Zjednoczone pod względem bogactwa i rozmaitości płodów kopalnianych zajmują pierwsze miejsce na Ziemi, a mianowicie co do węgla, żelaza, srebra, ołowiu, miedzi, aluminium i nafty. Roczna wartość ich produkcji dochodzi do 1 $\frac{1}{2}$ miliarda dolarów.

Obszar zagłębi węglowych jest większy niż całej Europy i znajdują się one prawie we wszystkich Stanach. Główne zaś zagłębia ciągną się od Texas prawie do Ohio. Najlepszy węgiel na Ziemi jest antracyt w Pensylwanii, pali się dobrze i prawie nie dymi, nadto węgiel grafitowy. Podobnie prawie we wszystkich Stanach znajduje się żelazo, najwięcej jednak w Alleganach. I w tej produkcji prześcignęły Stany Anglię.

Aluminium produkują przy pomocy wodospadu Niagary. Ołów znachodzi się w olbrzymiej ilości nad Missouri i Mississipp i w Kordyllerach srebrnonośnych. Produkcya jego w Meksyku jest największa na Ziemi. Metale szlachetne otwały zachód dla kultury, albowiem sprowadziły tłumy osadników. Stany pod względem metali szlachetnych są jednym z najbogatszych obszarów Ziemi. Złota dostarcza głównie Kalifornia, a więcej jeszcze Alaska.

Srebro wydobywane bywa w różnych miejscach Unii: co do bogactwa zajmuje obok Meksyku pierwsze miejsce na Ziemi.

Rtęć dobywana głównie w Kalifornii, dostarcza na rynku świata prawie połowę ogólnej produkcji i współ-

zawodniczy z Hiszpanią o pierwszeństwo na Ziemi. Naftę dobywano dawniej głównie na wschodzie, dziś przesunęło się wydobywanie od Allegan ku zachodowi. Cynk dobywają z ołowiem. Miedź dobywają w różnych miejscach, ale największe pokłady na Ziemi są na południowych brzegach jeziora Górnego. Tam także dobywają mangan.

Asfalt dobywają w Utah, sól we wielkiej ilości w różnych miejscach, w słonych jeziorach, a nadto w morzu; dobywają sodę, boraks; brom dobywają ze słonych jezior stanu Ohio. Jest nadto mnóstwo term i mineralnych źródeł.

P r z e m y ś ł.

Nigdzie na Ziemi nie zeszły się takie korzystne warunki dla przemysłu jak tu. I olbrzymie bogactwa surowców i wielka ilość spławnych rzek i nadzwyczajny dopływ inteligentnych, śmiałych i przedsiębiorczych wychodźców stały się podstawą przemysłu Unii. Tu, zdaje się, jakby nie było miejsca dla niczego, co małe i szczupłe. Wszystko w ogromie występuje. Olbrzymi kraj, olbrzymie płody jego, olbrzymia przedsiębiorczość ludności. Robotnik bardzo drogi, zarabia nawet i do 30 koron dziennie, wywołał potrzebę stworzenia środków technicznych, mogących zastąpić pracę człowieka. I nigdzie na Ziemi nie ma pod tym względem nic równego. Najzwyklejsi pracownicy listonosze, policjanci zarabiają więcej niż u nas dygnitarze urzędnicy. Mnożą się patenty na wynalazki w setkach i tysiącach rocznie. Przedsiębiorstwa i zakłady fabryczne budzą podziw swym ogromem. Unia stała się niebezpiecznym konkurentem dla Europy. Przemysł podnosi nie tylko przedsiębiorca, kapitalista, ale i robotnik, którego ambycją jest zrobić i najwięcej i najlepiej. Sam przemyśliwa nad swą robotą i narzędziami, jakby ją uszlachetnić i podnieść.

Niema tu przeto miejsca dla rozwoju rękodzieła. Zasada w przemyśle amerykańskim jest tanio, szybko i dobrze.

Przemysł skupia się w północno wschodnich Stanach, w Pittsburgu, w Chicago i w Kalifornii.

W przemyśle bawełnianym zajęły Stany po Anglii pierwsze miejsce na Ziemi, fabrykacja konfekcyi (dry goods) olbrzymia, skupia się głównie w Chicago.

Fabrykacja metalowa dzierży naczelne stanowisko w przemyśle Stanów. We fabrykacji stali, w budowie maszyn prześcignęła Unia Anglię, zajęła pierwsze stanowisko na Ziemi i specjalizuje się w różnych kierunkach. Tu powstały maszyny do szycia, tu słynne konstrukcyje betonowo-żelazne, na podstawie których stawiają 20—30, a nawet 60-piętrowe kamienice, olbrzymie mosty ponad rzekami i odnogami morskimi.

We fabrykacji zegarków tak co do taniości, jakoteż i dobroci stanął przemysł Stanów na szczycie przemysłu Ziemi. Podobnie olbrzymi jest przemysł elektrotechniczny, szklany, chemiczny, gorzelniany, browarniczny i skórzaný. Fabryki obuwia są w stanie w 11 minutach parę bucików wykonać. Obuwciem zarzucają dziś Stany rynki europejskie. Cukrownie olbrzymie wyrabiają cukier z trzciny cukrowej, buraków, ze sorgumu i klonu.

Rzeźnie prowadzone są na tak wielką skalę jak nigdzie na Ziemi. Wywóz przeto mięsa olbrzymi. W młynarstwie Unia znów prześcignęła wszystko na Ziemi wielkością urządzeń i wielkością produkcji. Podobnie i w przemyśle drzewnym. W budowie instrumentów muzycznych doprowadzono do wielkiej doskonałości. Najsłynniejsze są na Ziemi organy amerykańskie, a specjalnością samogrające organy, fortepiany Steinwaja naj-słynniejsze na Ziemi. Dobrocią dorównują im fortepiany warszawskie Kerntopfa.

Dla fabrykacji szkła znajdują się niewyczerpane pokłady piasku czystego kwarcowego w Pensylwanii.

Przemysł kauczukowy tak wielki, że potrzebuje prawie połowę ogólnej ilości surowca Ziemi.

Słynne są amerykańskie lekkie pojazdy z drzewa hikory, słynne i oryginalne wagony Pullmana pod Chicago, a wielkie budowy lokomotyw, z których jedna fabryka Baldwina we Filadelfii większa jest od największych fabryk angielskich razem wziętych. We fabrykacyi papieru Unia jest niedościgniona. Maszynowe urządzenia nie mają nic sobie równego.

Przemysł budowlany prześcignął wszystkie przedsiębiorstwa Ziemi. Kilkudziesięcio piętrowe kamienice buduje się w przeciągu kilku miesięcy.

H a n d e l.

Do rozwoju handlu złożyły się warunki tak korzystne, jak rzadko gdzieindziej na Ziemi. Unia otwarta na dwa Oceany, przecięta spławnymi rzekami, kanałami i kolejami, posiada ogromne banki, flotę handlową, a przedewszystkiem ludność nadzwyczajnie rzutką, przedsiębiorczą, zdolną do najśmielszego ryzyka i do kooperatywnego działania.

Wytwórcy zrzeszają się wspólnie i tworzą syndykaty i trusty celem wspólnej akcji przemysłowo-handlowej, celem podniesienia strony technicznej przemysłu i uregulowania stosunków ceny. Przytem małe przedsiębiorstwa padają.

Statki oceaniczne największe dochodzą na Missisipi do S. Louis. Kanały łączą jej dorzecze z dorzeczem rzeki św. Wawrzyńca. Kursują statki także na dopływach: Arkanzas, Red-River Missouri i Ohio.

Kanały na północnym wschodzie od Ohio i jeziora Erie zbiegają do rzeki Hudson, nad którego ujściem rozwinął się Nowy Jork. Jest on przeto punktem, do którego schodzą wielkie sztuczne i naturalne drogi wodne. Podobnem ogniskiem, ale dróg żelaznych, a największem na Ziemi jest Chicago.

Stany są na wszystkie strony pocięte liniami kolejowymi; 6 linii pacyficznych łączy Atlantyk z Pacyfikiem. Liczne koleje posiadają budowę kilku torową, z których dwa tory przeznaczone są dla osób, a dwa dla towarów. Porty główne są nad Atlantykiem. Od Pacyfiku trudny przez góry dostęp do kraju. Tylko rzeka Sacramento otwiera drogę do niego, gdzie też w tej bramie nad jej ujściem powstało San Francisco.

Drogi kolejowe nie tylko łączą ze sobą wielkie ogniska ludności, ale nadto otwierają ruch do okolic zupełnie nie zamieszkałych i służą do badania terenów, do eksploatacji lasów lub płodów mineralnych, albo torują drogi kolonizacyom. Są to koleje kulturalne.

Handel wewnętrzny jest potężny, ponieważ w tak rozległych obszarach są najrozmaitsze płody, a przeto ich wymiana wzajemna stanowi podstawę ruchu handlowego. I tak: Prerye dostarczają zboża, północne okolice bydła, zachód północny drzewa, Kalifornia owoców, południe bawełny, trzciny cukrowej, a morze ryb.

Handel zewnętrzny Unii sięga do wszystkich części Ziemi i jest jeszcze wznaczej części obsługiwany przez obcą flotę handlową, głównie angielską, a następnie niemiecką norweską i inne. Flota zajmuje po Anglii i Niemczech trzecie z rzędu miejsce. Handlowi służą liczne i dobre porty a nadto wielkie ogniska handlowe wewnątrz kraju.

Największy wywóz jest fabrykatów, następnie produktów surowych, a przedewszystkiem bawełny, następnie zboża i mąki, mięsa i wytworów zwierzęcych, żelaza, stali i t. d.

Największy jest przywóz: cukru, kawy, chemikaliów. Największy ruch handlowy odbywa się z Anglią, potem z Niemcami, Francją. Austro-Węgry posiadają towaru z Unii bardzo wiele, głównie: bawełny, miedzi, słońinę, smalec, tytoń, wyroby gumowe. Wywóz z Austro-Węgier do Unii dotyczy najwięcej towarów lnianych, porcelany, szkła, skór, cukru, sztucznych kwiatów i piwa.

Pomiedzy Polakami amerykańskimi objawia się dążność zawiązania stosunków handlowych z ojczyzną europejską.

O s a d y

Nowy Jork (4.338.000 mieszk.), port najlepszy na Ziemi, długi 30 mil angielskich. Jest największem handlowem ogniskiem Ziemi, zbudowany nad ujściem kanałów i 20 linii kolejowych. Posiada setki banków wielkich, z których jeden największy (Clearinghouse) ma 50 miliardów dolarów obrotu rocznego. Jest pierwszym portem Ziemi dla wychodźców z olbrzymim własnym przemysłem i portem głównego wywozu i przywozu, połączony ze wszystkimi wielkimi portami Ziemi.

Boston, (616.000) największy port po Nowym Jorku, jedno z największych targowisk Ziemi na wełnę, wielki rynek zbożowy. W okolicy jego wielkie kopalnie miedzi, żelaza. Wywożą bardzo wiele drzewa, wyrobów fabrycznych tkackich, zwłaszcza wyrobów bawełnianych, posiada bowiem wielkie przędzalnie, wielki także wyrób obuwia.

Filadelfia (1.490.000) posiada giełdę na tytoń, nad Deleware, co do znaczenia trzeci port Unii. Zajmuje w przemyśle zaraz bezpośrednie miejsce po Nowym Jorku. Szczególnie olbrzymie są fabryki Baldwina lokomotyw, w których bardzo wiele pracuje Polaków. Wielkie są tu fabryki budowy okrętów, dywanów, wyrobów tkackich, cukru. Jest tu około 700 drukarni.

Baltimore (569.000) jest targowiskiem wielkiem na zboże, posiada w Stanach największe fabryki kapeluszy słomkowych, którymi obdziela całe Stany. Wielkie fabryki konserw, ostryg, owoców, fabryki konfekcyi bielizny, tytoniu i t. d. Nad zatoką Meksykańską Nowy Orlean w delcie Mississipi jest wielkim portem i targowiskiem na towary całej kotliny rzeki Mississipi, nadto pierwszym targowiskiem Unii na bawełnę, drzewo, zboża, oliwę bawełnianą.

Podobne stanowisko zajmuje dla krainy Texas port Galveston, drugi port Unii wywozowy bawełny, oliwy, mąki bawełnianej. W Stanie Texas najwięcej uprawiają ze Stanów bawełny; jego produkcya jest większa, niż w Indi angielskich, a prawie trzy większa, niż w Egipcie; uprawiają nadto kukurudzę, ryż, pszenicę, zcinę cukrową, tytoń i wiele wywożą bydła i owoców.

Nad Pacyfikiem S. Francisco, (360.000) największy port, miasto przemysłowe i handlowe zachodniej Ameryki. Słynie wielkimi rzeźniami, budową okrętów wojennych, fabrykami mebli, obuwia i t. d., połączone regularną żegluga z portami Pacyfiku. Wywozi zboże, drzewo, owoce, wełnę, ryby, złoto, srebro i towary fabryczne.

W Kalifornii Los Angeles jest portem na wywóz owoców południowych, posiada kąpiele morskie. W Kalifornii południowej klimat łagodny. Deszcze padają w zimie. Wogóle wielkie posuchy. Zato w lecie ogromna rosa. Wielkie bogactwo świata roślinnego, zwłaszcza palm, daktylowych, drzewa wspaniałego mango, drzewa gumowego, bawełnianego, wreszcie olchy, dęby i drzewo pieprzowe.

W środku lądu Chicago (2.166.000) nad jeziorem Michigan. Jest ogniskiem kolei, do którego 40 linii prowadzi i pierwszym wielkim miastem handlowym Ziemi. Jest pierwszym targowiskiem Ziemi na zboże, jednym z pierwszych na drzewo, pierwszym na bydło. Rzeźnia jego pierwsza na Ziemi. Zabijają w niej rocznie 20 milionów sztuk bydła, a przerobionym materiałem obdzielają Stany i Europę, zwłaszcza Londyn. Jest ono ogniskiem handlu skórami. Na jednej wystawie sprzedają tu obuwia i wyrobów skórzanych za 2 miliony dolarów. Chicago jest nadto olbrzymim miastem fabrycznym. Samego obuwia wyrabiają za 30 milionów dolarów, jest przeszło 700 fabryk drzewnych. Domy jego towarowe prześcigają wszystko w tym kierunku na Ziemi. Jeden z nich n. p. liczy 15 000 osób zajętych handlem.

St. Louis (674.000) odznacza się ogromnym ruchem handlowym na piwo, tytoń, obuwie, odzież, maszyny

rolnicze, bawełnę, wełnę, skóry i zboże. Główny tu targ na żywe bydło. Największe posiada fabryki obuwia w Stanach, obrót w nich roczny wynosi 53 miliony dolarów. Dziennie wyrabiają 100.000 par. Tedy jest największy wywóz bawełny, kukurudzy, mąki, piwa, mięsa i obuwia.

Pittsburg (548.000) w śród olbrzymich pokładów rudy żelaznej, węgla kamiennego, wolno wybuchającego gazu z ziemi. Na niem opiera się wielki przemysł Pittsburga. Niektóre źródła gazowe postarczają dziennie od 10—60 milionów sześć stóp gazu. W Pittsburgu koło 100.000 osób prywatnych używa go do opalania i oświetlenia. Obok wyrobów żelaznych jest Pittsburg ogniskiem fabrykacji szkła do zwierciadeł. Współzawodniczy on z francuskimi i niemieckimi.

W Ohio kwitnie wielki przemysł gumowy. Główna produkcja obuwia gumowego jest w Massachusetts. Washington jest piękną stolicą kraju (317.000).

Do Unii należy: Alaska, terytorium kupione od Rosyi, a zamieszkałe z rzadka przez Białych, Eskimosów i Indyan. Alaska posiada ogromne pokłady złota nad Jukonem.

Puerto Rico, Kuba, Filipiny.

Puerto Rico, najmniejsza z Antyl, wydaje tytoń, cukier i kawę. Kuba (119.000 km²). Posiada ludność głównie białą hiszpańską, a nadto murzyńską, wydaje trzecinę cukrową, tytoń, kawę, kakao, mahoń, cedr, drzewo żółte i niebieskie. Posiada żelazo, miedź, mangan. Na wywóz idzie wiele rumu. Miasto jej Habana jest jednym z największych portów Ameryki i jednym z najważniejszych ognisk targowych Ziemi. Oparte są o nią kable. Posiada koleje. Wywóz cygar, głównie do Anglii olbrzymi.

Filipiny w Azji złożone z 3000 wysp, zamieszkałych głównie przez Tagalów mongolskich z miastem Manila,

na Luzonie. Wydaje ryż, włókno manila, t. j. włókno z pisangu, używane na wyrób kapeluszy, materyi podobnych do atłasu i liny, posiada nadto cukier, tytoń, kawę, koprę, indygo, perłową macicę i t. d.

W Oceanii: Guam, wyspa pośród Maryan, stacya węglowa i kablowa.

Hawaj (Sandwich), 11 wysp, stanowiących stacyę kabli, okrętów, miejsce zborne do wypraw na morze południowe i ocean Lodowaty Północny. Honolulu miasto główne i targowisko handlu.

Meksyk, republika.

Moneta srebrna 1 peso (piaster = 1000 centavos = 5 k 30 h; system metryczny (2 mil. km² 136 mil. mieszkańców).

Meksyk jest wyżyną wzniesioną 2000—2500 metrów pośród Kordyllerów, Siera Nevada i gór Skalistych. Posiada półwysep Jukatan i półwysep Kalifornijski. Wyżyna jego zwana Anahuac podnosi się ku południu w najwyższych wulkanicznych szczytach: Pic Orizaba czyli Citlaltepētł 5580 m i Popocatepētł 5450 m, następnie spada do przesmyku Tehuantepek poniżej 100 metrów nad poziomem morza. Od przesmyku ku wschodowi występuje nizki półwysep Jukatan, wznoszący się ledwie do 30 metrów. Pobrzeża niskie, bagniste malaryczne, gorące, narażone na orkany, z uprawą ryżu, trzciny, kakao, wanili, korzeni, kawy, bananów, ananasów i palmy kokosowej. Od 1000 metrów w górę zaczyna się klimat umiarkowany z uprawą naszych zbóż i naszych lasów. Udaje się tu znakomicie wino, oliwa i owoce południowe.

Lasy meksykańskie dostarczają drzewa guajak, drzewa cedrowego, brazylijskiego, kampeńskiego, mahoniowego, żelaznego, różanego, kauczukowego i ipekakuanu. Agawa daje włókno na przędzę i napój gorący. Oprócz niej wiele roślin dostarcza włókna jak: sisal, maguey lechurtquilla, krzewu bawełny i pity. Liście jej zlewają gorącą wodą i oddzielają przez to włókno od liścia. Z włókien wyrabiają powrozy, worki, dywany. Liście pity można kilka

razy do roku zbierać. Z liści palmy lechuquilla otrzymują włókno na wyrób szczotek, z jej korzeni robią mydło. Maguey posiada wewnątrz pnia włókna jedwabiste delikatne, zwane ixtle. Bogactwo mineralne wielkie, najwięcej srebra na Ziemi, bardzo wiele złota, miedzi, rtęci, cyny, ołowiu, żelaza, węgla, nafty. Hodowla bydła rozwinięta na stepach wyżyny.

Handel i przemysł, jak również i oświata ledwie w słabych zaczątkach. W ostatnich czasach zapanował żywszy ruch w budowie kolei. Stolica państwa Meksyk (345000). Znaczne miasto Puebla. Porty: Veracruz nad zatoką Campeche. najznacniejszy port kraju, jednak w malarycznej okolicy. Tampico, port nad morzem Meksykańskim. Acapulco nad Pacyfikiem.

A m e r y k a Ś r o d k o w a.

Środkowa Ameryka z pasmami górskimi i wyżynami z licznymi czynnymi wulkanami i częstymi trzęsieniami ziemi, zwana bywa przezto „matą wiszącą“, posiada klimat i roślinność, podobną do meksykańskiej. Ludność głównie Indianie, następnie Kreole i Murzyni.

Utworzyło się tu pięć rzeczypospolitych: Guatemala (440. km² 4 mil. miesz.) z miastem głównym Guatemala. Honduras, San Salvador, z miastem tego samego nazwiska, Nikaragua i Costarica. Dostarczają one na wywóz kakaa, kawy, indyga, tytoniu, kauczuku, kampszewego drzewa, balsamu salvador i koszenili.

Obok tych rzeczypospolitych powstała za sprawą Unii rzeczpospolita Panama, zostająca od niej w zawisłości. Należała ona do Kolumbii. Ponieważ St. Zjednoczone postanowiły tedy poprowadzić kanał, łączący oba Oceany, a Kolumbia czyniła temu wielkie przeszkody, wywołały tedy Stany rewolucyę, ogłosiły Panamę w r. 1903. niezależną

rzeczpospolitą, a ta odstąpiła Stanom miejsca na kanał i pas ziemi po obu jego stronach.

Haiti.

(780 km² 1·8 mil. miesz.)

Na wyspie Haiti rzeczpospolita murzyńska i rzeczpospolita mulacka St. Domingo. Port główny Port au Prince z wielkim wywozem kawy, kakaa i tytoniu.

A m e r y k a P o ł u d n i o w a.

Amerykę południową przecinają po stronie Pacyfiku Andy. Zaczynają się one wązkim pasem od przesmyku Panamskiego, następnie rozstępują się i obejmują dwoma głównymi łańcuchami wyżynę wzniesioną 3600 3500 m. Na południe od równika wznosi się góra Chimboraso do 6300 m. Dalej ku południu spiętrzają się Andy w potężne szczyty. Są to między innymi: Sorata, Illimani, Sahama, przechodzące poza 6000 metrów. najwyższy szczyt Aconcagua (gwa) do 7000 metrów. Ziemia Ognista jest wyżyną różnego systemu od Andów. Andy tworzą nieprzerwane pasmo, dopiero Andy patagońskie podarte są przez góry i rzeki. Wschodnie części Andów od lądu są podarte wąwozami i rzekami. Wody Andów odpływają głównie na wschód.

Andy noszą nazwy od państw, przez które przeciągają. Wyżyna Guayana (Gwajana) wznosi się z nizin Orinoka, Rio Negro i Amazonki jakby wyspa do wysokości naszych Tatr, pełna wzniesień płytowych. Wyżyna Brazylijska płytowa, z licznymi wzniesieniami. Nad Atlantykiem rozwija się ona w łańcuchy górskie. Pośród gór ścielą się równiny trawiaste, zwane campos. Z płyty Brazylijskiej płyną rzeki Sao (saung) i Francisco do Atlantyku, inne wpływają do Amazonki, lub do rzeki Rio de La Plata.

Poza temi wyżynami ściąle się kraina rozległych niozów.

Llanos nad Orinokiem pokryte są nad samą rzeką zbitym lasem palm, a w delcie lasami potężnych olbrzymów z rodzaju fikusów, oplatanych pnączami. Dalej od rzeki rozciąga się step, okrywający się w czasie deszczów letnich trawami do 1½ metra wysokimi a nadto tu i ówdzie lasami rzadkimi.

Selvas nad Amazonką. Niższe jego okolice w razie deszczów zalewają wody i pokrywają drzewa z ich koronami. Wyższe sterczą ponad zwierciadło wody. Las Amazonki składa się z olbrzymich drzew. Rośnie tu victoria regia, drzewo o 4 m średnicy. Las przedstawia zbitą splątana ciemną gęstwinę.

Pampas (t. j. równiny) z północy porośle palmami ku południu stepy, na zachód od Parany i Paraguaju Grano Chaco (czako), t. j. wielki obszar do połowania z łakami i lasami

K l i m a t.

Północny obszar Ameryki południowej leży w strefie gorącej. Styczeń jest tu najgorętszy, a najchłodniejszy lipiec. Za stanowiskiem słońca w zenicie postępuje deszcz z burzami. Brzegi Oceanu ochładzają prądy morskie. Chłód wzrasta, idąc coraz bardziej na południe; opady największe są nad brzegami Atlantyku. Na wysokich górach klimat jest umiarkowany, a ponad nim podbiegunowy. Po zachodniej stronie nad Pacyfikiem mało deszczu, ponieważ chmury z powodu zimnych prądów morskich opuszczają deszcz jeszcze na morzu, stąd też i powstanie pustyni Atakamy.

R o ś l i n n o ś ć.

Południowa Ameryka wyszczególnia się bogactwem roślinności ponad inne części Ziemi. W pasie między-

zwrotnikowym jest najbogatszy świat palm, tu ojczyzna palmy kokosowej, tu drzewa kauczukowego. Rosną tu : ananasy, hiszpański pieprz, drzewa chinowe, wanilla, kakao i koka.

W Andach ojczyzna ziemniaków, w Brazylii manio- nioku i bataty, tytoniu w dorzeczu Orinoka i na wyspach Indyi Zachodnich Kukurudza powszechnie uprawiana.

Państwa.

Kolumbia (Columbia, rzeczpospolita 1·2 mil km² do 4 mil. miesz. 3 na 1 km².)

Przeważają Murzyni, Indianie, Mestyce. Biali stanowią $\frac{1}{10}$ część ludności. Kraj w zupełnym zastoju z portem Baranquilla i głównym miastem Bogota. Wywóz złota, srebra, miedzi, cukru, głównie kawy, kakao i kauczuku.

Venezuela, rzeczpospolita.

(Państwo związkowe 1 km² 2·6 mil. miesz., gęstość 28).

Rola dostarcza trzciny cukrowej, kawy, kakao; na wyższych miejscach są pastwiska i wiele bydła na wywóz, po lasach drzewa farbiarskie, kauczuk, wanilla i cenne drzewa. Na wywóz nadto kawa, kakao, wanilla, marmur, kauczuk. Główne miasto Caracas z portem La Guayara.

Ekwador, rzeczpospolita.

(3 mil km² 1·2 mil. miesz. gęstość 4·1)

Kraj dostarcza najwięcej na Ziemi kakaa. W lasach Andów wiele roślin farbiarskich i roślin leczniczych, jak chinina. Należą tu wyspy Galopagos. Główne miasto Quito (Kito) a port Guayaquil.

Peru, Rzeczpospolita.

(17 mil km² 4¹/₂ miesz., gęstość 2'6)

Połowa Indian, reszta Mestyców i Białych, Mulatów i Murzynów.

Zła gospodarka niegdyś Hiszpan nie zdołała zniszczyć doszczętnie starej kultury. Kraj w porównaniu do innych południowych państw najlepiej urządzony. Budowa dróg, kolei, linii okrętowych w rozwoju. Po jeziorze Titicaca i dopływach rzeki Amazonki krążą parowce. Najstłynniejsza na Ziemi jest górská kolej Lima-Oroya przecinająca Andy ponad 4.800 m. Wielkie bogactwo posiada Peru złota, srebra; dobywają także naftę.

Handel w ręku Anglików, Niemców i Unii. Na wywóz idzie guano, t. j. nawóz ptasi, od wieków osadzony przez ptaki morskie, stwardniały na kamień na kilka metrów grubości, głównie na wyspach, nadto saletra, boraks kawa i bawełna. Na wyżynie hodują wiele bydła, między innymi lamę i alpaka do noszenia ciężarów, a dostarczających na wywóz wełny. Wywożą także chininę, kokainę. Główne miasto Lima (141.000). Portem jego Callao (Kallajo).

Boliwia, Rzeczpospolita.

(1'3 mil km² 1'8 mil. miesz. gęstość 1'4)

Kraj odsunięty od brzegów Pacyfiku, urodzajny, zdalny do uprawy roli i na pastwiska do hodowli bydła. Jest jednak głównie krajem wielkich kopalni. Bogate są kopalnie: srebra, miedzi, nadto złota i cyny. Wiele cynku, antymonu, bismutu, boraksu, nafty, chininy, kauczuku, wełny. Koleje łączą kraj z Pacyfikiem.

Główne miasto Surce (Sukre). W pobliżu jego znajdują się kopalnie srebra. La Paz, miasto pełne zabytków starej kultury.

Chile (Czile), Rzeczpospolita.

(7·7 mil. mieszk. $3\frac{1}{4}$ mil. mieszk. gęstość 3·4).

Chile ciągnie się wązkim pasem wzdłuż Pacyfiku po obu brzegach cieśniny Magellana i przechodzi do brzegów Atlantyku. Położenie jego wielce podobne do Norwegii.

Większą część mieszkańców stanowią mieszańcy, trochę Indyan. Ludność z pomiędzy hiszpańskiej rasy najruchliwsza, pracowita i przedsiębiorcza. Staranie o podniesienie kraju znaczne. Stosunki obok Brazylii są tu z krajów południowej Ameryki najbardziej uporządkowane.

Kraj nosi nazwę dla bogactwa świata roślinnego ogrodu Nowego Świata. Na północy jednak jest kraj posuszny, gorący z pustynią Atakama. Środkowa część posiada deszcze zimowe, południowa część we wszystkich porach roku jest chłodna. Uprawiają pszenicę i kukurudzę, inne zboża, len i trzcinę cukrową owoce południowe i oliwę, wino, migdały i rodzynki. Ziemiaki mają tu swą ojczyznę

Po górach rozległe pastwiska lub wielkie lasy, na południu nad cieśniną Magellana wielkie pastwiska dla owiec.

Archipelag Chile liczy 3000 wysp. Z nich największa Chiloe.

Chile ma największe kopaliny z państw południowej Ameryki. Ma najwięcej na Ziemi miedzi, ogromną ilość srebra i złota, węgla, żelaza, kobaltu, niklu, boraksu, jodu, soli i saletry. Saletra tutejsza stanowi $\frac{3}{5}$ ogólnej produkcji Ziemi. Wywożą wiele ametystów i turmalinów.

Kolej przechodzi przez Andy. Kraj posiada liczne gościniec.

Santiago (338.000), główne miasto, Valparaiso i Concepcion, ważne porty. Rozwinięta jest żegluga przybrzeżna. Z Austro-Węgrami panuje ruch dosyć ożywiony.

Stany Zjednoczone Brazylii.

Moneta złota: 1 milreis = 1000 reisom = 1 K 20 h. system metryczny. (8·4 km² 21 mil. mieszk. gęstość 2·6).

Brazylia dzieli się na: kraj południowo-wschodni górzysty, na nadbrzeżny i północno-zachodni Selvas. Prąd ciepły Brazylijski i prąd Falklandzki, opływają brzegi Brazylii. Prąd Falklandzki zabiera odmiął rzek argentyńskich i narzuca go wzdłuż brzegów Brazylii, tworząc znaczne laguny malaryczne. Na północ stąd są rafy koralowe. Ludność w znacznej ilości powstała z mieszanców, w której przeważają Murzyni, a mniej Indianie. Do Białych należą: Portugalczycy, Francuzi, Anglicy, Włosi, Polacy i Niemcy. Polacy (10 000) mieszkają głównie w Paranie.

Poza górami, wstrzymującemi na sobie opady w krainie La Plata są stepy, zwane Pampas.

Obszar dorzecza Amazonki wynosi 7 mil km² z 200 dopływami, między niemi: Ucayali, Purus, Madeira, Topajoz, Xingu, Tocantins; z brzegu lewego Japura i Rio Negro. Przy ujściu Madeiry jest Amazonka 80 km szeroka, a przy swem ujściu do morza 300 km. Odpływ i przypływ morza dochodzi 800 km w głąb Amazonki od ujścia. Dopływ jej, Cassiquiare, łączy się z rzeką Orinoco, przez co powstaje bifurkacya. Rzeka Parana przyjmuje dopływy: Paraguay i Uruguay, z którymi znów tworzy przy ujściu rzekę La Platę.

Uprawa roli ogranicza się przeważnie na pobraże i wydaje: maniok, z którego wyrabiają mąkę tapiokę, wydaje (arrowroot), kukurudzę, ryż i czarną fasolę. Na południe uprawiają nasze zboża, atoli nie starczą one na potrzeby kraju. Najważniejszą jednak rośliną brazylijską jest kawa. Brazylia produkuje 75% ogólnej jej produkcji Ziemi.

W lasach mnóstwo: drzew kauczukowych, dostarczających $\frac{1}{3}$ produkcji Ziemi, orzechy parana, drzewo czerwone czyli brazyłowe, mahoń i drzewo różane.

Doniosła jest uprawa tytoniu, maty, bawełny, kakao, wielu roślin leczniczych, roślin włóknistych, piassawy, drzew farbiarskich, gumowych i drzew dostarczających balsamu kopaiwa.

W Brazylii hodują wiele bydła na Pampasach, wiele świń i drobiu.

Świat mineralny dostarcza dyamentów, żelaza, złota, platyny, manganu, węgla, nafty i t. d. Przemysł ledwie w zawiązku. Najważniejszy jest przemysł tkacki bawełniany i jedwabny, browarniczy, gorzelniczy i zapałkowy. Anglia opanowała głównie tutejszy rynek, a po niej Niemcy. Okręty austriackie i węgierska Adria zawijają tu. Z Austro-Węgier wywożą wiele drobnych artykułów a nadto porcelanę, sól, chmiel, wełniane materye, bućki i instrumenty muzyczne.

Ogromny wywóz piasku na wyrób auerowskich osłonek. Mowa powszechnie krajowa jest portugalska. Mało kolei, ruch handlowy odbywa się przeważnie na rzekach parowcami.

Wywóz ogranicza się na produkty surowe. Główny port Para na wywóz produktów leśnych, Bahia port wywozowy cukru, kawy, tytoniu, rumu; ważne są także porty: Pernambuco, Rio, Santos i Porto Alegre.

Rio Janeiro (rui džaneru) (810.000) t. j. rzeka styczniowa. Nazwał ją tak od tego Vespucci, ponieważ przy-

był tu na nowy rok do zatoki i uważał ją za rzekę. Port tutejszy wspaniały z wygodnym wejściem, osłonięciem przed burzami morskimi przez wyspy. Miasto na stokach wysoko położone ze wspaniałym widokiem na morze i port.

Sao Paulo na zwrotniku w środku plantacji kawy.

W stanie Parana, stolica Kurytiba; przebywa tam najwięcej Polaków. Rozwój Parany znaczny. W pasie przy morskim gorącym uprawiają banany, trzcinę cukrową, kawę, bawełnę, ryż. Na wyżynie uprawiają płody rolne, głównie herwa mate, która stanowi wielkie bogactwo kraju. Uprawą zboża zajmują się głównie Polacy i Rusini. Po stepach wiele bydła. W Brazylii prowadzą zwyczajnie monokulturę, t. j. w pewnej okolicy uprawę jednej rośliny wyłącznie. Obecnie wprowadzają polikulturę, ponieważ nie tylko nieurodzaj sprowadza katastrofę finansową, ale nawet i za wielki urodzaj, bo wtedy jest trudny zbyt produktów dla braku łatwej i taniej komunikacji.

W Stanach Amazonki hodują drzewo kauczukowe w północno-wschodnich okolicach bawełnę i trzcinę cukrową, a w środkowych kawę. Rolnictwo rozwija się głównie w okolicach południowej Brazylii. Natrafia jednak na wielkie przeszkody z powodu braku dróg i wysokich тариф kolejowych. Cena przewozu tak wielka, że taniej jest dowozić coś z Europy, niż z jednego miejsca Brazylii na drugie.

Rząd dokłada wielkiego starania, ażeby sprowadzić kolonistów, zakłada szkoły gospodarcze, wzorowe gospodarstwa, podnosi uprawę pszenicy, ryżu, roślin włóknistych. Znany jest len brazylijski, z którego wyrabiają płótno i papier. Len daje trzy razy do roku zbiory. Żegluga przybrzeżna rozwinięta silnie. Ruch handlowy z Austro-Węgrami ożywiony.

Rzeczpospolita Argentyńska.

Moneta złota 1 peso = 100 centavosom = 4 K. System metryczny. (19 mil. km² 6 : 2 mil. miesz. gęst. 21).

Argentyna leży na zachodzie we wysokich Andach ze szczytem Aconcagua przeszło 7000 m. wysokim. Na wschodzie jest wielką płaszczyzną, miejscami pagórkowatą, ku południu podnosi się we wyżynę Patagońską i górzystą krainę Ziemi Ognistej. Najurodzajniejsza część jest w międzyrzeczu pomiędzy Paraną a Uruguajem. Kwitnie rolnictwo, uprawa trzciny cukrowej. Na północ lasy, z bardzo pożytecznym drzewem, quebracho, na Gran Chaco. Środek zajmują niezmierne stopy trawiaste Pampasów, na których wypasają się stada bydła, koni i owiec.

Klimat wogóle ciepły, a chłodny na południu. Andy wstrzymują wilgotne prądy ze zachodu, dlatego wyżyna Patagońska jest posuszna. Rząd dokłada wszelkiego starania, ażeby ją użyźnić. Zapomocą machin, wypompowuje się wodę z rzeki Rio Negro i rozprowadza kanałami po wyżynie.

Argentyna podnosi się gwałtownie gospodarczo; posiada już 100 milionów bydła owiec i koni. Wprowadzają tu wiele bydła z obcych krajów na wypas. Argentyna współzawodniczy już dziś we wywozie wełny z Australią. Wywóz mrożonego mięsa ogromny, tak samo masła i mleka. Rolnictwo tak wzrosło, że Argentyna zajmuje trzecie miejsce na Ziemi we wywozie zboża.

Rozwinięta jest dobrze siatka kolei. Słynna jest kolej przechodząca z Buenos Aires przez Andy do Valparaiso. Ludność składają: Francuzi, Włosi i Hiszpanie. Osiedlają się tu i inne ludy chętnie, ponieważ klimat jest dla Europejczyka korzystny. Ludność kreolska niechętna do pracy i nierzetelna. Ujście La Platy i Uruguaj są dostępne dla wielkich parowców.

Główne miasto Buenos Aires 1·2 mil. miesz. połączone regularną żeglugą z portami Europy. Dochodzi tu Lloyd austriacki i Adria węgierska.

Z Austro-Węgier dowożą tu miód, meble gięte, papier, szkło i t. d., a wywożą do Austro-Węgier głównie wełnę i skóry. W ostatnich czasach sprowadzają stąd mrożone mięso.

Rzeczpospolita Uruguai.

1·8 mil. km² 1 mil. miesz. gęstość 5·7.

Kwitnie głównie rolnictwo i hodowla owiec. Wywóz głównie mięsa i ekstraktu mięsnego. Główne miasto Montevideo (300.000).

Rzeczpospolita Paragwai.

2·500 mil. miesz. 600.000 miesz. gęstość 2·6.

Ludność przeważnie indyjska. Zajmuje się rolnictwem i hodowlą bydła. Główne miasto Asuncion.

SPIS RZECZY.

	Strona
Horyzont, stopnie geograficzne	3
Obroty ziemi. Oświetlenie. Kalendarz. Mapa. Globus	7
Ląd. Morze. Powietrze. Roślinność. Zwierzęta. Mineraly	15
Europa	38
— Państwa. Monarchia Austryacko - Węgierska	44
Ustrój państwowy	102
— Cesarstwo Niemieckie	126
— Szwajcarya	156
— Rosya	161
— Królestwo Polskie	175
— Belgia	187
— Niderlandy	190
— Dania	195
— Skandynawski Półwysep	197
— W. Brytania	201
— Rzeczpospolita Francuska	228
— Półwysep Pirenejski	240
— Królestwo Włoskie	248
— Półwysep Bałkański. Kr. Rumuńskie	257
— Kr. Serbskie	261
— Kr. Czarnogórskie	264
— Kr. Bułgarskie	265
— Turcya	268
— Grecya	286
— Azya	291
— Chiny	296
— Japonia	302
— Siam. Persya	305
— Afganistan	306
— Afryka. Abisynia. Marokko. Liberia	307
— Ameryka	315
— Stany Zjednoczone	319
— Meksyk	332
— Haiti	234
— Kolumbia. Wenezuela. Ekuador	336
— Peru. Boliwia	337
— Chile	338
— St. Zjedn. Brazylji	339
— Rzeczpospolita Argentyńska	342
— Rzeczpospolita Urugwai. Paragwai	343

13409

